

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRK MİTOLOJİSİNİN KISA TARİHİ

3. BASKI

PROF. DR. YAŞAR ÇORUHLU (1964)

Trabzon'da doğdu. İstanbul Davutpaşa Lisesini bitirdikten sonra, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine girdi. Türk ve İslâm Sanatı kürsüsünde öğrenime başladı. YÖK kurulduktan sonra Arkeoloji ve Sanat Tarihi olarak birleştirilen bölümde, Sanat Tarihi anabilim dalına devam ederek 1985 yılında yüksek öğrenimini tamamladı. 1986'da Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünde aşıstan olarak göreve başladı. 1985-86 döneminde yüksek lisansını "Anadolu Selçuklularının Taş Tezminatında Orta Asya ile Bağlantılar" konulu teziyle tamamladı. 1988-89 döneminde başladığı doktora çalışmalarını ise 1992'de tamamladı ve "Türk Resim Sanatında Hayvan Sembolizmi" başlıklı teziyle doktor ünvanını aldı. 1993'te, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümünde Yrd. Doç. Dr. olarak öğretim üyeliğine yükselen Çoruhlu, 2002 yılında aynı bölümde doçentlik kadrosuna atandı ve 2006'da profesör oldu. 2017 yılının temmuz ayına kadar öğretim üyesi olarak görevine devam etti.

Araştırmacı, çalışmalarını Orta ve İç Asya Türk sanatı ve arkeolojisi, Türk mitolojisi, Türk sanatında ikonografi ve semboller, Asya ve Anadolu Türk sanatı ilişkileri konularında yoğunlaştırmıştır. Çok sayıda uluslararası ve milli kongre ve sempozyuma katılmış, kitapları ve birçok makalesi yayımlanmıştır. Adı geçen üniversitede doktora düzeyinde, Türk Sanatında İkonografi Araştırmaları, Orta Asya Türk Kaya Resimleri, Orta Asya Türk Resim Sanatı; yüksek lisans düzeyinde, Asya Türk Arkeolojisi ve Türk Sanatında Semboller; lisans düzeyinde, Türk Mitolojisi, İslamiyetten Önce Türk Sanatı, İslamiyetten Sonra Asya Türk Sanatı, Çin Sanatı, Hint Sanatı derslerini vermiştir.

Türkiye'de "Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi" başlığı altında kongreler düzenlemiş, Kars/Anı kazılarının dört yıl başkanlığını sürdürmüş ve ayrıca altı yıl boyunca İstanbul Anıtlar Bölge Kurulunda üye ve başkan yardımcılığı görevini almıştır. Bunların dışında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Rektörlüğüne bağlı olan Türk Sanatı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezinin müdürlüğünü de yapmıştır.

Başlıca Eserleri: *Türk Sanatının ABC'si* (Simavi Yayınları, 1993); *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi* (Seyran Yayınları, 1995; Kömen Yayınları, 2014); *Erken Devir Türk Sanatının ABC'si* (Kabalcı, 1997); *Türk Mitolojisinin ABC'si* (Kabalcı, 1999); *Türk İslam Sanatının ABC'si* (Kabalcı, 2000); *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* (Kabalcı, 2002); *Erken Devir Türk Sanatı* (Kabalcı, 2007); *Eski Türklerin Kutsal Mezarları, Kurganları* (Ötüken, 2016); *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi* (Ötüken, 2019).

Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi

© 2019, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Kitabın tüm yayın hakları Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti.'ne aittir.

Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu

Kapak Tasarımı Adnan Elmasoğlu

Sayfa Tasarımı Alfa Grafik

ISBN 978-605-038-072-9

1. Basım: Ekim 2019

3. Basım: Haziran 2023

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Çiftelavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul

Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29

Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34410 Çağaloğlu-İstanbul

Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00

www.alfakitap.com - info@alfakitap.com

Sertifika no: 43949 Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

YAŞAR ÇORUHLU

TÜRK
MİTOLOJİSİNİN
KISA
TARİHİ

ALFA

Bu kitabımı
Atatürk'ün cumhuriyeti emanet ettiği
Türk Gençliğine ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ, 7

1. Bölüm: GİRİŞ, 9

2. Bölüm: OLUŞUM EVRESİ-BAŞLANGIÇLAR, 26

3. Bölüm: EN ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİ, 32

4. Bölüm: ESKİ TÜRKLERDE TANRI VE RUH KAVRAMI, 35

5. Bölüm: ÜÇ DÜNYANIN TANRILARI VE RUHLARI, 51

A. Gökteki Tanrılar	54
1. Gök Tanrı.....	56
2. Ülgen.....	65
3. Yayık, Suyla, Utkucu, Karlık.....	68
4. Güneş, Ay ve Yıldızlar	70
5. Hayvan Tanrı ve Ruhlar	81
B. Yer-Su Tanrıları ve Ruhları	82
1. Tanrıça Umay	94
2. Yo Kan, Talay Kan	103
3. Ateş	104
C. Aşağı Dünya Tanrıları	113
1. Erlik ve Kötü Ruhlar	113

6. Bölüm: **KAMLAR/ŞAMANLAR VE KAHRAMANLAR, 128**

A. Kamlar/Şamanlar	128
B. Mitsel Bir Figür Olarak Kahraman	168
1. Alp Er Tunga	170
2. Köğüdey Mergen	182
3. Çaştani Bey	200
4. Oğuz Kağan.....	206

7. Bölüm: **EVRENİN VE DÜNYANIN ŞEKLİ, 223**

8. Bölüm: **YARATILIŞ, 244**

9. Bölüm: **TÜRK BOYLARININ TÜREYİŞ MİTLERİ, 264**

A. Kurttan Türeme	266
B. Ağaçtan Türeme	281

10. Bölüm: **ÖLÜM, YOK OLUŞ, YENİDEN VAROLUŞ, 295**

A. Dünyanın Yok Oluşu (Kıyamet).....	295
B. Tufan Öyküleri.....	305
C. İnsan Ölümü	311

SON SÖZLER , 342

BİBLİYOGRAFYA, 345

ÇİZİM LİSTESİ, 351

RESİM LİSTESİ, 353

DİZİN, 355

ÖNSÖZ

Alfa Yayınları temsilcisi Mustafa Küpüşoğlu beni arayıp, görüşmek için yayınevine davet ettiğinde böylesine güzel bir proje içinde yer alacağıma dair bir fikrim yoktu. Çeşitli önemli alanların popüler türde kısa tarihlerini yayımladıkları bir seri oluşturulmuştu ve benim de Türk mitolojisi konusunda toplumun beğenisine sunulacak kitaplarla buna katılmam isteniyordu. Hemen kabul ettim çünkü çeşitli sosyal bilim alanlarının gelişmesi ve tanınması için toplum içerisinde yayılmasına ihtiyaç olduğunu düşünüyorum ve bu da akademik yayınlardan ziyade popüler ve eğlenceli kitaplarla mümkün olabilir. O andan itibaren, benden istenilen kitapları nasıl ele alacağımı heyecanla tasarlamaya koyuldum. İnsanlar, bu kitaplara kolayca ulaşsın ve okuyup zevk alsın istiyordum.

Bu düşüncelerle, daha önce kısa bir versiyon olarak yayımladığım, söylenebilecek ilk sözlerin söylendiği *Türk Mitolojisinin ABC'si* ve konunun ana çizgilerini ortaya koyduğum *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* adlı kitaplarımdan sonra okunması ve kullanılmasının daha eğlenceli olacağını düşündüğüm elinizdeki bu kitabı kaleme aldım.

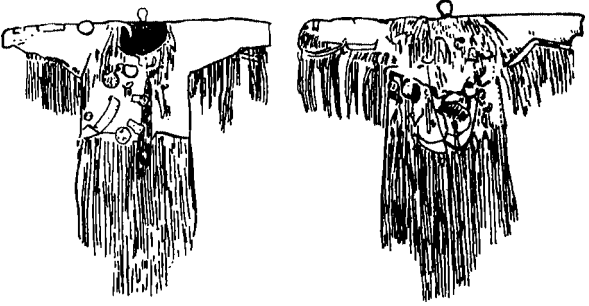
Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi'nde "tarih," genel kronolojiyi göz önünde bulundurmak için kullanıldı ve kitap bu alanda yaklaşık 30 yıldır çalışan bir sanat tarihçisi tarafından kaleme alındı. Bu nedenle "sanat ve mitoloji birlikteliği" sıklıkla metne yansıyan bir gösterge oldu.

Kitabımın okura ulaşmasını sağlayan Alfa Yayın Grubu yetkililerine ve Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu'na en içten duygularla teşekkür ederim. Ayrıca, Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim üyesi ve aynı zamanda ressam olan arkadaşım Mehmet Sağ'a Türk mitolojisinin çeşitli konularıyla ilgili yaptığı resimleri benimle paylaştığı için minnettarım. Bir teşekkürüm de kitabımı eline alıp tamamını okumadan bırakmak istemeyecek olan sevgili okurlara.

15.03.2019

Kartal, İstanbul

1. BÖLÜM

GİRİŞ

Türkiye’de yaşayan bir vatandaş günlük yaşantısında pek çok deyim kullanır: Etekleri zil çalıyor, bir dikili ağacın olsun, dünyanın çivisi çıkmış vs. Bununla birlikte isimlerden de söz edilebilir: Alp, Tekin, Yaşar, Dursun, Temel, Tonga/Tunga, Alparslan, Pars, Kartal. Hatta kara kartal, arslanım, yüce dağlar, kör şeytan, kutupyıldızı, ulu ağaç gibi tamlama ve ifadeler de mevcuttur. Buna rağmen tüm bunların mitolojiyle bağlantılı bir anlam içerdiği bilinmez. Hayvan isimleri, gücü erkekliği veya dişiliği ifade ettiği için ve daha kökende hayvan atalara kadar uzandığı için kültürde yer eder. Şaman elbisesindeki ziller tören sırasında şingırdar ve böylece etekleri zil çalmak deyimini ortaya çıkar. Ağaç, dünyanın eksenı olarak kabul edilen hayat ağacına işaret eder; dağların Tanrı’nın mekanı olduğu düşünülür.

Demek ki mitoloji, bir halkın maddi ve manevi yaşamını hatta varlığını yansıtan bir ayna gibidir. O aynada görünen, birey veya toplumdur. Mitolojinin toplumların kimliğinin ayrılmaz bir parçası hatta ana zemini olduğu düşünülürse her ulusun ve bir ulusa mensup her bireyin kendi mitolojisini öğrenmesi ve hangi meslekten olursa olsun yaşamında kullanıp işlerinde bunu yansıtmaması önemli bir husus olarak karşımıza çıkar.

Mitolojinin ne olduğunu ve Türk mitolojisi denilince neyi anlamamız gerektiğini öğrenerek başlamak iyi bir giriş olur. Genelde ifade edildiği gibi “mitos” ve “logos” kelimelerinin birleşiminden oluşan bu ad Türkçe olarak kısaca “söylence bilgisi veya bilimi” olarak aktarılabilir. Nedeni sorulacak olursa bunun Batılı bilim anlayışının bir ürünü olduğunu ifade edebiliriz. Kendi uygarlıklarının kökenine, Eski Mısır soylu bir Yunan uygarlığını koyan Batılı bilim insanları pek çok yerde olduğu gibi bu ismi de Antik Yunancadaki sözcüklerden alıp bir araya getirmek suretiyle yaygınlaştıran alanın adı haline getirmişlerdir.

Yalnızca “söylence bilgisi veya bilimi” ya da “mit bilgisi veya bilimi” olarak anlamak mitolojinin ne olduğunu kavramamıza yeterli gelmeyeceğinden biraz daha açmak gerekir. Hatta bir bilim dalı olup olmadığı da tartışmaya açıktır. Öyleyse mitolojinin sosyal bilimlerin önemli bir dalı olup bir bilim alanı olarak geliştirilebileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Mitolojinin tanımını yapabilirsek kısaca konusunu da belirtmiş oluruz. Şimdiye kadar yapılan tanım-

ların hepsi gerçeğin bir yönünü ifade etmekle birlikte çeşitli zamanlarda mitolojiye nasıl bakıldığını da gösterir. Öyle ki erken çalışmalarda pek de saygın bir alan olarak görülmediği bu tanımlardan anlaşılmaktadır. Mitolojiyi başlı başına bir bilim saymayan insanların “değersiz masallar”, “eğlencelik şeyler”, “ilkel insanların uydurmaları” gibi tanımları artık eskimiştir. Oysaki 20. yüzyılın ortalarından itibaren insana bakış açısı değişip “ilkellik” diye bir kavramın olmadığı, bu ifadenin sadece zamansal bir kavram olarak kullanılması gerektiği anlaşıldığında bu tanımlar daha doğru ve ciddi bir zemine oturmaya başladı. C. L. Strauss, Mircea Eliade gibi bazı araştırmacılar bu alanı saygın bir alan haline getirdiler.

Mit, insanların kendi varlıklarını bildiklerinden beri yarattıkları, kurgusal bir zaman ve mekâna bağlı olarak geliştirdikleri yaratıcı güç veya güçler, yaratılış, var olma, yaşam, yok oluş ve bunlarla ilgili konuların söz konusu olduğu, kimine göre tanrısal düzeni yansıtan öyküler olarak tanımlanabilir ve mitoloji de bunları bilimsel metotla inceleyen sosyal bilim alanı olarak ele alınabilir.

O halde mitoloji, kurgusal bir zaman ve mekânı öngörür. Eskiden yapılan sınıflamalarda olduğu gibi insanın bir mitolojik çağının olup olmadığı tartışılır. Açıkçası, var olduğu su götürmez bir gerçektir; yine de bu çağın bittiği ve başka bir çağın başladığına yönelik ifadelerin yanlış olduğunu savunuyorum.

Evrenin, dünyanın ve insanın somut varlığını inceleyen bilimlere göre dünya çeşitli jeolojik devirler geçirmiştir. Bu zamanların 3. evresinin sonlarında

dünyanın evrimine bağlı olarak memeliler grubu ve onlara da bağlı olarak 4. zamanın başlarında insanlar ortaya çıkmıştır ve içinde bulunduğumuz dönem halihazırda da bu milyonlarca yıl öncesinde başlayan 4. zamandır. Sonra paleolitik devir içinde insan yaşamını ve kültürlerini derinden etkileyen “buzul çağları” da çeşitli dönemlere ayrılmıştır ve biz insanlar şu anda, milyonlarca yıl önce gelişen son buzul çağının sonrasındaki geçiş devrinde yani “postglasial” denilen “buzul sonrası çağ” içerisindeyiz. İnsan kültürleri göz önüne alındığında ise “çağlar” paleolitik devirden başlatılarak insanın yoğun olarak kullandığı temel malzemeye göre adlandırıldı ve sonra da “ortaçağ”, “yeniçağ” gibi ifadelerde insanlık kronolojisinin ana devreleri ifade edilmeye başlandı. Fakat fiziki mekâna bağlı bu devrelerin dışında, kurgusal yani mitsel olarak ifade edilen zaman ve mekâna bağlı evreler de vardır. İnsanlığın var olması ve bilinç kazanmasıyla başlayan mitolojik çağ süregelmektedir ve muhtemelen de Dan Brown’un *Başlangıç* romanına da konu ettiği “insanın ve insanlığın başka türe dönüşmesi veya yapay zekânın varlığı ele geçirme” sine kadar da devam edecektir. Bununla birlikte insanlığın inişli çıkışlı gelişim serüveni içerisinde bilim de gelişmiş, böylece kurgusal olanın yanında farklı bir gerçeklik anlayışı ortaya çıkmış; mit, toplum ya da toplumları yöneten ya da yönlendirenlerin zihniyetince arka plana itilmiş ancak asla yok olmamıştır. Bazı dönemlerde bazı toplumlarda mitler ve mitsel yaşam anlayışı ön plana çıkıp bilimi arka planda bırakırken bazen de bilimin ön plana geçtiği görülmüştür.

Bununla birlikte hangi durumda olursa olsun bilim de mit de bir şekilde varlığını sürdürmektedir.

Mitolojinin tanımı kadar önemli olan bir konu da “mit”in neleri içerdiği veya mitolojinin neleri incelediğidir. Bu konuda da bir karışıklık veya anlaşmazlık hâkimdir. Genel eğilim; mit, efsane, destan, masal, hikâye, roman gibi edebi yapıları birbirinden ayırmak yönündedir. Bu, şekil olarak doğrudur da; ancak kollektif veya kişisel kurgu olması açısından da bunların hepsinin mit değilse de mitoloji olduğunu söylemek gerekir. İnsanlığın kurgusal olarak yarattığı her şey önce mitolojinin konusudur; bilim alanlarında incelenip somut gerçeğe dönüştürüldüğündeyse mitolojinin dışındaki bir bilimin konusudur. Başka bir deyişle *Star Wars* filmlerinin başlangıcında denildiği gibi “uzun zaman önce, çok çok uzak bir galakside” diye olmasa da “çok çok eski zamanlardaki” insanlığın kurgusal yaşam düzenini yansıtan mitler kadar, çeşitli yapılar içine sızmış veya dönüşmüş, kökünde mitsel olan unsurlar da mitolojinin konusu olmuştur.

Öte yandan mitlerin bir ulusun anadili gibi aslında canlı bir yapı olduğu da düşünülebilir. Yani, dilin toplumların gelişimine, ilerlemesine, dönüşümüne bağlı olarak varlığını sürdürmesi veya toplumların yok oluşu yahut asimilasyonuyla ortadan kalkışı gibi, mitler ve mitoloji de ait olduğu topluluğun gelişimine göre bir durum alır. Mitoloji de tıpkı sanat gibi başlı başına bir dildir. Ona en yakın alan ise dinlerdir. Çünkü dinler de mitoloji gibi kurgusal alanlardır. Her dinin teorik yapısı mitlerle yeniden kurgulanıp ifade edilir.

Mitler ve mitoloji her ne kadar son zamanlarda moda olan deyimle “kültürel olmayan miras” kapsamındaysa da tıpkı insanın birbirinin yansıması olan maddi ve manevi yapıdan yani ruh ve bedenden oluşması gibi, mitolojinin de maddi alanda ifadesi veya maddi kültür alanına yansıması söz konusudur. Bu bakımdan mitlerin etkilediği en önemli alanlardan biri sanat tarihidir, bir başka ifadeyle sanattır. Bu yüzden sanat eserlerinin önemli bir kısmı mitsel içerik ve sembolizmi de aktarır. Sanat eseri olmayan arkeolojik materyal veya etnografik eserlerin önemli bir bölümü de mitleri ifade edebilir veya onlarla bağlantılı olabilir. Elbette mitlerin yansımaları söz konusu olduğunda çağdaş görsel ve işitsel sanatlar yoluyla da belirli oranda da olsa aktarıldığı veya onlara gönderme yapıldığı olur. Mitlerin aktarımı veya izleri sinemada, tiyatrodan, müzikte veya edebiyatta görülebilir.

Tanıma ayrıntılı bakıldığında mitlerin ana gruplar içinde sınıflandırılarak incelenebildiği anlaşılr. Bunlar teogoni, kozmogoni, antropogoni, eskatoloji¹ vb alanlardır. Her biri kurgusal olarak ve mitlerle tanrıları, evreni ve dünyayı, onların yok oluşunu, ölümü anlatır. Bunların dışında bitkilerin oluşumu, hayvanların ortaya çıkışı ve yaşantıları hakkında mitler de vardır.

¹ Teogoni; tanrıların ortaya çıkışı, yaptıkları işler, insanla ilişkileri, gidişi, geri dönüşü inceler. Kozmogoni; evrenin ve dünyanın var oluşu veya yaratılışını inceler. Antropogoni; insanın ortaya çıkışı, yaratılışı, kavimlerin ya da toplumların oluşumunu inceler. Eskatoloji; evrenin, dünyanın ve insanın yok oluşunu, ölümü inceler.

Mitler uluslararası ortak miras kapsamına alınıp evrensel bir değer olarak ifade edilebilecekleri gibi aynı zamanda her toplumun kendilerine ait milli bir değeri olarak da ele alınabilirler. Mitoloji diye bir bilim öneriyorsak eğer topluluk, boy ve ulus haline gelmiş her toplumun bir mitolojisinin olduğunu da kabul etmek durumundayız. Dolayısıyla mitoloji, toplumsal bakımdan her biri genel bütünle birleşen ayrı ulus veya topluluklara ait alt dallardan yani bilimsel disiplinlerden oluşur.

Türklerden haberi olan her insanın aklında soru işaretleri vardır. Bu sorular çoğunlukla Türk ulusundan olan veya kültürel bakımdan Türk olarak onunla kader ve yaşam birliği yapmış olan insanları da ilgilendirir: Türk kimdir? Geçmişte nerelerde yaşadı ve neler yaptı? İnsanlığa katkısı ne oldu? Şimdi nerede? Ardından mitolojiye bağlı sorular gelir: Türk mitolojisi gerçekten var mıdır? Onu nasıl tanımlayabiliriz? Diğer mitolojilerden farkı nedir? İçeriği nedir?

Bunlara, konuyla ilgili fikri olan bir Batılının vereceği cevaplarla bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşının vereceği cevaplar farklı olacaktır. Hatta Türkiye Türkleriyle başka Türk ülkelerinin halkları da farklı cevaplar vereceklerdir. Ancak ortak olan nokta şudur ki insanların pek azı Türk ulusunu yeterince tanıyıp bilmektedir.

Ruslar, Batılı bilim insanları ve ayrıca Çinliler, Türkleri Hint-Avrupalılık kavramı dışında ve çoğunlukla oryantalist bir bakış açısıyla ele aldılar ve onlara gereken değeri vermediler. Onlardan bazen göçebe, barbar, vahşi diye söz ettiler. Hatta bazen

“Türkçe konuşan halklar” veya “Türkik/Türke benzer” diyerek varlıklarını bile inkâr ettiler. Bu bakış açıları elbette Türkleri de etkiledi ve onlar içerisinde kimlik kargaşaları yarattı. Milliyetçi akımlar her ne kadar bunu toparlamaya çalıştıysa da bu iş için genelde bilimin göz ardı edilmesi sebebiyle başarılı olunamadı.

Mustafa Kemal Atatürk ve arkadaşları tarafından Türkiye’nin bağımsız bir ulus devlet olarak kurulup 1923’te cumhuriyetin ilan edilmesiyle “Türk”, en doğru şekliyle tanımlanabilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayıp da azınlık olmayıp devlete vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türk olarak ifade edilmiştir. Ancak bununla da yetinilmeyip Türklerin atalarının köklerinin Anadolu’da ve Orta Asya’da tespit edilebilmesi için bilimsel faaliyetler gerçekleştirilmiş, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi bu konuları araştırarak müesseseler kurulmuştur. Böylece “Türk”ün tanımı diğer Türk halklarını da içine alarak genişlemiştir. Anlaşılan odur ki Türkiye Cumhuriyeti’ni kuranlar ve halk “Türk”ü hem ırksal bir yapı hem de kültürel bir yapı olarak ele alıyorlardı ki en doğrusu da budur.

Bu satırları kaleme almadan önce “Türk”ü nasıl tanımlayabileceğimi düşündüm ve çalışma masama oturup şu satırları yazdım: “Belirgin olarak ortaya çıktığı MÖ 3. binyılın sonundan beri Avrasya’nın orta bölgelerine yayılan, buralarda yurtlar ve devletler kuran ve günümüzde de ağırlıklı olarak bu bölgelerde yaşayan, kökenden Türk kabul edilen brakisefal ve sonradan onlara katılan dolikosefal insan tiplerinin, Türkçenin ana zeminini oluştur-

duğu büyük bir kültür evreni içinde birbirine katarak oluşturduğu büyük millete Türk ulusu, ona mensup insana da Türk denir." Tabii burada ileri sürülen birtakım hususlar tartışmaya açıktır. Bu özellikle Ön Türklerin ilk nerede ortaya çıktıkları sorusuna net olarak cevap verilemediği için olabilir. Yahut iki insan tipinin erken dönemlerde bir araya gelmesi şeklindeki düşünce de tartışılabilir. Ancak bu tanım bütün Türk dünyasını içine alan bir çerçeve çizmiş olması, Orta Avrasya'yı Türkiye dahil Türklerin yoğunlukta oldukları bölgeler olarak ifade etmesi ve bu bölgelere milattan önceki devirlerden itibaren yayıldıklarını belirtmiş olması sebebiyle önemlidir.

Bu tanımın Batılı bilim insanlarının ve dünyadaki Türk halklarının bir kısmı tarafından kabul edilme yolunda yeni yeni ilerlemekte olduğunu söylemekte fayda var. Bununla birlikte Türk mitolojisinin yalnızca Batılılar tarafından Türk olarak tanımlanan Türkiye Türklerinin değil bütün Orta Avrasya'da milattan önceki devirlerden beri yayılıp günümüze kadar varlığını sürdüren veya tarihin belirli bir döneminde ortadan kalkmış bütün Türk halklarının mitolojisi olduğunu kabul etmekle ana çerçeve belirlenmiş olur.

Türkiye'de ve diğer Türk ülkelerinde bu alanın gelişimi ve ayrı bir mitoloji alanı olarak ele alınması hayli sancılı bir süreci oluşturdu. Küresel kültür emperyalizmine yönelik etkiler, Türklük bilincinin kabulü ve yayılmasına bağlı bu durum Türklerle ilgili diğer sosyal bilim alanları gibi Türk mitolojisi çalışmalarını da olumsuz etkiledi. Zaten ulus devlet

olarak yapılanmamış olan Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türk mitolojisini araştırma yönünde önemli bir çabanın söz konusu olması da beklene-
mezdi. Böylece başlangıçta Batılı bilim anlayışının kurguladığı bu alan ancak Türkiye Cumhuriyeti döneminde dikkatleri çekebildi. Halihazırda içinde bulunduğumuz cumhuriyet dönemi tarihine baktığımızda “Eski Türklerin Dini” ile ilgili tartışma ve yayınlarda doğal olarak mitolojiye de değinildiğini görürüz; ancak “Türk Mitolojisi” başlığıyla ilk büyük çalışmayı bugün aramızda olmayan Türk tarihçi Bahaeddin Ögel gerçekleştirmiştir. Onun, bir cildi ölümünden sonra yayımlanan iki ciltlik *Türk Mitolojisi* kitabı, alt başlığından da anlaşılabilceği gibi (*Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*) mitolojiyi doğrudan değil destanların kaynakları olarak ele alıyordu. Bununla birlikte ilk baskısı “Oğuz Türklerinin inanç ve güçlerinin bir eseri olan Malazgirt Zaferinin 900. yıldönümünü kutlamak üzere hazırlanmıştır” ibaresiyle 26 Ağustos 1971’de basılmış olup Türk mitolojisi çalışmaları için önemli bir rehber olarak yerini korudu. O vakitlerde bir de Murat Uraz’ın *Türk Mitolojisi* adlı, Mezopotamya mitolojisini de Türk mitolojisi kapsamında ele alan bir kitabı vardı (1992). Daha sonra Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü öğrencileri için hazırladığım *Türk Mitolojisinin ABC’si* adlı kitabım geldi (1999). Bunu *Türk Mitolojisinin An Hatları* takip etti. Bu çalışmalardan sonra Türkiye’de Türk mitolojisi tanınmaya ve sevilmeye başladı; Fuzuli Bayat, Celal Beydili gibi araştırmacıların da bu alanla ilgili kitapları yayımlandı. Onlar da

yazdıklarıyla çalışmaların ilerlemesini sağladılar.

Günümüzde mutluluk veren odur ki Türk mitolojisi artık merak edilmekte, incelenmekte, sanat ve edebiyat yapıtlarında, sinema filmlerinde vs yer alarak toplumun çağdaş yaşantısına da girmiş bulunmaktadır.

Türk mitolojisiyle ilgili çalışmalar dünyada da ivme kazanmaya başladı. Herhalde Batı bilim dünyasına “Türk mitolojisi” kavramını ilk getiren kişi Türkolog Jean Paul Roux oldu. Daha önce dünya mitolojilerini konu edinen yabancı kaynaklarda Afrika veya Okyanusya mitolojilerine kadar her şeye yer verildiği halde Türk mitolojisinden tek satır bile söz edilmezken onun, Türkçeye ilk baskısı iki cilt halinde Levent Yılmaz tarafından çevrilen, Yves Bonnefoy’un editörlüğünde yayımlanan *Mitolojiler Sözlüğü* adlı kitabında çoğunlukla Moğol mitolojisiyle birlikte yer alsa da Türk mitolojisinin çeşitli konuları da madde başlıkları halinde yer aldı. Ayrıca Jean Paul Roux’un, Türkçesi 2012’de Ankara’da *Eski Türk Mitolojisi* başlığıyla yayımlanan bir kitabı da bulunmaktadır.

Bununla birlikte, Türk mitolojisi dünyadaki diğer mitolojilere oranla, hâlâ en az çalışılmış ve ürün verilmiş bir alan halindedir.

Türk mitlerinin aranacağı coğrafya yukarıda belirtilen Orta Avrasya coğrafyasıdır. Kronolojik olarak paleolitik devre, ünlü sanat tarihçisi Jozef Stryzowski’nin iddiasına göre “buz devirlerine” kadar inebileceği düşünülmekle beraber, İç Asya’da kabaca 3000’ler veya daha sonrasından itibaren ele alınmalı; Türk topluluk, hanedan ya da devlet isim-

leri ortaya çıktıktan sonra da demir devrinden beri bu belirlenmiş isimlerin oluşturduğu başlık altında genel Türk mitolojisi incelenmelidir.

Esasında Türklerin mitlerinin yansıdığı, çok büyük bir kapsama ulaşan, büyük bir kaynak yığını vardır; ancak bu yığın Türk mitolojisi açısından değerlendirilmeye henüz yeni başlanmıştır.

Öncelikle Ön Türk devirlerini, Türklerde yazının varlığının henüz keşfedilmediği MÖ 3000 yıllarına kadar uzanan devirleri düşündüğümüzde, içinden mitolojik izler çıkarabileceğimiz malzemeler daha çok arkeolojik kazılarla elde edilmiş olan maddi kültür eşyaları, sanat eserleri ya da bunlar üzerindeki tasvirlerdir.

Birçok alan araştırmasında olduğu gibi, Türk mitolojisi açısından da Türklerde yazının ilk kullanıldığı tarih ve yazılı materyallerin olup olmaması önemlidir. Eski Çin kaynakları Göktürklerden söz ederken "*T'uküe'lerin yazısı Hu-barbarların yazısına benziyordu*"¹ diye yazar. Hu'lar, Hiung-nular yani Asya Hunları olduğuna göre onların da runik karakterli bir yazısı olduğu böylece belgelenmiş oluyor. Muhtemelen, Issık Kurganında bir gümüş kap üzerinde elde edilen runik karakterde yazı da (MÖ 5-4/3. yy) bu yazının bildiğimiz ilk şekliydi; ancak bu dönemden mitolojiyle ilgili bilgi çıkarabileceğimiz herhangi bir metin henüz ele geçmiş bulunmuyor. Dolayısıyla kapsamlı ve Türk mitolojisi açısından ipuçlarına erişeceğimiz ilk eski Türkçe kaynaklar, Orhun ve Yenisey yazıtlarıdır. Yani

¹ Liu Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 23.

kabaca 6-8. yüzyıl arası Göktürk ve sonrasındaki Türkçe yazılı taşlar, kâğıt ya da başka malzeme üzerindeki yazılardır. Bununla birlikte Türk mitlerine işaret etmeleri açısından, yabancı uluslara ait yazılı kaynaklar da oldukça erken dönemden itibaren devreye girer. Bunların başlıcası eski Çin yazılı metinleridir. Ortaçağa doğru yaklaştıkça bu türden kaynaklar çoğalır. İslamiyetin doğuşundan sonra da yavaş yavaş bu eski kaynaklara İslam ve Türk İslam yazılı metinleri de eklenir.

Bu son dönem kaynakları arasında Türk mitolojisiyle ilgili bilgi çıkarabileceğimiz en önemli edebiyat son iki yüzyılda sözlü gelenekten varyasyonlar halinde yazıya aktarılan destan metinleridir. Aslında kökeni eski mitsel kahramanlık döneminin mitlerine kadar giden bu destanlar birçok mitsel konuya ve bu konuların varyasyonlarına dair paha biçilmez veriler sağlar.

17. yüzyıldan itibaren Rusların sömürgecilik emelleriyle büyük Sibiryâ topraklarını ve akabinde Orta Asya Türk ülkelerini işgal etmesi tarihin bir acı cilvesidir ki aynı zamanda bu bölgelerde bilim ve mitolojiyle ilgili çalışmalar da başlattı. Burada yaşayan Türk halklarından derlenen, özellikle de İslam dışındaki Türk inançları ve mitleriyle ilgili derlemeler Türk mitoloji çalışmalarında çığır açacak potansiyele sahiptir. Bu çalışmalar son yıllarda birer birer Rusçadan Türkçeye çevrilerek yayımlanmakta ve araştırmalara önemli katkılarda bulunmaktadır.

Türk mitolojisi verileri oldukça fazla olmakla birlikte yukarıda da belirttiğimiz gibi verimli bir şekilde

de değerlendirilememiş, daha çok tespit ve kayda geçirme aşamasında kalmıştır. Bu durum Türkler üzerinde çalışmanın her alanda zor oluşundan da kaynaklanmaktadır. Çünkü Türkler tek bir boy veya hanedandan oluşmazlar; geçmişten bugüne bir kısmı yok edilmiş ve büyük bir kısmı da günümüze ulaşmayı başarıp varlığını sürdürmekte olan pek çok Türk topluluğu, hanedanı veya devleti söz konusudur.

Türk mitleri kaynağını genel olarak eski Türk inançlarından alır. Eski Türklerin dininden söz etmek gerekirse bu universalist bir dindir. Başka bir deyişle eski Türk dininin ve dolayısıyla mitolojisinin başlıca aktörü doğa olmuştur. Bu bakımdan Türk mitleri, eski dönemlerde oluşan zemininin doğayla ilgili olması bakımından bir bütünlük arz eder. Ancak Türk halkları ve devletleri tarihin akışı içerisinde hep atalarının dinlerinde kalmadılar. Çeşitli zamanlarda değişik dinleri de kabul ettiler, erken dönemlerde bunların başlıcası Budizm ve Maniheizmdi. Türklerin bazı boyları yayıldıkları alanlarda karşılaşp uygun gördükleri bu dinleri bazen kendi istekleriyle kabul ettiler, bazen de zorla kabul ettikleri dinler oldu. Bunların içerisinde Zerdüştlük, Hristiyanlık, Taoizm gibi dinlerin olması da Türk mitolojisi açısından oldukça karmaşık bir durum yarattı. Zira Türkler bu dinlere girdiğinde eski inançlarını tamamıyla terk etmiş değildi. O dinlerin içinde kendi inançlarını da dönüştürerek yeni sentezler elde ettiler. Bu nedenle bu dinlere ait mitolojiler de Türk mitolojisi kapsamında incelenmelidir.

Benzer husus Türk halk ve yönetimlerinin İslam dinini kabullerinde de geçerlidir. İleri sürüldüğü-

nün aksine Türkler İslamiyeti kabul etmekte uzun süre direndiler ve günümüze kadar da bazı Türk toplulukları hiç kabul etmediler. Müslüman Arapların İran ve Orta Asya'yı işgali sırasında Türkistan'da büyük tahribatlar ve katliamlar oldu. Bununla birlikte özellikle Emeviler'den sonra Abbasi hanedanının Müslüman Arapların başına geçmesinden sonra, onların Orta Asya'daki ılımlı politikaları nedeniyle Türkler arasında bu yeni din daha kolaylıkla ve serbestçe yayılmaya başladı; böylece Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyeti benimsemişliğiyle de birkaç yüzyıl içinde Türklerin büyük çoğunluğu İslam kültür dairesi içine dahil oldular. Bununla birlikte Karahanlılar kendilerini Müslüman olarak nitelendiriyorken eski Uygurlar onların yanı başlarında hâlâ Budist, Maniheizt ya da kendi dinlerindeydiler. Bu yeni Müslümanlar o dönemde dahi kendi soydaşları olan Uygurlara saldırıyor ve Müslüman olmadıkları için onlara hakaret ediyorlardı. Örneğin Kaşgarlı Mahmud, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazdığı ünlü sözlüğü *Dîvânü Lügat'it Türk'te*, hakaret amacıyla kâfirlerin putlarının başına pislediklerini övünerek söylemekten çekinmemiştir: "*Kelnğizleyü aktımız / Kendler üze çıktımız / Furhan ewin yıktımız / Burhan üze sıçtıımız / Seller gibi aktık / Şehirler üzerine çıktık / put evini yıktık / putlar üzerine yestehledik.*"¹ Arapla-

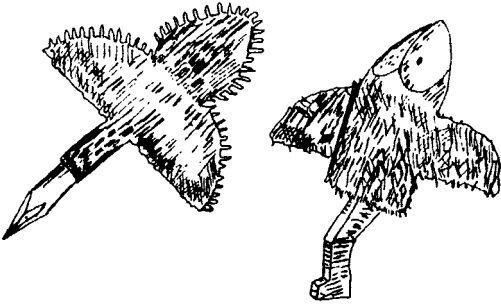
¹ Uygurlara yapılan akını anlatarak diyor ki: "Onların üzerine sel gibi aktık, şehirleri arasına girdik, put evlerini yıktık, putlarının üzerine pisledik." Müslümanların türeleri budur; bir gâvur ülkesine girdikleri zaman horlamak için putları üzerine yestehlerler. (Be-

rın etkisiyle gelişen bu katı anlayışın örnekleri çeşitli İslami dönemlerde değişik uluslar tarafından da tekrar edilmeye devam etmişti. Araplar Türkistan'ı ilk istila ettiklerinde o bölgelerde mevcut bulunan tapınakları çoğu kere yıkıyor, bazen üstlerine bazense hemen yanına camiler konduruyordu. Kuteybe bin Müslim, Buhara'yı işgal ettiğinde yıktığı mabetlerin yanı sıra tapınaklarda bulunan değerli altın heykel ve diğer eşyalara da şahsı adına el koymuştu. Günümüze yakın zamanlarda, terörist grupların gerçekleştirdiği yıkım veya Orta Asya'da bir grubun mensuplarının Bamyân'daki büyük Buddha heykelini dinamitleyip havaya uçurmaları da bu anlayışla değerlendirilebilir. Bununla birlikte dini böylesine radikal biçimde yorumlamayan Türkler ve başka Müslümanlar ise kendi anlayışlarına göre tasavvufi ve felsefi akımlar geliştirerek insanlık medeniyetine önemli katkıda bulundular.

İslamiyetin kabulünden sonra bile Türklerde eski inanışları ortadan kalkmadı; yeni dine göre yeniden kurgulandılar ve yeni din de eski Türk inançlarına göre tekrar yorumlandı. Dolayısıyla Türk mitoloji çalışmalarında bu dönemlerde oluşan mitler ve eski mitlerin süregelen izleri de incelenmek durumundadır. Öte yandan çağımızda her Türk topluluğunun İslamiyeti kabul ettiği düşüncesi de yanlıştır. Bazı topluluklar eski inançlarını Yahudilik içerisinde veya Hristiyanlık cılası altında sürdürmeye devam etmektedir. Bazıları ise eski Türk inanışlarını yeni bir isimlendirmeye Şamanizm (veya

Burhanizm ya da Tanrıçılık gibi) adı altında yapılandırılmaya çalışmaktadır. Türk mitolojisi üzerine çalışanlar, bütün Orta Avrasya bölgesine yayılmış bu Türk halk ve devletlerinin mitleri üzerinde de çalışmaya mecburdur. Görüldüğü gibi Türk mitolojisinin kapsamı her açıdan çok geniş bir kronolojiyi ve coğrafyayı kapsamaktadır. Bu da diğer alanlarda olduğu gibi yalnızca Türklerin mitolojisine mahsus bir duruma işaret eder.

2. BÖLÜM

OLUŞUM EVRESİ-BAŞLANGIÇLAR

Türk mitlerinin oluşum evresini düşündüğümüzde çok ama çok eski zamanlara uzanmamız gerekir. Aynı zamanda söz konusu oluşum evresini de kendi içinde ikiye ayırmalıyız. Bunlardan bize daha yakın olan ikincisi Ön Türk evresi, daha eski olan diğeryse Ön Türklerin doğduğu, insanlığın temel evresi olan paleolitik devirdir. İşte Türk mitleri, bu evreler boyunca oluşan dini inançlara bağlı olarak gelişen mitlerle onların yeniden değerlendirilmesi veya üretilmesiyle oluşmuştur. Mitler yaşayan, dönüşen ve üretilen bir çeşit organizma gibidir.

Bununla birlikte, bu çok çok uzak zamanlar, bir anlamda bir *sis perdesinin* arkasındadır. Şimdi aramızda olmayan Prof. Nejat Diyarbekirli hocam, elini sık sık kaldırıp saılar ve "Tarinin en sisli de-

virlerinde..." diyerek söze başladılar ki bu dönemler binlerce yıl sürmüş olan, hakkında pek az şey bildiğimiz devirlerdir. Bunca yılı idrak etmemiz bile pek mümkün değildir. Robert J. Braidwood, *Tarih Öncesi İnsan* adlı güzel kitabının özet bölümünde şu muhteşem tespiti sunar: "*Buraya kadar okuduğunuz sayfalarda, insanoğlunun bu gezegendeki yaşamının %99'unun öyküsünü dinlediniz. Tarihçilere anlatması için yalnızca %1'ini bıraktım.*" Yaklaşık üç milyon yıldır dünyada olduğumuz hesaplandığına göre, gerisini siz düşünün.

Kastedilen özellikle de paleolitik devirdir ve aslında o da üçe ayrılır: Alt, orta ve üst paleolitik. İnsanlığın bugün sahip olduğu her şey bu devrin oluşturduğu zemin üzerinde gelişmiş ve gelişmeye devam etmektedir. Buzul devirleri söz konusu dönemin içerisinde. Tabii şimdiki bilgilerimize göre bu dönem içerisinde toplumsal yapının tüm ayrıntılarını bilmeye imkân yoktur. Yine bilgilerimize göre yazı çok sonraları icat edildiğinden, elimizdeki belgeler bu devirlere ilişkin kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda ortaya çıkarılan yerleşme veya iskân yerleri, materyaller ve izlerden oluşmaktadır: Mağaralar, kaya barınakları, mesken izleri, taştan yapılmış eşya ve aletler, çok az da olsa kayalar üzerine yapılmış resim ve şekiller.

Peki, toplumsal yapılar ve isimlerin net olarak günümüze ulaşmadığı bu dönemin Türklerle ilgisi nasıl tespit edebiliriz? Bu pratik olarak imkânsız gibi görünse de teorik olarak mümkün olabilir. Aslına bakarsanız bunu ancak ve ancak tahmini olarak yapabiliriz. Aynı veya yakın soydan insanların

bir araya gelmesiyle aileler (klanlar), aile birlikleri, boylar, boy birlikleri ve uluslar söz konusu olur. Dolayısıyla mantıksal bir çıkarım yaptığımızda, sonraki binyıllarda Türk olarak kabul edilen ve çeşitli kavimlerden oluşan ulusun, paleolitik devirdeki bazı sosyal yapıların tunç devrine erişmesiyle, sonraki Türkleri meydana getiren Ön Türk topluluklarının onlardan doğduğu bir hipotez olarak ileri sürülebilir. İlerideki dönemlerde bilimsel çalışmalar Ön Türklerin daha erken zamanlarda ortaya çıktığını kanıtlarsa aynı hipotezi ileride zamanı geriye kaydırarak kullanabiliriz. Sonuçta Türkler, o devirlerden sonraki devirlere ulaşmada başarılı olmuş, beyaz tenli insan tipiyle bir süre sonra ona kısmen karışmış mongoloid tipte insanların bir ulus olarak bir araya gelmesinden oluşmuştur. Bu biyolojik karışımın doğuda nispeten daha fazla ve batıda da daha az olması nedeniyle Batı Türkü ve Doğu Türkü tipleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türk mitolojisi kapsamına giren Türk mitlerinin ana zemini veya arka planı, Orta Avrasya'da binyıllar boyunca paleolitik devirden tunç devrine kadar gelişen inanışlar bütününden oluşmaktadır.

Dünyanın jeolojik ve iklimsel açıdan geçirdiği değişiklikler de insan kültürlerinin oluşması veya gelişmesinde çok önemli etkenlerdir. Doğaya bağlı inanış biçimleri ve mitlerin kökenlerinin de en kaba şekliyle taş devirlerinde görüldüğünü mağara duvarlarındaki resimlerden, hayvan şeklinde veya hayvan tasvirli eşyalardan, kaya resimlerinden vs anlayabiliriz. Bu dönemlerdeki resimlerde başlangıçta insan tasvirinin olmayışı, insan tasviri ya-

pılmaya başlandığı zamanlarda hayvanın insandan daha büyük boyutta çizilmesi, av konusunun özellikle vurgulanması vs sonraki binyıllarda Ön Türklerde ve Türklerde hüküm sürecektir inançların en arkaik şeklinin bu dönemlerde ortaya çıktığını gösteriyor. Bazı mağara ve duvar resimlerinde de maske takmış şahısların bulunuşu dinsel ritlerin sürdürülmesi ve inanca bağlı bazı işlerin yapılması, görevli bazı din adamı mahiyetindeki kişilerin varlığını da gösteriyor. Öte yandan arkeolojik kazılarla ele geçirilen bazı taş kadın figürlerinin tanrıça tasviri olarak kabulü bu dönemlerden itibaren tunç devrine kadar olan zaman içinde gelişen bir tanrıça kültünün de en eski devirlerden beri var olduğunu ifade etmiş oluyor. Türk mitolojisindeki "ana" ve "ana tanrıça" fikri bu erken dönemlerde oluşan tanrıça kültlerine dayanıyor.

Türk mitlerinin köklerini oluşturacak öğeleri, eneolitik devirden başlayarak demir devrine kadar olan zaman içerisinde günümüze gelebilmiş kalıntılar veya arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmış sanat eseri veya kültür varlıklarında daha belirgin olarak görmeye başlarız. Sözü edilen bu dönemlerde, doğaya bağlı kültürlerin ve doğanın çeşitli unsurlarıyla ilgili inançların hatta adları günümüze ulaşmamış olsa da bazı tanrıların, cinlerin, ruhların bulunduğunu arkeolojik kalıntı veya eserlerden anlayabiliriz. Öte yandan animist karakterde düşüncelerin varlığını, canlıların birbirine dönüşebildiğine inanıldığını, insan atalar kadar hayvan ataların da söz konusu olduğunu yine bunlardan çıkarabiliyoruz.

Yarı hayvan yarı insan uzuvlarına sahip daha doğrusu iki türün karışımı olan (hibrit) tasvirlerin bir kısmının çok geç devirlerde Türklerin kam, Tunguzların şaman dedikleri din adamlarının ilk şekilleri olarak ileri sürülmesi de Türk mitolojisi açısından dikkati çekiyor. Bunların karışık olarak tasvir edilmesi yukarıda söylediğimiz metamorfoz (biçim değiştirme) kavramıyla da ilgilidir. Erken dönemin menhirleri, tunç devrinden itibaren başladığını düşündüğümüz Ön Türk devirlerinde taş heykel ve stellere dönüşür. İlk olarak Okunyeve kültüründe ortaya çıktığını kabul ettiğimiz bu heykeller de insan veya tanrı olan ataların baş tasvirleri ve daha sonra da onların tüm bedeniyle tasviri söz konusu olur. Antropomorfik yani insan karakterli bir kısım tasvirlerde boynuzların bulunması cin, şeytan gibi tasavvur edilen olumsuz nitelikli varlıklara işaret eder.

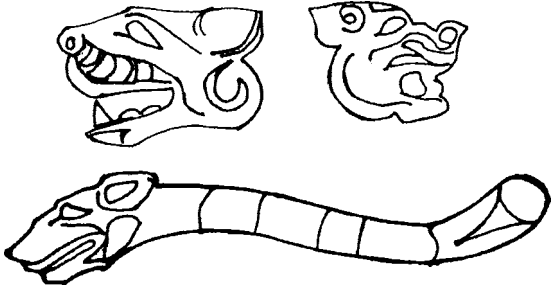
Bu taş dikitler üzerinde dünyanın dört ana yönüne, Güneş'e veya gök cisimlerine işaret eden şekillere de sık sık rastlanır. Demek ki MÖ 3000-1000 arasındaki İç Asya'nın Ön Türk kültürlerinde Güneş başta olmak üzere bazı gök cisimleri de tanrı olarak algılanmıştır. Bunun izlerini daha sonra erken ortaçağa kadar olan devirde gelişen Türk mitolojisi içerisinde de sanatsal veya yazılı belgelerde de göreceğiz. Yine bu dönemlerdeki kültürlerde (Okunyeve, Andronovo, Karasuk, Tagar vb) dinsel ve mitsel olarak önem kazanan insan ataların yanında bazı hayvanların da ön plana çıkmaya başladığı görülüyor. Bilhassa dağ keçisi, geyik, yırtıcı kuşlar, kartal, kurt, kaplan, pars ve at. Dikkati çeken insan figürü

başı üzerindeki ışınların bulunduğu tasvirler hem taş dikitlerde hem de kaya resimlerinde karşımıza çıkar. Bu tür tasvirler araştırmacılar tarafından daha çok güneş başlı tanrı (sonraki zamanların tanrıçası Umay'ının prototipi olabilir) olarak ifade edilir. Bazen de benzer şekiller bir şamanın haleli şekli gibi de tasavvur edilir.

Kısaca, Türk mitlerinin esası özellikle tunç devrinde zaten ortaya çıkmıştı. Türklerin atalarından söz eden eski Çin tarihleri de örneğin Hunların atalarını MÖ 2000 yıllarına kadar indiriyor. Demek ki onların ataları da bahsedilen dönemlerde Ön Türk grubu içerisinde; ama Hunlar ilk devletlerini, MÖ 5-4. yüzyıllarda bir araya geliş sürecinden sonra MÖ 3. yüzyıl içinde kurarlar. Hunlardan çıkan çeşitli kolların kurduğu devletler olan Göktürkler, Uygurlar ve Türk İslam dönemi devletleri ve bütün Orta Avrasya'ya yayılmış Türk halklarıyla Türk mitlerinin kronolojisi devam eder.

3. BÖLÜM

EN ESKİ TÜRK MİTOLOJİSİ

Böyle bir başlıktan sonra birtakım tartışmalar göze alınmalıdır. Kimisi “Mitolojinin eskisi yenisi mi olur?!” diyerek itiraz edecektir. Kimi araştırmacıysa bunu bir din adına bağlamanın gerektiğini söyleyecektir. Elbette bu anlayışa uygun olarak burada “Eski Türk Dini Mitolojisi” ifadesi mümkün olurdu; ancak o zaman da eski Türk dininin ne olduğu tartışması doğacaktı. Oysa en eski Türkler dinlerine bir isim vermemişlerdi. Çünkü onların dini daha önce de belirttiğimiz gibi “üniversalizm” idi, yani doğaya ilişkin kùltlerden oluşuyordu. Bazen “Kara-din ” veya “Ak-din” gibi sıfatları kullandılarsa da belirli bir isim söz konusu değildi. Aslında bu, dünyadaki diğer ulusların erken dönemleri için de geçerlidir. İlahi dinler ortaya çık-

madan önceki dini inanışlara toptancı bir yaklaşımla Paganizm de denilmiştir.

Eski Türklerin belirgin bir isim kullanmaktan kaçınmalarına rağmen, bilim insanları, kayıta ve tasnifte kolaylık sağlamak amacıyla eski Türk dini ve benzeri inançlara sahip başka halkların dinine toptancı bir yaklaşımla “Şamanizm” dediler. Bu adı çağdaş literatüre sokanlar Rus bilim insanlarıydı. Sibirya’nın işgalinden sonra Tunguzlar arasında yaptıkları araştırmalarda onların din adamlarına verdikleri isimlerden yola çıkarak “şaman” ismini tespit ettiler ve sonra bütün benzeri inanışlara mensup halklardaki din adamını şaman olarak nitelendiler. Dinin kendisine de Şamanizm dediler. Bugün bu din popüler bir dine dönüştürüldü ve ismi dünya çapında tanınır oldu. Günümüzde, tektanrılı dinler olarak kabul edilen dinlerin dünyada ve insanlar arasında oluşturduğu baskıya karşılık, Paganizme yönelimin tüm dünyada artmasının neticesi olan bu durum, aslında birtakım karışıklıklara da sebep oldu.

Altaylar bölgesindeki Türk halkları arasında araştırma yapanlar, burada kullanılan Türkçe “kam” adından dolayı söz konusu dini “Kamizm” olarak nitelendirdi. Bir araştırmacı ise aslında Tunguzcada “kam” sözcüğünün “sam” haline dönüştüğünü ve “şaman” adının oradan geldiğini iddia etti. Doğru veya yanlış olabilir. Fakat ortaçağda büyük Türk bilgini el-Bîrûnî’nin de “şaman” sözcüğünü kullanması nasıl açıklanabilir? Zira bir kitabında Orta Asya’nın bir kesimindeki insanların *şamaniyyûn* olduğunu söylüyor. Görüldüğü gibi günümüzde

kullanılan bu din isimleri yapay bir şekilde oluşturulmuştur.

Kısaca Türkler doğa kaynaklı universalist din veya dinlere mensuptu; geçmişin çeşitli dönemlerinde farklı topluluklara ve yaşanan coğrafyaya bağlı olarak şekillenmiş, genel çerçevede birbirine benzer bütünler halinde oluşmuş din veya dinler. Böylece bu kitapta eski Türk dinlerinin tamamı için kamizm/şamanizm ifadesini kullanmak uygun olacaktır.

Bununla birlikte geç dönemlerde kam/şaman denilen din adamlarının neredeyse neolitik döneme kadar inen tasvirlerinin bulunması, bu din adamının temsil ettiği din anlayışının Gumilev'in belirttiği gibi 7. yüzyıldan sonra ortaya çıkmadığını ve dolayısıyla Türklere sonradan gelmediğini, aksine eskiden beri var olan dinin veya inançların sonraki şeklinin Şamanizm olduğunu göstermektedir.

4. BÖLÜM

ESKİ TÜRKLERDE TANRI VE RUH KAVRAMI

Eski Türkler bazı güçlerin varlığını kabul ederken doğayı, dünyayı ve evreni esas almışlardı. Tasarladıkları kozmik düzen ve şemaya göre tanrı veya tanrılardan söz etmişlerdi. *Gök, yer ve yeraltı* üç esas bölgeyi yani birbirine bağlı üç dünyayı ifade ediyordu. Tanrı ve ruhlar da bu düzene uygun olarak karşımıza çıkmaktaydı.

Öncelikle yaygın olarak "tanrı" kavramının kullanıldığını belirtelim. Tabii bu isim çeşitli Türkçe lehçelerde farklılıklar gösterebilir. Tanrı denildiğinde anlaşılan şeyler şunlardır: Ezelden beri var olan ve sonsuza kadar var olacak olan, her şeyi yaratan, yoktan var eden. Ancak iş bununla da kalmaz; nitekim eskiden beri var olup da nasıl var olduğu bilin-

meyen tanrılar da vardır ya da bir büyük tanrı tarafından yaratılmış daha belirli fonksiyonlara sahip tanrılar da söz konusu olur. Çeşitli adlarla anılan tanrılar ise aynı tanrının değişik Türk topluluklarındaki şekli veya avatarı olarak da düşünülebilir. Gök Tanrı her şeyi yaratmıştır ama bir süre sonra göğe çekilip insanların işlerine ancak temsilcileri vasıtasıyla katılmıştır. Ülgen gibi Gök Tanrı'dan kaynaklanmakla birlikte sonra onun yerine geçen tanrılar da mevcuttur. Mitlerden, Türk inançlarına ait eski metinlerden anlaşıldığı kadarıyla ikinci derece tanrılar da söz konusudur. Gök Tanrı hariç her tanrının gücü, yapabildikleriyle sınırlıdır.

Tanrı dışında, kendisine tanrı kadar büyük güç veya güçler atfedilmeyip yine de insanların hayatına önemli etkilerde bulunan ve "ruh" olarak ifade edilen güçler de söz konusudur.

Bazen bunlar da tanrı gibi tanımlanır. Bir kısmı eskiden beri varken bir kısmı sonradan ortaya çıkmıştır; dikotomik veya düalist anlayışa göre kimi iyi kimi kötü ruhtur. Bir kısmı gökle, bir kısmı yerle veya yeraltıyla, hatta insan atalarla ilgilidir.

Bir Rus araştırmacı ve koleksiyoncu olup Altaylar bölgesinde, Sibiry'a ve Moğolistan'da, kısmen de Kazakistan'da 1906-1931 yılları arasında önemli derleme çalışmaları yapan A. V. Anohin'in bu konudaki ifadeleri "ruh" sözcüğüyle anlaşılanın pek güzel bir izahı olarak kabul edilebilir:

Altaylar tüm ruhları iki gruba ayırırlar: 1) tös [öz, kök, başlangıç, temel] yani ilk baştaki ruhlar, evvelden var olanlar ve 2) yayan neme [yaratılmış bir şey] veya basitçe neme [bir şey] yani son-

rakinin ruhları. Bu ruhlar da aruu [temiz] ya da kara [pis, kötü niyetli] diye ikiye ayrılır. Buradan hareketle, ruhlar: 1. Aruu tös, 2. Kara tös, 3. Aruu neme, 4. Kara neme olarak dörde ayrılır. Son iki grup körmös gibi genel bir isim altında toplanabilir. Bu körmösler daha önce ölmüş şamanların ruhlarını temsil etmektedir. Bunlar da iki gruba ayrılır: 1. Ozagı taydalar: Anne tarafından atalar [tay+ada=dayı ata] demektir. 2. Kan adalar: Esas, öz atalar demektir ki o da baba tarafından atalardır. Körmös sözcüğünün ikinci gruba dahil olan ebediyetin kara ruhlarını (kara tös) ifade etmek için kullanılan bir manası daha vardır.¹

Bu geç dönemlerde derlenen metinlerdeki tanrı veya ruh tanımları bize şunu gösteriyor: Tamamen yaşanan evren, dünya ve yerle ilgili olan bu tasarılar, yukarıda başlangıçlar kısmında ifade ettiğimiz erken devirlerden günümüze kadar benzer veya yenilenen bir şekilde ifade farklılıklarıyla da olsa varlığını sürdürmüştür. Böylece evren, dünya ve doğayla ilgili büyük ya da küçük güçler tanrı veya yarı tanrı, tanrının değişik fonksiyonlu biçimleri (avatar) veya ruhlar olarak ifade edilmiş, bunların her biriyle iletişim şekli de belirlenmiş ve bu iş için de kısmen din adamları (kamlar, şamanlar) veya aksakal gibi toplumun ileri gelenleri görevlendirilmiştir. Böylece gücüne göre dikkate alınmak üzere, var olan her şey tanrı veya ruh olabilmiştir: Gök, Güneş, Ay, yıldız veya gezegenler, dağ, ağaç, su, hayvan ve insan atalar vs.

Çeşitli Türk topluluklarında “Tanrı” (Tengri) ismi bazen genel anlamda Tanrı’yı ifade etmek için bazen de özel anlamda belirli bir tanrıyı belirtmek için kullanılmıştır. Genel tanrı isminin yerine *kuday* denildiği de olmuştur. Anohin’e göre Altaylar gökyüzündeki ruhlara *kuday*; yeryüzündekilere *yer-su* veya *altay*; yeraltı ruhlarına *körmös* demişlerdir.¹

Rus araştırmacıların ve Batılıların daha ziyade Yakut ismiyle andıkları Sahalar, etraflarını kuşatmış veya doğada yer alan her türlü nesneye veya varlığa ruh atfeder. Onların Türkçesinde kullandıkları *iççite* sözcüğü, nesne ruhu anlamına gelmektedir. Bu, en alt sınıf olarak görülür. Bunların üstünde nesnelerin oluşturduğu kümelerle soyut kavramların ruhları olarak kabul edilen daha üst sınıftan olan *iççite*’ler ve tanrılar vardır. Bütün bunların eşlik ettiği ve derece olarak hepsinin üstünde ise “Ai-Toyon” (Ar-Toyon) bulunmaktadır. Ai-Toyon’u biz yaratıcı baş tanrı veya Gök Tanrı olarak da kabul edebiliriz.²

Göktürk devrinin ünlü yazıtlarında kuday yerine tengri ve yer-su isimleri sıklıkla geçer. Öte yandan ayrıca Tanrıça Umay’ın adının, bu yazıtlarda geçmesi de dikkati çeker. Böylece taş devrinden beri Sibirya ve İç Asya’da yaygın olan tanrıça kültlerinin bir şeklinin veya değişik biçimlerinin ortaçağa ve sonraki devirlere kadar ulaştığını anlayabiliyoruz.

Tanrılar veya ruhlar ifade edilirken geç dönemlerde dişil ve eril ruhlardan söz edilmekle birlikte çoğu kere cinsiyet verilmemiştir. Örneğin Tonyukuk, Tanrıça Umay’dan söz ederken “Tanrı Umay” demektedir.

¹ A.g.e., s. 3.

² V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 236.

Her şeyin canı, ruhu vardır ve her şey birbirine dönüşebilir; ki biraz animizm biraz da fetişizmle yakınlık kurulabilecek bu anlayış tek bir tanrı inancının söz konusu olmasına rağmen Türk İslam dönemlerinde de devam etmiştir. Özellikle Türk kökenli tarikatlarda şeyhlerin ve dinin ileri gelenlerinin duruma göre kâh bir hayvan biçimine, bir nesnenin şekline veya farklı bir insanın kılığına girdikleri, kâh uçtukları veya çok hızlı hareket ettikleri, görünüp kayboldukları gibi mitsel öğeler menkıbelerde sıklıkla karşımıza çıkar.

Türklerde tanrı veya ruhların şekillerinin veya tasvirlerinin yapıp yapılmadığı konusuna gelirsek, ister Avrupa kökenli ister Akdeniz, Eski Anadolu veya Mezopotamya isterse Mısır, Afrika ve Amerika kökenli olsun, tüm mitolojilerde bahsi geçen tanrıların, ikinci dereceden tanrı veya ruhların önemli bir kısmının tasvirlerine rastlanmıştır. Bunlara ilişkin birçok örnek heykel veya tasvir olarak arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkarılmış ve müzelerde koruma altına alınmıştır. Birçoğu birer sanat eseri olan, bu çeşitli derecelerdeki pagan tanrılara ait eserler, yüzyıllar boyunca belirli niteliklerdeki tanrıların çeşitli ancak o coğrafyalarda yaşayan uluslar tarafından benimsendiğini, anlam ve şekil değiştirerek varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. Öte yandan belirli bir çağda belirli bölgede yaşayan toplumların çeşitli tanrı veya ruhlara sahip oldukları veya yenilerini üretip tasvirlerini yaptıkları da görülmüştür. Sonuç olarak eski tanrıların mitleri sözel olarak sonraki nesillere aktarılırken, özellikle resim ve heykel sanatıyla yapı-

lan tasvirler vasıtasıyla somut biçimlere büründürülerek de aktarılmışlardır.

Neredeyse bütün dünyada durum böyle olsa da Türkiye'deki çalışmalarda Akdeniz ve Avrupa mitolojileri gibi Türk mitolojisinin de sanata yansımadığı iddia ediliyordu. 30 yılı aşkın bir süredir sürdürülen çalışmalar bunun doğru olmadığını çeşitli vesilelerle ortaya koymuştur; ki bugün çağdaş Türk ressam ve heykeltıraşları da Türk mitolojisini konu alan eserlere imza atmaya başlamışlardır.

Türk mitolojisinin ve böylece konumuzla ilgili olarak Tanrı veya ruhların sanata yansımadığı iddiasının gerekçeleri arasında, öncelikle Türkiye'de sanat tarihi ve arkeoloji çalışmalarının İslam dönemi içinde hapsolması önde gelir. Bir anlamda bu durum bilgisizlikten kaynaklanır. Diğer sebebiyse mevcut dini

inaniş a aykırı ve zararlı olarak kabul edilmesinden ileri gelmektedir. Konu bilimsel olarak ele alındığında ve son yüzyıllarda Orta Avrasya'daki Türk ölkelelerinde yapılan derleme çalışmalarında elde edilen koleksiyonlara bakıldığında durumun pek işlenmemiş olmakla birlikte hiç de öyle olmadığı görölmektedir. Bazı nesneler, şekiller veya tasvirler inanılan "eski" tanrı veya ruhlarla ilişkilidir. Bunlara ilişkin yapılan şekil ve tasvirler son dönemlerin sanat eserlerinde daha net olarak yeniden yaratılmıştır ancak halkın yaptığı figürlerde görece daha temsilidir.

Tanrıları veya ruhları ifade eden hayvan veya insan biçimleri, daha çok kukla veya model ya da bebek biçiminde yapılmıştır. Bunlar *tös* (töz) olarak ifade edilir. Bazen bezden, bazen metalden veya ağaçtan yapılırlar. Eskiden çocukların oynadıkları bez bebeklerin de aslında bunlardan geliştiğini düşünmek mümkündür. Kaşgarlı Mahmud bu bebelere *kudhurçuk* diyordu: "Kudhurçuk: Kız çocuklarının insan suretinde yaparak oynadıkları bebek, kukla."¹

Tözlerin bir kısmı genel bir ruh veya tanrıya işaret eder, bir kısmıysa belirli ikonografik özelliklere sahip tanrıyı gösterir. Bunlar mesken veya çadır (yurt) içinde veya tören alanında belirli durum ve şartlarda muhafaza edilir. Daha çok son yüzyıllarda tespit edilmiş bu tözlerin erken örnekleri, arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmış olup Ön Türk kültürleri, Hun ve Göktürkler gibi sonraki Türk toplumlarında da görülür.

Madeni ve ağaç örneklerin yanı sıra taş heykel şeklinde örnekler de karşımıza çıkar. Bununla

birlikte bu heykeller diğer heykellerden ayrılır ve töz sözcüğüyle değil de Göktürk yazıtlarında da görülen *bediz* sözcüğüyle ifade edilirler. Fakat esasen bunların da töz gibi algılandıklarını Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğündeki kimi izahlardan çıkartabiliyoruz. Karahanlı döneminde "put" denildiğinde, Kaşgarlı Mahmud gibi yeni Müslüman olmuş birinin aklına inananların "Tanrı" olarak kabul ettiği "Buddha" heykelleri geliyordu. Kaşgarlı Mahmud, Türk taş heykellerini bunlardan ayırıyor, fakat onların da put olduğunu düşündüğünü şöyle ifade ediyor: "*Burxan*: put. Heykele dahi ... *bedhez* [bediz] *burxan* denir."¹

Taş heykeller yukarıda söylenen eski Türk devirleri boyunca bazen tanrı veya ruhları bazen de bir süre sonra ata kültleri gereği tanrı gibi oldukları düşünülen insan ataları ifade eder. Bunlar arasında Tanrıça Umay'a atfedilenler olduğu gibi din adamlarını gösterdiği ileri sürülenler de vardır (Resim 1). Bu taş heykeller varlıkların içlerinde olduğu var sayılan enerjiye bağlı olarak canlı sayılmıştır. Bu nedenle onlara sunu yapıldığı, dua edildiği ve etraflarında tören düzenlendiği (bugünkü uygulamalarda bile görüldüğü üzere) anlaşılmaktadır.

Öte yandan bazı inanılan tanrılar, dolaylı olarak başka biçimler vasıtasıyla aktarılır. Örneğin bir yırtıcı kuş, özellikle de kartal ya da kurt gibi yırtıcı bir hayvan Gök Tanrı'nın biçim değiştirmiş şekli veya temsilcisi olarak düşünülür (Resim 2). Bunların ve diğer hayvanların başka ruhlarla da ilişkilendirilen binlerce tasvirine sanat tarihinde rastlanır. Keza

RESİM 2

bazen bir tanrı ya da onun makamı ve bazen içinde bir ruh olduğuna inanılan kutsal dağ ve ağaç tasvirleri de Türk sanatının hem İslam hem de İslam dışındaki devirlerinde çok yaygın bir biçimde yer almıştır. Sonuç olarak; Türk mitleri, Türk mitolojisi sanat alanına yansımıştır ve yansımaya da devam etmektedir. Tanrı veya ruhların kısmen ikonografik, kısmen de genel anlamda şekilleri ve tasvirleri de yapılmıştır veya onlar sanat eserlerinde başka şekil ve simgelerle temsili olarak da ifade edilmiştir.

Eski Türklerin Tanrı veya ruhlara olan inanışları ve onlarla olan ilişkileri, Türkistan ve diğer Asya bölgeleri üzerine yazan, buralarda karşılaştıkları Türklerden bahseden, Türk, İran veya Arap ortaçağ kaynaklarında da (önemli bir kısmı, coğrafya, tarih metinleri veya seyahatnamelerdir) sıklıkla yer alır.

Bunlarda dikkat çeken husus, ilgili yazarların kendilerine değişik gelen hususları kaydetmeleridir. Ayrıca ifadelerde bazen istihza ve alay da sezilir. Bazen de şiddetle ret vardır.

Başrollerini dünyaca tanınmış aktör Antonio Banderas, Ömer Şerif ve Diane Venora'nın paylaştığı son derece ilginç bir şekilde hikâyeleştirilmiş bir senaryoya sahip *13. Savaşçı* adlı sinema filmi Türk ülkelerinden geçerek dönemin Bulgar Hanına İslamiyeti tanıtmak üzere giden bir elçi-seyyahın başından geçen gizemli bir mücadeleyi anlatır. Burada pek savaşçı olmasa da seyyah (Antonio Banderas) içinde bulunduğu toplumun kâhinine göre, düşman bir kabilenin yenilmesini sağlayacak 13. savaşçıdır; ama bizi ilgilendiren, filmin konusundan ziyade bahsedilen elçi ve seyyahın kimliği ve aslında temel olarak dayandığı ortaçağ kaynağıdır. Filmin giriş kısmında dönemin Arap kıyafetlerini giyiniş kuşanmış, seyyah kılığında görünen Banderas bu seyyahın kimliğini kendisi açıklamaktadır: "*Ben Ahmet İbn Fadlan...*" Yani filme konu olduğu ileri sürülen seyahatname 10. yüzyılda Orta Asya Türklerinden ve Bulgarlardan söz eden nadir kaynaklardan biri olan *İbn Fadlan Seyahatnamesi*'dir. Bu seyahatnamenin içerdiği bilgiler, eski İslam yazarlarının bazı kitaplarında verilmişti ve bunlar üzerinde Batılı bilim insanları çalışmıştı ancak Türk tarihçi Zeki Velidi Togan, İran'da Meşhed'deki bir yazma eser kütüphanesinde çalışırken tesadüfen seyahatnamenin özgün bir metnini keşfetti ve sonra, o sıralarda Almanya'da akademik çalışmalarını sürdürdüğü için bu eski yazma kitabı Almanca

olarak yayımladı. Yıllar sonra bu küçük ama değerli seyahatname Prof. Dr. Ramazan Şeşen tarafından bazı ek ve değerlendirmelerle birlikte Türkçeye kazandırıldı.

Fadlan bu seyahatnamede Türklerin tanrı anlayışını yansıtan dini inanışlarından da bahsetmektedir. Oğuzlar bahsinde en tanınmış ve çeşitli şekillerde yorumlanan ifade de şudur:

Çok güç şartlar altında yaşıyorlardı. Bunlar yolunu kaybetmiş eşekler gibidirler. Bir dine inanmazlar, işlerinde akıllarına başvururlar. Hiçbir şeye ibadet etmezler. Aksine büyüklerine "rab" derler. İçlerinden biri reisine bir şey danışırsa, ona "Ey Rabbim, şu hususta ne yapayım?" der. Aralarındaki işleri meşveretle hallederler. Bununla beraber bir şeyde ittifak edip onu yapmaya karar verirlerse, içlerinden en aşağı veya değersiz biri gelip ittifaklarını bozabilir. Allah'a inandıkları için değil de sırf yurtlarından geçen Müslümanlara yaranmak için aralarında Lâ İlâhe İllallâh diyenleri gördüm. İçlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp "Bir Tanrı" der. Bu Türkçe "Bir Allah" demektir. Zira Türkçe'de "bir" vâhid ve "Tengri" ise Allah demektir.¹

Ne yazık ki İbn Fadlan'ın Türklerle ilgili olarak diğer pek çok dindaşı gibi alaycı bir tavır takındığı, hatta onlara hakaret ettiği ve bir yandan da Türklerin aralarındaki demokratik işbirliğine şa-

şırdığı görülmektedir. Bu tavra yalnızca Araplarda değil, Türklerde de rastlanmaktadır. Daha yukarıda belirtmiştik ki bir Türk olarak Kaşgarlı Mahmud da verdiği bir örnekte Uygur Türkleriyle savaştıkları esnada Müslümanlarda âdet olduğu üzere tapınaklarını tahrip edip Buddha'yı temsil eden putlarının başına pislediklerini anlatıyordu. Tabii bunun, Kaşgarlı Mahmud'un Türkçe öğretmeye çalıştığı Araplara iyi görünmek amacıyla uydurduğu bir şey olup olmadığını bilemeyiz. Söz konusu tavrın Emevilerin getirdiği bir anlayışın neticesinde ortaya çıkmış olması da mümkündür. Bazı insanlar, topraklarını işgal ettikleri toplulukları, kendilerinden saymadıkları ve değerli görmedikleri için aşağılamaktan geri durmamışlardır.

Dolayısıyla Fadlan'ın, seyahatnamesinde Oğuz Türklerinin bir dine inanmadıklarını söylemesi dikkat çekicidir. Çünkü onun anlayışında din, sadece İslam, Hristiyanlık ya da Yahudilik gibi tektanrılı dinlerdir. Bu türden bir dine sahip olmadıklarını ifade ediyor ve tanrı anlayışının da kendileri gibi olmadığını, herhangi bir tanrıya ibadet etmediklerini, aksine büyüklerine "Rab" dediklerini söylüyor. Buradan Türklerin ata kültlerine verdikleri büyük önemin devam ettiği anlaşılıyor. Yine onun satırlarından Allah'ın 10. yüzyıldaki Türkçe karşılığının *Tengri* olduğunu da görmüş oluyoruz. Bazı araştırmacılar burada bir kimsenin başını göğe kaldırıp "bir Tanrı" deyişini İslami anlayışla bağdaştırıyorsa da aslında kastedilen Gök Tanrı'dır ve o da biridir. Ayrıca bu ifadeden Türklerin tektanrıcı olduğu düşüncesi de çıkmaz. Yukarıda da belirtildiği gibi

bazı Türkler bu tür ifadeleri Arapların gönlünü kırmamak için söylemektedir.

Araplar kendilerine ters davranırken Türkler onlara karşı nezaketi elden bırakmıyorlardı. Nitekim yine İbn Fadlan aktarıyor:

Bir gün çok şiddetli bir soğuğa yakalandık. Bu arada Tegin benimle beraber gidiyor, yanında bulunan bir Türk onunla Türkçe konuşuyordu. Bir ara Tegin güldü ve bana "Bu Türk Rabbımız bizden ne istiyor? Bizi soğuktan öldürecek. Ah, ne istediğini bilsek de yerine getirsek diyor," dedi. Ben, Tegin'e, "Ona, 'Allah sizden Lâ İlâhe İllallah demenizi istiyor' de," dedim. Türk buna güldü, "Bilsek söyledik" dedi.¹

Buradaki "Türk Tanrısı" ibaresi aslında Fadlan'dan 200 yıl önceki Göktürk yazıtlarında da geçen bir ifade olup, Türklerin 10 yüzyılda dahi Tanrı'yı zaman zaman kendilerine özgü bir tanrı olarak kabul ettiklerini gösteriyor. Bu anlayışın genelgeçerliliği tartışılır belki ama Kültigin kitabesinde Bilge Kağan'ın şu sözleri Fadlan'ın ifadesini destekliyor:

Yukardaki Türk Tanrısı [ve] Türk kutsal yer ve su [ruhları] şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakanı [ve] annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup [daha] yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.²

¹ A.g.e., s. 34.

² Kültigin Yazıtı, doğu yüzü, 10-11. satırlar. (Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 11)

Görüldüğü gibi 8. yüzyıldaki Türk hanedanına ait bu yazıt, birinci derecede Tanrı olan Gök Tanrı ve daha düşük derecelerde tanrı olan ve o yüzden de ruh olarak nitelendirilen Yer-Su'yu Türk olarak nitelendirilmektedir. Tabi burada Yer-Su'nun tanrı olmadığı ileri sürülebilir ancak Gök Tanrı'yla birlikte onların da Türk ulusunu yönetecek ve devleti kuracak kişileri başarıya ulaştıracak olan, insandışı, güç sahibi varlıklar olarak sayılması bunun bir işaretidir. Ayrıca Göktürk yazıtlarında sık sık gök, yer ve insanoğlunu belirten kozmolojik ifadeler, Tanrı, Türk Tanrısı, Yer-Su, Yer-Su Ruhları, Umay, Tanrı Umay gibi isimlere yer verilmektedir. Bu ifadeler günümüzde Müslüman olmayan Türklerde daha net bir şekilde varlığı görülen, gök ve yere ilişkin tanrı ve ruhların Göktürk döneminde de kabul gördüğünün belgeleridir.

İbn Fadlan'ın seyahatnamesinde Türkler hakkında verilen başka bilgilerde de onlardaki tanrı anlayışına açıklık kazandırabilecek sözler bulunmaktadır. Seyahatnamede, Başkurt (Başgirt) Türklerinden söz edilen yerde, bir Türkün ağaçtan yaptığı bir fallus şeklini boynuna asıp ona saygı gösterip secde ettiği belirtilir ve bahsedilen Türkün, gerekçe olarak onun benzerinden dünyaya geldiğini söylediği ifade edilir.¹ Bu bilginin doğruluğunu veya yanlışlığını tespit etmek çok zor olsa da Orta Asya'nın hatta Avrasya'nın çeşitli yerlerinde, erken devirlerden beri Anadolu'da da rastlandığı gibi, dişi ve erkeklerle ilgili bereket kültlerine bir atfın söz konusu olduğu da ileri sürülebilir. Nitekim Tanrıça

Umay¹ da daha eski tanrıça kültlerinin bir ifadesi olarak varlığını Göktürklerden bugüne kadar sürdürmüştür.

İbn Fadlan bahsedilen bölümde, ayrıca Başkurtlar için şunları söylüyor:

Aralarından bazıları, on iki tane ilahları olduğunu; kışın, yazın, yağmurun, rüzgârın, ağaçların, insanların, hayvanların, suyun, gecenin, gündüzün, ölümün ve hayatın, yerin ayrı ayrı ilahları olduğunu söylerler. Gökte olan ilah ise hepsinin en büyüğüdür. Fakat o, diğerleriyle anlaşarak hareket eder. Bunlardan her biri diğerinin yaptığına razı olur. "Allah, kafirlerin zannettiklerinden bambaşkadır." İsra: 42²

Görüldüğü üzere bu satırlar durumu oldukça açık bir şekilde izah ediyor. Derlenen birçok metinde çeşitli Türk topluluklarının söylenen sisteme bağlı olarak birçok tanrı ve ruha inandığı anlaşıyor. Bazı araştırmacılar Türklerde çoktanrıcılığın olmadığını ifade ederken birçok Türk topluluğunu Türk saymıyor olmalılar.

Türklerdeki Tanrı anlayışıyla ilgili olarak son sözü Kaşgarlı Mahmud'a verelim. *Dîvânü Lugat'it Türk'te* muhtemelen yine Müslüman Araplara hitap ettiğinden olsa gerek şöyle diyor:

¹ Doğumu sağlayan, kadın ve çocukların koruyucusu olan bereket tanrıçası; Anadolu'daki Kibele veya İran mitolojisindeki Anahita'nın Türklerdeki karşılığı.

² A.g.e., s. 47.

*Yere batası kâfirler göğē "...Tengri" derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görününen her şeye "...Tengri" derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler [secde ederler]. Yine bunlar bilgin kimseye "...Tengrigen" derler. Bunların sapıklıklarından Tanrı'ya sığınırız.*¹

Kaşgarlı Mahmud'un şiddetli veya olumsuz tutumu her zaman için geçerli değildir. Örneğın Türkçe *kurban* (yagış) sözcüğünü ifade ederken tanrıları ve onlara kurban sunulmasını pek de yadırgamış görünmüyor: "*Yagış: İslamdan evvel Türklerin adak için, yahut tanrılara yakınlık elde etmek için putlara kestikleri kurban.*"²

---

¹ A.g.e., cilt 3, s. 377-378.

² A.g.e., cilt 3, s. 10.

5. BÖLÜM

ÜÇ DÜNYANIN TANRILARI VE RUHLARI

Bütün dünya mitolojilerinde olduğu gibi Türklerde de tanrı ve ruhlar, yukarı dünya, orta dünya, aşağı dünyayla ilgilidir. Bunu “yeraltı” âlemini “yer”e bağlamak koşuluyla bir formül çerçevesine indirgemek mümkün olur: “Gök ve yer,” ki eski Türkler mitlerle bağlı inançları daha çok gök ve yer-su olarak ifade ediyordu. Su ögesi de aslında daha çok yerle birlikte düşünüldüğünden sadece “gök ve yer” demek yeterli görülebilir.

Dünya mitolojilerinde de birçok yerde bu anlayışı görmek mümkündür ve buna ilişkin en eski belgeler Sümer mitolojisindedir. Sümer inançları ve mitolojisi Ön Asya’nın bütün çağlarının mitleri ve inançlarının esasını oluşturur. Ayrıca bu mitolojinin bütün

Avrasya'ya da önemli etkileri olmuştur. Türk mitolojisindeki tanrıların temel gruplanmalarıyla Sümer mitolojisindekiler benzerlik taşır. Türk mitolojisinde de Sümer mitolojisinde de önemli birkaç büyük tanrı dışında, fonksiyonlarına göre önemi azalan başka tanrılar vardır. Büyük tanrılar, evreni, gökler âlemi, yeri ve suları genel anlamda kontrol eden tanrılardır. Türk mitolojisinde doğaya bağlı olarak küçük veya büyük, belirli nitelikleri açısından önemli olan her şey tanrı veya ruh olarak görülür veya onlarla ilişkilendirilirken Sümer mitolojisinde de temel olarak nitelendirilebilecek tanrıların dışında yüzlerce si vardı. MÖ 3. binin ilk yarısının sonlarında Sümer kayıtlarında bu tanrıların isimleriyle karşılaşılabilmek mümkündü. Aşağı yukarı bu yıllar sırasında İç Asya'daki Ön Türkler Okunyeve kültürünü oluştururken Sümerler de Ön Asya'da sonraki binyılları etkileyecek büyük bir uygarlık ve mitolojik geleneği meydana getiriyordu. Aslında atalarıyla birlikte Türklerin de dünya tarihinde buna benzer bir etkisi vardı. Öte yandan Sümerler Orta Asya'dan Mezopotamya'ya geldiklerinde onların içinde onlarla benzer özelliklere sahip olan Türk toplulukları olması da mümkündü. Dolayısıyla mitler açısından paralelliklerin olması doğal bir durum olarak görülebilir.

Kramer'e göre Sümerler *tanrı* sözcüğünün karşılığı olarak *dingir* sözcüğünü kullanmaktaydı ve Sümer mitolojisindeki baştanrı hüviyetindeki en önemli tanrı "Enlil" idi. Kayıtlarda "Tanrıların Babası" "Göğün ve yerin hükümdarı" gibi ifadelerle yer alan Enlil pek çok şeyin yaratıcısıydı. Bununla birlikte temelde hava tanrısı olarak düşünülmekteydi. Ayrıca bir gök

tanrısı vardı ki onun adı An (Anu) idi. Bazen kurnaz bir tanrı olarak nitelenen Enki ise su tanrısı idi. Bir de önemli bir ana tanrıça vardı: Ninhursag.¹ Milattan önceki devirlere ait okunabilir bir yazı metni şimdi-lik ele geçirilmemiş olduğundan, 7-8. yüzyıla ait Gök-türk yazıtlarına ulaşıncaya kadar tanrı sözcüğünün nasıl kullanıldığı pek bilinmiyor. Ama bugün de kul-landığımız Türkçe tanrı sözcüğünün şivelere göre de-ğişiklik gösteren şekilleri mevcut olabilirdi.

Bugünkü Türkçe lehçelerde, tanrı isminin kulla-nılan biçimleri arasında, Sümerce *dingir* sözcüğüyle aynı soydan olduğu anlaşılan sözcükler vardı. Ör-neğin Hakasların *tigir* ifadesiyle benzerlik açıktır. Türkçenin bugünkü şivelerinde Türkiye ve Azerbay-can Türkçesinde tanrı olarak belirtilen sözcük çeşitli Türkçe şivelerinde ayrıca *tengri*, *tangrı*, *tenri*, *tan-gara*, *tengere*, *tengeri*, *tenegere*, *ture*, *ter*, *deer*, *tura* şekillerinde de yer alıyordu.² Türklerde de büyük tanrılar –Gök Tanrı, tartışmalı olsa da Yer Tanrısı ve Su Tanrısı (Yer-Su)– vardı. Tabii yeraltı âleminin ve kötülüğün efendisi Erlik de bu listeye ilave edilebilir ancak mitlere göre Erlik başlangıçta gök katlarından birinde dünyasını ve kendi düzenini kurmuşken bazı olumsuzluklar sonucunda yeraltına sürülmüştü.

Türk ve Sümer mitolojisinde gördüğümüz bu gök ve yer-su tanrıları etrafında toplanan tanrılar sis-temi, Türklerle aynı coğrafyada ve aynı yaşam şart-larına sahip olarak yaşayan başka topluluklarda da benzer şekildeydi. Böylece Orta Avrasya ve kısmen

¹ Samuel N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, s. 154-165.

² Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 42.

de Kuzey Avrasya'nın halkları benzer inanç ve mitolojik sisteme sahip olmuşlardır. Temelde bunlar yerleşik ve göçebe yaşam biçimini bir arada sürdüren ve sonra da tamamen yerleşik düzene geçen topluluklardır. Aslında bu esas tanrılara benzer ilahlar, belirli dönemlerde Çin, Hint, İran, Yunan, Roma gibi mitolojilerde de karşımıza çıkmasına rağmen bu topluluklarla orta ve kuzeyin toplulukları arasında kimi önemli farklılıklar da gözlenir.

A. Gökteki Tanrılar

Yukarı dünyanın tanrıları derken genellikle göğün çeşitli katlarında bulunduğu varsayılan ve derecelerine göre göğün yukarıdaki ve aşağıdaki katlarında oturan tanrılar kastedilmektedir. Bununla birlikte Gök Tanrı'dan söz edilirken, o bazen tüm gökle birlikte tanımlanır. Yani tüm gökyüzü Gök Tanrı'yı ifade eder. Bu tanrılar çoğunlukla iyi tanrılar olarak kabul edilir.

Bununla birlikte bir tanrı, göktedir ve göğün bir katında yaşamaktadır diye "iyi" tanrı olmak zorunda değildir. Nitekim Yakutlarda gökte bulunan savaş tanrıları vardır. Öte yandan Ülgen tarafından göklerden kovulup yeraltına sığınmadan önce kötülüğün efendisi olan Tanrı Erlik de kendi yarattığı halkıyla gökte yaşıyordu.

İnsanlarla tanrılar arasındaki ilişkiyi bazı elçi tanrılar ve çoğunlukla da şaman sağlasa da birlikte Gök Tanrı'nın veya inanılan en büyük tanrının yeryüzünde insanları yönetmekle görevlendirdiği temsilcisi hükümdarlardır. Türk toplumunda genel

anlamda “erkek”, hükümdar gibi yani tanrı gibi; kadınsa dişi tanrı yani tanrıça gibi düşünülmüştür. Bununla birlikte irtibatı belirtilen tanrılar değişebilir. Örneğin Tanrı Umay da bazen hükümdar eşleriyle veya genel anlamda kadınlarla eşleştirilebilir.

Göge mensup tanrılarının isimlerinin geçtiği bir eski metin parçasını gözden geçirerek yorumlamaya çalışalım. Bu bakımdan en dikkat çekici metinler arasında şamanların ağızından tespit edilen dua ve ilahileri, ayrıca onların yaptıkları tören ve ayinleri anlatan tespitler ve başlarından geçen maceraları anlatan ilginç metinler ele alınabilir. Tabii yaratılış efsaneleri de bunlar için birebirdir.

Şamanlardan kaydedilen *algış/alkış* (dua) aslında tanrı veya ruhların isimleri göge veya yere hatta yeraltına bağlı olarak hep bir arada da bulunabilirler. Sonuçta şaman bütün bu üç dünyayla bağlantılı olarak tören yapmaktadır.

Anohin’in Altaylardan derlediği bir algışı örnek olarak verelim. Bu algış, şamanın *Çuyuk* denen *aruu nemeye* (kan ruhuna) olan algışıdır:

Ayım, güneşim, Şulmuslar! / Bulut gözlü Pura Kaan! / Buz ayaklı Piş Kiji’ / Bulut gözlü Tay Pura! / Kutsal, denk üç yelbis! / Ölüünün çadırına girmeyen. / Ayaz semaya şekil veren. / Üç basamaklı Pay Karşı! / Altın Yüzlü Ak Yayık’ım! / Üç boynuzlu Kara Kaya, Altay’ım! / Süt Köl’ün Ker Puurası! / Ağaranda ak yıldız / Ak babamdan dökülmektedir / Ala şahin önümde çığlık atsın / Omuzlarımda boz kartal ötsün / Yezim ormanından uzanan / Çuyuk!”¹

¹ A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 76.

Tabii bu dualar şaman tarafından hızla söylendiğinden, bunları çoğu kere tam ve doğru yazmak mümkün olmuyor ve o yüzden de asıl anlamı çıkarmak çoğunlukla zor oluyor. Yine de burada bir ata ruha seslenildiğini ve duanın içinde başka tanrı veya ruhların adlarının geçtiğini görebiliyoruz.

Ayrıca Şulmuslar ay, güneş ruhları; Pura Kaan (Buğra Kağan) ise Tanrı Ülgen'in oğullarından biridir. Piy Kiji (Bey kişi) ve Tay Puura da tanrı oğulları olmalıdır. Pay (Bay) Karşıt ise yine Tanrı Ülgen'in oğullarından biridir. Yayık, Tanrı Ülgen'den türemiş olan ve göklerde yaşayan iyi vasıflı bir elçi ruhtur. Şamanların başlı başına bu ruha yönelttikleri alışırlar da vardır. Yelbis, kutsal bir dağın kızlarının ismidir. Altay bölgesinin kendisi de burada "Üç Boynuzlu Kara Kaya" ifadesiyle bir ruh olarak nitelendirilmiştir. Ker Puura, Süt Köl'ün (Süt Gölü) ruhu olarak belirtilmiştir. Süt Gölü veya Süt Ak Göl, Altay ve Sayan dağları bölgesindeki ve çevrelerindeki Türklerin mitlerinde karşımıza çıkan, göğün üçüncü katında bulunan ve hayatın kaynağı sayılan mayalanmış süten oluşan bir göldür ve Tanrıça Umay ile de ilişkilendirilen mitolojik bir yerdir.¹

1. Gök Tanrı

Türk halklarında ve onların kurdukları siyasi yapılar içerisinde en etkili olduğu anlaşılan ve belgelerde isminden en çok bahsedilen tanrı Gök Tanrı veya Gök Tanrısı'dır. 8. yüzyılın Orhun Yazıtları

---

¹ Celal Beydili, *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, s. 506.

onu “Türk Tanrısı” olarak da ifade eder. Yazıtlarda ismi bazen sadece “Tanrı” olarak geçer. Tanrı sözcüğü Türklerde başlangıçta sadece Gök Tanrı’yı ifade etse de o, her şeyi yaratan, ezeli ve ebedi bir tanrı olarak görüldüğünden, Müslüman Türkler “Allah” ifadesinin yerine “Tanrı” ifadesinin kullanılmasında bir sakınca görmediler. Bununla birlikte Müslümanlar ellerini açıp dua ederken başlarını yukarı doğru kaldırdıklarına göre, içgüdüsel olarak Tanrı’yı gökte aramanın evrensel bir durum olduğu da söylenebilir.

Gök Tanrı’nın ismi pek çok metinde geçer ancak eski Türk dini ve tanrılarını açıklayan eski ve esas teşkil eden ayrıntılı bir metin elimizde bulunmamaktadır. Sümer mitolojisi metinlerinde olduğu gibi ona ayrı bir isim verilmişse bile bunun ne olduğu bilinmiyor. Ona yalnızca “Gök” diye sesleniliyor olabildi. Potapov’un tespitine göre Abakan Kaçınleri, kurban töreni esnasında Gök’ten bereket ve refah istiyörken ellerini göğe uzatarak “Ter, Ter” yani “Gök, Gök..” diye bağıryorlardı.¹ Ancak bu törenler yakın geçmişte tespit edilip yazıya geçirildiğinden, Gök-türklerden daha eski çağlarda Türklerin Gök Tanrı’ya nasıl seslendiklerini kesin olarak bilmiyoruz.

Geç döneme ait Türkler arasından derlenmiş şamanist metinlerde bazen Gök Tanrı olduğu veya onun işlevine sahip olduğu anlaşılan çeşitli tanrı isimlerine rastlanıyor. Örneğin Altay’da kullanılan Kayra Kan veyahut Yakutlarda kullanılan Ürün Aar Toyon (Ürün Ayı Toyon) da gökte oturan en büyük tanrı olduğundan Gök Tanrı’nın başka isimler ve-

¹ L. P. Potapov, *Altay Şamanizmi*, s. 313.

rilmiş hali olarak kabul edilebilir.¹ Türkler Gök Tanrı derken kimi zaman göğün kendisini, kimi zaman da göğün en yüksek katındaki yaratıcı tanrıyı kasetmişlerdir.

19. yüzyılın sonundan 20. yüzyılın başına kadar bilimsel çalışmalarını sürdüren W. Radloff'un derlediği bir Teleüt şaman duasında; Gök Tanrı'nın ismi farklı belirtilmekle birlikte, onun her şeyi hatta Ülgen gibi tanrıları bile yarattığından söz edilecek; ondan bolluk ve bereket dileğinde bulunulur:

Yukarıda bulunan sen, Gök Abıyaş Han, / Yeryüzündeki yeşilliği yarattın, / Ağaçlardaki yaprakları yarattın, / Baldırdaki eti yarattın, / Kafada saç yarattın, / Sen, yaratılmışların yaratıcısı, / Sen, yaratılmışların göğü; / Sen, yıldızları yaratan Gök! / Siz altmış Bey, babayı yücelten, / Sen Ülgen Pi, anayı yücelten, / Sen, yaratılmışların yaratıcısı, / Sen, yaratılmışların göğü, / Sen, yıldızları yaratan Gök! / Tanrı hayvan versin. / Tanrı ekmek versin. / Tanrı eve bir reis versin. / Sen, yaratılmışların yaratıcısı, / Sen yaratılmışların göğü! / Babama yalvarıyorum, / Rahmetini esirgeme, babam! / Yardım et! / Evimde reisime, / Sürüde hayvanıma! / Senin önünde eğiliyorum. / Tanrı rahmetini esirgemesin! / Sen, yaratılmışların yaratıcısı, / Sen, yaratılmışların göğü!²

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 23.

² Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 234-235.

Gök Tanrı Türklerle benzer yaşantı tarzına sahip olan bütün Orta ve Kuzey Avrasya halklarında da önemli olup söz konusu halkların dillerine göre farklı isimlerle anılır. İskandinav tanrısı Odin'den Samoyedlerin tanrısı Num'a kadar değişik isimlerle sözü edilen bu tanrılar hep gök tanrılarıdır.¹

Büyük olasılıkla Yakutların baştanrısı olan Ai-Toyon da Gök Tanrı'dır. Çünkü Gök Tanrı gibi ona da belli bir şekil atfedilmez. O her şeyden kudretli, kendi kendine yeterli genel bir ilahi varlık olarak, göğün yedinci katında oturarak, insanların işlerine karışmadan, göklerde ve dünyada olan biten her şeyi seyreden, pasif konumda bir tanrıdır. Gerçi bazı dualarda adının zikredilmesine bakarak onun eski zamanlarda dünya işlerine karıştığı ancak sonra göğe çekildiği de ileri sürülebilir. Ai-Toyon'un iki yüzü (veya görünüşü, şekli) vardır. Belirtildiği üzere Ai-Toyon genel anlamda *varlıktır* veya *varlığı* yaratıp kontrol edendir. Onun bir diğer şekliyse "*varlığın canlı olan her şeye yansıyan bölümü*"dür; Yakutlar bunu Ulu Toyon olarak adlandırmaktadır. Ulu Toyon, Ai-Toyon'un bir başka şekli ya da ondan türemesine rağmen ayrı bir tanrı gibi takdim edilir.

Göğün üçüncü katında ve batıda yaşadığı varsayılan bu tanrı, insanlara daha yakın olup onların işleriyle de ilgilenir. Enerjik ama asık suratlı bir tanrı olmasıyla beraber insanların başına gelen kötü işlerde ve çektikleri acılar sırasında onlara yardımcı olur.

Bazı öykülerde karga ve kurt, Ulu Toyon'un evlatları gibi takdim edilir. Ai-Toyon'da olduğu gibi kar-

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 23.

tal da onun simgelerindendir (Resim 2, 4, 11). Ulu Toyon zaman zaman çeşitli hayvanların biçimine de bürünür. Bazen kara bir boğa, ayı, geyik veya at olabilir. Ai-Toyon veya Ulu Toyon'un hayvanlarla olan bu ilişkileri bütün Türk halklarında ortaktır. Çünkü daha önce sözünü ettiğimiz gibi Türkler eski inançlarında, ruhların birbirine dönüşebildiğine, biçim değiştirip bir başkasının şekline büründüğüne inanıyorlardı. Bir anlamda animizmle ilgili olduğunu düşünebileceğimiz bu husus, milattan önceki devirlerden günümüze kadar olan zaman içerisinde Türklerde ortadan kalkmayıp şu veya bu şekilde varlığını sürdürmüştür. Türk İslam dönemi tarikatlerinde karşımıza çıkan menkıbelerde tarikat şeyhinin veya ermişin sıklıkla biçim değiştirerek bir güvercin veya kartal şekline büründüğünü, uzak yerlere kuş bedeninde kolayca ulaştığını veya düşmanla (örneğin rakip tarikatın hayvan biçimine girmiş şeyhiyle) hayvan biçimine girerek mücadele ettiğini görebilmekteyiz. Tarikat şeyhlerinin veya ermişlerin bu hünerleri tıpkı şamanların biçim değiştirmeleri gibidir.

Bununla birlikte "biçim değiştirme" (don değiştirme, metamorfoz) genel bir kavramdır; her yönlü işleyebilir. Nitekim Ulu Toyon yeryüzüne bir kaya, bir ulu ağaç hatta bir dev şekline bürünmüş olarak da gelebilir.¹

Ai-Toyon bazen Gök Tanrı yerine geçmiş olan Ülgen'in kimi özelliklerine de sahiptir. Örneğin şimşek ve gök gürültüsünün bu tanrının eylemi olduğuna da inanılır. Güneş, bu tanrının kendisine işaret eden

¹ Ai-Toyon ve Ulu Toyon için ayrıntılı olarak bkz. V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 236-244.

bir simgesidir (atribü) ve dizlerinin dibinde durduğu varsayılan kartal da ya onun avatari veya onun yardımcısidir. Bu tanrının bir atribüsü olan Güneş, bazı öykülerde onun kızı olarak takdim edilir.

Gök Tanrı ve Ülgen gibi “iyiliğin tanrısı” olan bu tanrının mahiyeti hakkındaki bilgiler, baskıyla Hıristiyanlaştırılan bu Yakut Türklerinin yeni dinin getirdiği tanrı anlayışıyla ilgili bilgileriyle karışarak ortadan kalkmaya yüz tutmuştur.

Günümüzde Ural Dağlarının güney kesiminde Başkurdistan özerk cumhuriyetinde yaşayan Başkurt Türklerinin tanrıları hakkında en erken bilgilere İbn Fadlan’ın seyahatnamesinden ulaşılır. Başkurtların inançları hakkındaki diğer bilgilerden, tanrı ve ruhlarının diğer Türk topluluklarının da içine girdikleri Türk inançları çerçevesine uygun bir şekilde gök, yer-su kültleriyle ilgili oldukları anlaşılmaktadır. Ağaçtan yapılmış fallus şeklini boynuna asan Başkurtların inandığına benzer şekilde, fallusa tapan insanların çok daha eski bereket kültlerini devam ettiren kişisel inançları da söz konusuydu. Bunun dışında yılan, balık ve turna kuşuna tapanlar da vardı. Bütün bu hayvanlar hayvan ata veya analar olarak görülüyordu. İbn Fadlan’ın kısaca verdiği bu bilgilerde Başkurtlarda da diğer birçok Türk topluluğunda olduğu gibi, Gök Tanrı’nın hâkimiyetinde bir paganizmin varlığı görülüyor. Onların tanrıları, genel Türk mitolojik sistemine uygun olarak benzer şekilde ele alınmakta ve bütün bu inanılan tanrılar ve ruhların en büyüğünün gökte bulunan Gök Tanrı olduğu belirtilmektedir. Ancak o, tek başına değil diğerleriyle birlikte hareket etmektedir.

Her şeyi, dünyayı, insanları yaratan ve insanlara kut (devlet, mutluluk) ve ülüğü (kısmet, talih) veren Gök Tanrı'nın çocukları da vardır. Bunlar kız veya erkek olabilir ancak haklarında pek bir bilgi yoktur. Eski Türkçe metinlerde veya derlenmiş bazı mitlerde Gök Tanrı'nın kızlarıyla veya Gök Tanrı'dan gelen kızla evlenen kahramanlardan veya hükümdarlardan söz edilir:

...Yine günlerden bir gün (50) Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı. Gökten (52) bir gök ışık indi. Güneş'ten ve Ay'dan daha parlaktı. (54) Oğuz Kağan oraya yürüdü ve gördü ki (55) o ışığın içinde bir kız var, yalnız oturuyor. Çok güzel bir kızdı. Başında [alnında] ateşli (58) ve parlak bir beni vardı, demir kazık [kutupyıldızı] gibi idi. O kız öyle (60) güzeldi ki gülse, Gök Tanrı gülüyor; ağlasa, Gök Tanrı (62) ağlıyor [sanılırdı]. Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti; sevdi, aldı. (64) Onunla yattı ve dileğini aldı. Kız gebe kaldı. Günler ve gecelerden sonra (66) [gözleri] parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Kün adını koydular; ikincisine (68) Ay adını koydular; üçüncüsüne Yultuz adını koydular.¹

Orta Uygur Türkçesiyle yazılmış Oğuz Kağan Destanından bu satırlar, bahsedilen konuya çok güzel bir örnek teşkil edebilir. Oğuz'un evlendiği bu ilk kadın Gök Tanrı'nın kızı olsa gerektir veya en azın-

¹ W.-G. Bang-Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, s. 13, 15.

dan Gök Tanrı'dan gelen bir kızıdır. Kendisi de yarı tanrısal olağanüstü özelliklere sahip olan Oğuz'un Gök Tanrı'nın kızıyla evlenmesi sonucunda Kün [Güneş], Ay ve Yıldız oluşmuştur. Bunlar ışık içinden çıkan kızla yeryüzünde Tanrı'nın temsilcisi olan dünya hükümdarının çocuklarıdır. Türk mitolojisinde güneş, ay ve yıldızların bazı zamanlarda tanrı olarak algılandıkları da biliniyor. Dolayısıyla aslında burada mitsel planda kozmik bir oluşumdan söz edilmiş olmaktadır. Metin parçasında Gök Tanrı'ya işaret eden mitsel öğelerden biri de ışıktır. Işık, Gök Tanrı'nın bir işaretidir. Eski Uygurların *yaruk* dedikleri ışık iyi unsurun bir ögesi olmakla sonraki devirlerde de Türk mitolojisindeki önemini yeni anlamlar da yüklenerek koruyacaktır. Işık ögesi aynı destan da Oğuz'a yol gösteren Bozkurt'un gökten yere inişi sırasında da söz konusudur. Oğuz Kağan Destanı aslında bir anlamda Oğuz Türklerinin yaratılış efsanesi olarak ifade edilebilir. Bu yönüyle aynı zamanda mitolojik bir metindir.

Gök Tanrı'nın işaretlerinden biri de renktir ve onlar da beyaz ve Türk mavisidir [türkuaz]. Bu nedenle gök ve beyaz rengindeki her şey Gök Tanrı'ya doğrudan veya dolaylı olarak işaret ettiğinden kut-sallaşır. Güneşin doğduğu doğu yönünün renk simgesi mavi ve battığı yönün renk simgesi beyazdır.

Gök Tanrı'ya belirli zamanlarda kurban edilen hayvanlar da çoğu zaman beyaz veya açık renklerdeki hayvanlardır. Eski kaynaklarda aktarılan bilgi ve mitlerin yardımıyla Gök Tanrı'ya Türk halklarında en azından Hun devrinden (MÖ 3.-MS 2. yy) 20. yüzyıla kadar olan zamanlarda kurban

törenleri düzenlenerek hayvan kurban edilmiştir. Hatta bazı araştırmacılar onun için bazı küçük Türk topluluklarında kadın kurban edildiğini de ileri sürüyorlar.¹

Eski Çin kaynağı, *Han Hanedanlığı Tarihi* (MS 1. yy) *Hun Monografisi*'nde: "Yılın ilk ayında bütün beyler Ch'an-yü'nün otağında küçük [bir] toplantı düzenleyerek dini tören yaparlardı. Beşinci ayda, Lung-ch'eng'daki büyük toplantıda atalarına, göğe, yere, ruhlara ve tanrılara kurban sunarlardı"² denilmektedir. Anlaşılacağı üzere Hunlar çeşitli ruhlar ve tanrılardan başka gök ve yer tanrısına kurban sunuyorlardı.

Göktürk döneminin Çin resmi tarihi (6. yüzyıl) Çov-Şu'da da (Liu Mau-Tsai'a göre) şu bilgilere yer veriliyor:

*Kağan, asilleri her yıl kurban sunmaları için atalarının mağarasına götürüyordu, 5. ayın ortasında gök tanrısına kurban vermek üzere Tamir Nehri kıyısında toplanıyorlardı. Tu-ki-şan'dan dört beş yüz yıl li³ uzakta çevreyi yüksek dağlar sarmalıyordu.*⁴

Demek ki kurttan türeme efsanesine uygun olarak bir atalar mağarası (tapınak) söz konusuydu. Ayrıca

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 24.

² Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun; *Han Hanedanlığı Tarihi-Çin Kaynaklarında Türkler*, s. 8.

³ Çin ölçü birimi.

⁴ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 23.

burada sadece gök tanrısına kurban verilmesinden söz edilmesi belki de Gök Tanrı'nın bu devirde diğerlerine nazaran ön plana çıkmasıyla açıklanabilir. Ayrıca kurban töreninin yapıldığı dağlarla çevrili alanın özellikle vurgulanması da akla Türeyiş-Ergenekon Destanındaki Türklerin düşmanlarından kaçarak sığındığı dağ sıralarıyla dışarıya kapanmış kutsal ülkeyi hatırlatmaktadır.

Türk sanatında yaygın olarak görülen ve bazen mücadele sahnelerinde simgesel anlamlar ifade edecek şekilde kullanılan yırtıcı hayvanlar ve yırtıcı kuşlar Tanrı'yı ve hükümdarı simgeler. Bunlar aynı zamanda Gök Tanrı'nın temsilcileridir. Bunlar arasında özellikle kartal (karakuş) ve kurt diğerlerine nazaran daha fazla öneme sahip gibi görünmektedir; ancak zaman zaman göğe mensup beyaz geyik de gökle bağlantılı bir tanrıça olarak düşünülmüştür.

2. Ülgen

Son zamanlarda çoğu Rus, bir kısmı da Orta ve İç Asya Türk kökenli araştırmacıların alanla ilgili derlemelerde en çok adı geçen tanrı Ülgen ya da çokça söylendiği gibi Bay Ülgen'dir. Ülgen, Gök Tanrı mıdır yoksa sonraları Gök Tanrı'nın yerini mi almıştır? Kimi araştırmacılara göre Gök Tanrı'dan südür etmiş veya onun yarattığı bir tanrıyken birçok yerde tek ve büyük Gök Tanrı gibi takdim ediliyor. Bununla birlikte onunla ilgili eski metinlere, ilahilere veya hatta yaratılış destanlarına baktığımızda satır aralarında belli belirsiz bir şekilde onun en yüksek ve önemli tanrı olmadığını anlamak müm-

kün olur. Onun isminin başında kullanılan “Bay” ifadesi de ilginçtir. Ulu, zengin, yüce anlamlarına gelmektedir.

Sanat tarihinde Ülgen ile ilişkilendirilebilecek şekil veya tasvirler henüz keşfedilmiş değilse de birtakım işaretler mevcuttur. Bu, Gök Tanrı olarak algılanmasından da kaynaklanıyor olabilir. Bununla birlikte bazı derlenmiş eski metinler, Ülgen’i göğün belli bir katında, altın kapılı bir sarayda ve altın bir tahtta oturur halde ifade ederken, doğrudan insan şeklinde tasvir etmese de onun geç tarihli devirlerde canlı bir insan gibi tahayyül edildiğini düşünmek de yanlış olmaz. Zaten öyle olmasaydı onun oğulları ve kızları olduğu da söylenir miydi? Koleksiyonlarda muhafaza edilen şaman elbiseleğinde, kukla veya kumaştan insan şekilleri halinde gösterilen sıra halinde aplike edilmiş şekillerin Ülgen’in kızları olduğunun ifade edilmesi de bu hususu doğruluyor.

Ülgen’in “ak kızlar” denilen dokuz kızından söz edilir. Tabii bunların şaman davulları üzerinde de tasvirleri mevcuttur; Ülgen’in kızlarının yanı sıra diğer ruhlar da insan şeklinde gösterilebilir. Öte yandan eski çağlarda tanrı ve ruhların hayvan biçimine bürünebildiklerinin kabul edildiğini de unutmamak gerek.

Düalistik düşüncelere göre Ülgen ahlaki anlamda bir “iyilik” tanrısıdır. Dolayısıyla oğulları ve kızları da öyledir. Yaratılış efsanelerinde de görülebileceği gibi o, dünyayı ve insanı yaratan bir yaratıcıdır. Verbitsky’nin efsanesindeki bazı imalardan ise onun tek yaratıcı olmadığını anlaşılır. Ayrıca çeşitli şaman

ilahileri onun belirleyici ve tanıtıcı bazı özelliklerinin olduğunu da vurguluyor ki bunların kimisi Gök Tanrı ile paralellik gösterir. Örneğin beyaz renk, ışık, parlaklık, gürleme, yakma, şimşek çakması gibi. Aynı metinlerde bize bugün için garip gelen, anlamını pek de kavrayamadığımız şeyler de görülür; insanların kirpiklerini yaratanın Ülgen olması gibi.

Altay Türklerinde şaman algışlarında Tanrı Ülgen'den sıklıkla söz edilir:

"Aylı, güneşli büyük yeri, / Ay ve güneşi yaratmış, / Atam Ülgen biçmiş."

*"Yedi atalarımın yücelttiği, / Daha yer yokken yaratmaya başlayan, / Benim de taptığım Pay [Bay] Ülgen."*¹

Ülgen'in kendisi gibi birer "iyilik" tanrısı olarak ifade edilebilecek oğullarının isimleri Anohin'in tespit ettiği Altay rivayetinde "1.Karşıt, 2.Puura-Kaan, 3.Yajıl-Kaan, 4.Burça-Kaan, 5.Kara Kuş (kartal), 6.Paktı-Kaan, 7.Er-Kaanım" şeklindedir. Bunlardan Puura-Kaan, Buğra; Er-Kaanım, Erkan olarak günümüzde erkek ismi olarak kullanılmaktadır. Burça-Kaan ile genellikle kız ismi olarak kullanılan Burçak isminin bir ilişkisi olup olmadığını araştırılabilir ama Kara Kuş adı, bazen kartal olarak algılanmak suretiyle neredeyse bütün Türk dünyasında bir tür yırtıcı kuşa verilen isimdir. Bu kuş dolaylı olarak aynı zamanda Gök Tanrı'nın simgesidir ve yeni doğan şaman ruhlarının koruyucu ruhudur,

¹ A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 11-12.

bazı Türk halklarının türediği hayvan-ata veya anasıdır. Ayrıca güneşin, olumlu unsurların, kavramların simgesi, hükümdarlık ve beylik sembolüdür. Aslında Ülgen'in tüm oğulları insanların koruyucu ruhlarıdır.

Yakutlarda Ulu Toyon, Gök Tanrı'dan meydana gelmiş Ülgen'e yakın özellikler taşır. Değişik Türk topluluklarında değişik isimlerle söz edilen tanrılar çoğu kere birbirinin muadilidir ve kendi içlerinde derecelerle birbirinden ayrılırlar. Örneğin Seroşevsky'e göre Ai-Toyon en baştaki tanrıdır; ondan daha aşağıda Ulu Toyon vardır. Ulu Toyon'dan derece olarak bir altta bulunan tanrıysa göğün güney tarafında yaşayan Kaghtan-Buray-Toyon adlı (kendisine beyaz akıtmalı doru at kurban edilen) bir tanrı, onun da altında yeryüzüne daha yakın bir yerde yaşayan ve gözlere zarar veren göz cini olarak da anılan Çaa-day-Bolloh denilen bir başka tanrı vardır (kızıl inekler bu tanrıya kansız kurban edilir, daha doğrusu *ıduk* -kutsal- olarak doğaya salınırlar).¹

3. Yayık, Suyla, Utkucı, Karlık

Türk mitlerinde veya derlenmiş eski metinlerde ismi anılan, bazen fonksiyonları da belirtilenler dışında göğe mensup birçok tanrı ve ruh vardır. Bunların bazıları gök kökenli olsa da yerde insanların arasında da işlerini icra ederler. Anohin, Altaylarda önemli sayılan bu tanrıların bazılarının adlarını derlemiş ve tanıtmıştır; bunlar arasında en dikkati çekenler, Tanrı Yayık, Suyla, Utkucı ve Karlık'tır.

¹ V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 245.

RESİM 3

Hepsi de iyi ruhlar zümresinden olup insanların faydasına olan çeşitli işler yaparlar. Bu tanrılardan Yayık; insanları kötülüklerden koruyan ve hayat veren, aynı zamanda insanlarla Tanrı Ülgen arasında elçilik yapan bir ruhtur. Suyla, ay ve güneşin parçalarından yaratılmış, insanların arasında yaşayan ve onları koruyan, gözü at gözüne benzeyen, bir kartal şeklinde tanımlanan bir ruhtur. Karlık da Suyla ile benzer bir fonksiyona sahipken Utkucı (Utkuuçi/Utkuuçi) ise, şamanı karşılayarak kurbanını Ülgen'e ileten en yakın ruh elçidir.¹

Ülgen gibi bu tanrıların da çeşitli Türk toplulukları arasında aynı veya başka isimlerle anılan şekilleri vardır. Fonksiyonları açısından bakıldığında büyük Sibiryâ ve İç Asya coğrafyası içinde, doğrudan Türk olmayan, ancak benzeri yaşam ve inanç sistemlerine sahip diğer toplumlarda da çeşitli isimlerde benzer tanrı ve ruhlar görülür.

Bazı tanrı ve ruhların isimleri hiçbir eski metinde geçmez. Adları varsa da bunlar pek bilinmez.

¹ A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 13-15.

Yıldırım, şimşek, rüzgâr, ateş gibi doğa unsurları bazen başlı başına bir tanrı gibi algılanırken bazen de belli bir tanrının işi gibi düşünülür.

4. Güneş, Ay ve Yıldızlar

Uzayda söz konusu olan ama dünyadan bakıldığında gök katları içindeymiş gibi düşünülen Güneş, Ay, yıldızlar ve gezegenler başka mitolojik geleneklerde olduğu gibi Türk mitolojisinde de önemlidir. Özellikle Güneş ve Ay'ın Türk tarihinin erken devirlerinden itibaren daha çok tanrı olarak kabul edildiklerinden şüphe yok.

Bilhassa Güneş, yaratıcı bir tanrı olarak da algılanmıştır. "Kün ve Ay" yani Güneş ve Ay, milattan önceki devirlerden beri Türklerde en önemli kült unsurlarındandır. Çeşitli Türk devirlerinin kaya resimlerinde Güneş-Ay şekilleri (Ay bazen hilal biçimindedir) bu durumun bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Göktürk sikkeleri üzerinde de bunların yansıtıldığını görüyoruz (Resim 3). Uygur döneminde "Gök Tanrı'da kut bulmuş" veya "Tengride bolmuş" ifadesini kullanan hükümdarlar, özellikle Maniheizmin hükümdar tarafından devlet dini olarak kabulünden sonra ünvanlarına "Ay tanrısında kut bulmuş", "Güneş tanrısında kut bulmuş" ya da "Ay ve Güneş tanrısında kut bulmuş" şeklindeki ünvanları da ekliyorlardı. Karabalgasun yazıtında "Kar B I/I" olarak kodlanmış, runik yazıyla taş üzerine oyulmuş parçada şöyle yazmaktadır: "*O tengriken (ay) tengride kut bulmuş alp bilge tengri Uygur kagan.*"¹ Dolayısıyla

---

¹ Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 67.

buradaki “tanrı” ifadesiyle ay tanrısının kastedildiği düşünülmüştür.

Güneş ve ayın bir ifadesi olan Türk bayrağındaki “ay-yıldız”, sanat tarihinde de yer alan bu şekillerden ve söz konusu eski kùltlerden ortaya çıkmıştı (Resim 3). Dolayısıyla bu simgenin Bizans’ın ay ve yıldızından ileri geldiğini düşünmek yanlış olacaktır. Nitekim Jean Paul Roux, Türk hilalinin Anadolu’da ilk kez 1064 yılında Ani’yi fetheden Büyük Selçuklular eliyle camiye çevrilen Ani Katedralinin amblemi olarak görüldüğünü söyler. Bu hilal şeklinde amblem Hıristiyan Kıpçak ve Gürcü ittifakının Ani’yi ilk ele geçirdiği sırada alınıp Türkiye sınırları dışına götürölmüştür.

Ortaçağın kimi yazılı kaynaklarında ve geç dönemde Türk halkları arasından yapılan derlemelerde Güneş’i ve Ay’ı kutsayan ve hatta onlara tapınmayı ifade eden metinler tespit edilmiştir. Nitekim, Bapaeva’nın naklettiği bir algışta Tuva Türkleri, Güneş’ten sevinç, mutluluk ve bereket diyorlar:

“Altay Dağlarının sırtından / Parlak güneşim doğup geldi. / Ak yolumu aydınlat, güneşim. / Sevinç ve mutluluğumsun ne de olsa. / Arpa buğday bereketli olsun, güneşim. / Ak yemeğim bol olsun, güneşim. / Altın güneşli kâinatım [evrenim] / Yokluk, kıtlık görmesin.”¹

Aynı zamanda ünlü bir Rus arkeoloğu olan ve erken devir Türkleri için çok önemli olan Pazırık kurganlarının bir bölümünü arkeolojik kazılarla ortaya

¹ J. M. Bapaeva, *Tuva Şamanizmi*, s. 49.

çıkaran Sergey İvanoviç Rudenko, Başkurtlar üzerinde de ayrıntılı olarak çalışmış ve İbn Fadlan'ın yazdıklarından sonra ilk defa toplu olarak onların inançları hakkındaki bazı bilgileri kayda geçirmiştir. Onun tespitlerinden bazıları da Güneş, Ay, yıldızlar ve gezegenlerle ilgilidir.

Başkurt kozmogonisinde Güneş ve Ay insan biçiminde temsil edilir. Başkurt masallarından anlaşıldığına göre; Güneş kadın, Ay ise erkektir. Masal metinlerinde anlatılanlar daha eski zamanlardan ulaşılmış bir mitten pek de farklı değildir.

Söz konusu masalarda Güneş, al renkli bir su kızıdır. Bu kız denizden çıkarken altı yedi metre uzunluğundaki saçları suyun üzerinde yüzmeye başlamış. Al kız, gökten yıldızları alarak bu yıldızları toka gibi kullanmak suretiyle saçlarını toplamış. Denizden çıkan bu kızı gören Türk (Bashkurt) alpleri onun güzelliğine hayran olmuşlar; denize tekrar indiğinde alplerden biri onun uzun saçlarına sarılarak onunla birlikte "suların hükümdarı"nın yaşadığı krallığa inmiş. Han, kızını alpe vermiş; evlenip mutlu olmuşlar. Alp ne zaman karayı (yeryüzünü) ve akrabalarını özlese, kızın babası onlara izin veriyormuş. Karaya, kızın babasının hediye ettiği su hayvanları üzerinde ulaşıyorlarmış.

İlk kez M. V. Lossiyévskiy'nin tespit ettiği ve sonra Rudenko'nun yayımladığı bir Başkurt menkıbesinde ise eril olarak görülen Ay ile ilgili bir bölüm yer alıyor. Suyu giden bir Başkurt kızı, çok neşeli, parlak ve gülümsermiş gibi bakan Ay'a hayran olmuş ve ona bakarak eğer Ay gibi çok yakışıklı bir eşi olsa ondan büyük bir kahraman doğuracağını

söylemiş. Bunu duyan Ay da genç kızı kendisine eş olarak almış. Bu genç kız günümüzde de Ay'da, saka sıırğı ve kovalarla duruyormuş.¹ Bahsedilen genç kız tasavvuru Yakut mitlerinde bahsedilen Ay'daki kız tasavvuruna uyar.

Bazı Yakutlarda Ay, eziyet gören, öksüz, küçük bir kızı kaçırmış bir ruh olarak düşünülür. Sırtında kovaları taşıdığı saka sıırğı, elinde kovalarla ve kaçıırıldığı yerdeki söğüt ağaclarıyla Ay'ın yüzünde duran bu kız büyüdükçe Ay da büyürmüş ve dolunay sırasında çok net olarak görülürmüş. Bazı Yakutlara göre dolunayda, Ay kızla beraber su taşımaya gider; küçölüp hilale dönüşürken de evlerine girerler. Bazı Yakut toplulukları ise Ay'ın evrelere göre büyüyüp küçölmesini, kurtlar ve ayıların, kızı kaçırdığı için Ay'ı yemelerine bağlarlar. Vakti gelip büyüdüğünde Ay'ı tekrar yerlermiş.²

Türk tarihinin farklı dönemlerinde üretilmiş Ay ve Güneş üzerine mitler vardır. Bunların kimisinde yaratıcı özellikleri belirtilir kimisinde ise erillik veya dişillik kavramlarıyla eşleştirilecek şekilde ele alınır. Mitlerde bazı yerlerde Güneş tanrısı bir tanrıça gibi, dişil olarak ele alınmıştır. Bazen Gök Tanrı'nın karısı olarak da ifade edilmiştir. Ancak çeşitli dönemler de Maniheizmin ve daha sonra da İslamiyetin etkisiyle olumlu anlamların yüklendiği Güneş, eril unsurla ve Ay, dişil unsurla birlikte ele alınmıştır. Bunu en güzel edebiyat alanında da etkili olan ve çoğunlukla kadın güzelliğini ifade etmek üzere belirtilen "ay yüzlü" betiminde görmekteyiz.

¹ S. İ. Rudenko, *Başkurtlar*, s. 375-376.

² V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 251.

Anadolu Selçuklularına ait bazı mimari eserlerin taş kabartmalarında erkeği ifade eden baş tasvirinin daire içinde, kadını ifade edeninse hilal şekli içinde ele alınması da bu sebeptir.

Derlenmiş bazı Türk efsanelerinde Güneş ve Ay tanrı olarak görülmez. Bu hususta bir Altay-Tatar efsanesinde çok eski dönemlerde Güneş'in ve Ay'ın olmadığı, insanların uçabildikleri ve bizzat kendileri ışık ve ısı saçtıkları için Güneş'e ihtiyaç duymadıkları belirtilmektedir. Bir gün söz konusu insanlardan biri hastalandığında, Tanrı'nın onu iyileştirmesi için yolladığı yaratık göğesini iki metal ayna koyunca dünya aydınlanır ve o zamandan beri de öyle kalır.

Bir Kalmuk efsanesiyse insanların cennette oldukları dönemde Güneş ve Ay'ın olmadığını, onların insanlar cennetten çıkarıldığı sırada, dünya karanlık içinde kaldığında yaratılmış olduğunu söyler, ki bu efsanenin "cennetten kovulma" fikriyle bağlantılı olduğu ve dolayısıyla ilahi dinlerin anlattıklarından etkilenme yoluyla ortaya çıktığı ileri sürülebilir.¹

Bazı İç Asya, Sibiryaya Türk ve komşu halkların efsanelerinde de başlangıçta birden çok güneş olduğu fikri işlenir. Amur Vadisindeki Goldlarda üç güneş varken ve aşırı sıcaktan insanlar mahvolmaktayken bir kahraman, ok atarak güneşlerden ikisini düşürür. O zamanlar, güneşlerin etkisiyle yumuşamış olan yerlerde bulunan bu kahramana ait ayak izlerinin güneşlerin ikisi düşürüldükten sonra yer

---

¹ Uno Harva, *Altay Panteonu*, s. 145.

soğuduğunda sertleşmiş olarak bugüne geldiği de ifade edilmektedir.¹

Altay Türklerinin bir efsanesinde de bir kahramanın Güneş'i ve Ay'ı yarattığı anlatılır. Kahraman (Oçirvani) kılıcının üzerine koyduğu bir ateş parçasını göğe fırlatarak Güneş'in ve kılıcını suya vurarak da Ay'ın oluşmasını sağlamıştır. Ateşten yapılan Güneş yakacak kadar sıcak, sudan yaratılmış Ay ise sudan yaratıldığı için soğuktur.²

Güneş dışındaki yıldızlardan ve gezegenlerden bazıları da çok önemliydi ve ortaçağ yazılı bazı kaynaklarında çeşitli Türk halklarının bunlara taptıkları ifade ediliyordu. Bunlardan Venüs bazen "Erlik" ile ilişkilendirilmişti. Kimi İslam coğrafyacıları savaşçılıkları nedeniyle Türkleri Merih (Mars) gezegeniyle birlikte anıyordu. Müşteri, Çoban (Çolpan) yıldızı, Sirius takımyıldızı, Büyükayı ve Küçükayı takımyıldızları Türkler açısından haklarında çeşitli mitler ifade edilen önemli yıldızlardandı.

Karakuş yıldızı da değer verilen yıldızlardandı. Aynı zamanda Gök Tanrı'nın simgelerinden biriydi, beylerin veya yöneticilerin sembolü olarak kullanıldığı olurdu. Kimi yerde de bir hayvan ata veya ana idi. Kaşgarlı Mahmud çeş sözcüğünü açıklarken onun Ferüze (Firuze) olduğunu söyledikten sonra şöyle yazar:

*Yarattı yaşıl çeş, / Sawurdı ürünğ kaş, / Tizildi
Karakuş, / Tün kün üze yürkenür, / Perüze gibi*

¹ A.g.e., s. 146.

² A.g.e., s. 148.

yeşil¹ göğü yarattı; üzerine beyaz yüzük kaşları saçtı; karakuş yıldızı dizildi; gece, gündüz üzerine örtülür.

Baharı anlatarak Ulu Tanrı'nın yeşillikte firuze göğü yaratıp yeşim gibi yıldızları saçtığı söylenmektedir ki yeşim taşı beyaz bir taş olup ondan yüzük kaşı yapılmaktadır. Mizan yıldızı da Türkler tarafından Karakuş olarak anılır ve yıldızlar da göğe dizilmişlerdir. Bununla birlikte Kaşgarlı Mahmud, "kuş" sözcüğünden bahsettiği yerde, *"Yıldızlardan Müşteriye Karakuş denilir; bu yıldız doğduğu zaman 'Karakuş togdı' denir. Bu yıldız oralarda sabah vakti doğar."*² ifadelerini kullanmaktadır. Oysaki Kaşgarlı "yulduz" kelimesini açıkladığı yerde de "müşteri" yıldızına "eren-tüz" der:

*"Yulduz", yıldızlara verilen genel bir isim olup araları sonra ayrılır. Müşteri yıldızına "...Eren-tüz", mizân yıldızına "...Karakuş", Süreyyaya "...Ülker", Yedi kardeşlere "...Yetigen", Kutupyıldızına "...Temürkazuk", Mirrih [Merih] yıldızına "...Bakırsokım" denir.*³

Bununla birlikte sözlüğünün başka bir yerinde yine Karakuş yıldızının adının Müşteri yıldızı olduğu-

¹ Eski Türkler Gök-Türk mavisini (türkuaz) bazen yeşil olarak ifade ederlerdi.

² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugat'it Türk*, cilt 1, s. 251-252..

³ *A.g.e.*, cilt 3, s. 40.

nu belirtir: *"Karakuş, Müşteri yıldızının adıdır. Bu tanla beraber doğar. Buna bazen "...Karakuş yıldız" dahi denir."*¹

Eski metinlerde önemli bir yıldız kümesi olarak yetigenden de söz edilir. Kaşgarlı Mahmud'a göre yetigen, "yedi kardeşler" adı verilen yıldızdır.² Bu örneklerden bazen yıldızların birbirine karıştırıldığı ve ışık yansıttıklarından dolayı birtakım gezegenlerin de yıldız olarak belirtildiği anlaşılmaktadır.

Tuva bölgesi şamanlarından biri oğullarını överken onların yıldıza, Çolpan'a ve Ay'a çıkıp oynadıklarını söylüyor:

*"Yıldız, Çolpan'a binip oynayan, / Meltem ve soğuk rüzgâr çıkaranım, / Ay'a, Çolpan'a binip oynayan / Azar göğünün oğulları. Gündüzü geceyi döndürenim, / Tümen yıldızın bekçisi..."*³

Çolpan yıldızı aslında Venüs gezegenidir. Onu bazı Türk halkları *Solbon* ismiyle anar. Sabah ve akşam görülen bir gök cismi olması, onun gökyüzündeki sığırları veya atları güden bir çoban olarak kabul edilmesine sebep olmuştur. Buryatlarda Solbon elinde kementle göğün çayırlarında dolaşan atların dostu olan bir yıldız olup, bu çok büyük at sürüsüne Dogedoi ya da Toklok denilen bir seyis çobanlık yapmaktadır. Ancak Yakutlarda Venüs'ün dişi olduğu ve

¹ A.g.e., cilt 3, s. 221.

² A.g.e., cilt 3, s. 37.

³ Kök-Ool Viktor Şogjapoviç'den. J. M. Bapaeva, *Tuva Şamanizmi*, s. 100.

Ülker'e âşık olan bu çok güzel kızla Ülker gökte karşılaştığında fırtınalar meydana geldiği anlatılır.¹

Bazıları yıldızları göllerin gökyüzüne yansımaları olarak gören, bazıları da yıldızlar için gökkubbe-deki deliklerdir diyen ve samanyolunu gökyüzünün dikişi veya Tanrı'nın dünyayı yarattığı sırada gökyüzünde dolaşırken bıraktığı izler olarak tanımlayan Yakut mitlerinde, gezegen ve yıldızlar da ruhu olan veya birer ruh olan varlıklar olarak kabul edilirler. Bütün Türk halklarında önemli addedilen Çolpan yıldızı onlarda da vardır. Bu yıldız yani Venüs gezegeni, kendisine şeytani kötülükler atfedilen ve "şeytan kızı" diye nitelendirilen gök cisimidir. Yakutlar aslında gökyüzünde yol alan ve yer değiştiren tüm gök cisimlerine *çolbon* derlerdi.²

Görüldüğü üzere kendilerinden çeşitli derlemeler yapılan Türk halkları, hemen hemen aynı yıldız ve gezegenleri önemli saymışlar ve kendi lehçelerinde az değişen söyleniş şekilleriyle onlara aynı veya aynı kökten isimleri vermişlerdir. Yıldızlar ve gezegenlerin gökyüzüne demir zincirlerle bağlanmak suretiyle havada asılı durduğunu düşünen Başkurlarda Büyükeyi yıldız kümesine *Yétégen* (Yetigen), Türkiye'de Çobanyıldızı olarak anılan yıldız *Sulpan* (Çulpan, Çolpan), Ülker yıldızı olarak anılan gök cismine *Ölker*, Türkiye dahil çeşitli Türk topluluklarının Kutup yıldızı veya -dünyanın eksenine atfen- Demirkazık dedikleri yıldız *arkanak* veya *Timér Kazık* yıldızı diyorlardı. Onlar ayrıca Sabah yıldızına *Tan Sulpanı*, Akşam yıldızına *Şefek Yondo*, Küçükayı takım-

¹ Uno Harva, *Altay Panteonu*, s. 160-162.

² V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 252.

yıldızının yıldızlarına *Harı at* ve *Buz at* diyorlar; diğer önemli üç yıldızı da *Enerse-Köyente-Zöhre* (Zühre) *yonduz* olarak anıyorlardı. Başkurtlar, yıldız ve gezegenlerin içerisinde yer aldığı samanyolunu ise *kuş yolu* veya *kaz yolu* olarak anmaktaydılar.¹ Bilindiği üzere çeşitli kuşlar ve özellikle kazlar Türk mitlerinde önemli yer tutmaktaydı.

İç Asya ve Sibirya'nın bugüne ulaşan Türk ve komşu halklarında yıldızlar ve gezegenlerle ilgili anlatılan ve yazıya geçirilen efsaneler pek çoktur.

Kırgızlar Küçükayı yıldız kümesindeki Kutupyıldızına en yakın olan üç yıldızın oluşturduğu yayı ip olarak ve diğer iki büyük yıldızı ise bu iple bağl atlar olarak ifade ediyorlardı. Büyükayı yıldız kümesinin yedi yıldızı yedi muhafızdı ve bunlar atları, uluyan kurtlardan koruyordu. Eğer kurtlar atları yemeyi başarırsa dünyanın sonu gelirdi. Bazı yerlerde ise Büyükayı yıldız kümesinin yedi yıldızı muhafız değil de atları takip eden kurtların kendileridir; bunlar Kıyamet Gününde diğer şeylerden önce atları yakalayacaklardır. Bir başka deyişle kıyamet, kurtların atları yakalamasıyla başlayacaktır.²

Altay/Sibirya Türkleri ve komşularının efsanelerinde sözü geçen yıldızlardan biri de içinde Orion yıldızının bulunduğu Orion (avcı) yıldız kümesidir. Bir Teleüt kahramanı (Kuguldei) atıyla üç geyiğin peşine düşer. Geyikler kaçmakla birlikte kurtulamayacaklarını anladıklarından göğe çekilirler. Avcı ise vazgeçmez ve peşlerinden iki ok atarak atıyla beraber göğe çıkar. Avcı kahraman orada bu yıldıza

¹ S. İ. Rudenko, *Başkurtlar*, s. 376.

² Uno Harva, *Altay Panteonu*, s. 154.

dönüşür ve onun attığı oklardan geyiğe isabet edeni kırmızı, diğeri beyaz olarak gökyüzünde görülebilir. Orion kemeri üç geyik tarafından belirlenir ve ona üç geyik de denir. Kırgızlar Orion kemerine “üç yaban/dağ keçisi” derler. Bazı efsanelerde, yeryüzündeki bütün geyikleri öldürmek istediği için, avcının Tanrı tarafından lanetlendiği de anlatılır. Yeniseyler Orion’a geyik kafası adını verirken Kırgızlar ve Sibirya Tatarları “terazi” veya “saka su sırası” da derler.¹

Türk kökenli halklar Ülker yıldız kümesinin soğuklara neden olduğuna ve kışı çağırdığına inanırlardı. Efsanelerde Ülker’in aslında bir tek yıldız olup sonradan parçalanarak çok yıldızlı bir yıldız kümesini oluşturduğundan da söz edilir. Ülker yıldız kümesi çoğunlukla bir hayvan olarak nitelendirilir. O Koryaklar ve Yakutlarda bir kuş veya yaban kazı yuvası olarak görülür. Altaylılar ise onu çok eski zamanlarda dünyanın çok sıcak olduğu çağlarda yaşamış bir hayvan olduğu kabul edilen “meçin” olarak adlandırırlar. Onunla ilgili efsanenin bir versiyonuna göre sözü edilen hayvan güneşin külleri arasında saklanmaktaymış, ancak deveyle inek onu öldürmeye karar vermiş. Deve onu toynağıyla ezmek istediğinde inek onu engelleyerek, onun ayağının yumuşak olduğu için kendisinin sert toynaklarıyla ezmesine izin vermesini istemiş. İneğin külün üzerine basmasıyla parçalara ayrılan “meçin” ineğin toynakları arasından yukarıya doğru yükselerek Ülker yıldız kümesinin yıldızlarını oluşturmuştur.²

¹ A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s.158.

² Uno Harva, *Altay Panteonu*, s. 144, 159.

RESİM 4

5. Hayvan Tanrı ve Ruhlar

Göge mensup tanrılar arasına türenildiğine inanılan birer ata olarak ifade edilen bazı hayvanları da koyup koyamayacağımız üzerinde düşünülmesi ve araştırılması gereken bir konu. Yırtıcı dört ayaklı hayvan ve kartal/karakuş, doğan, şahin vb avcı kuşların Gök Tanrı'nın simgeleri oluşu, ayrıca bunların hükümdarlara ait gücü ifade eden semboller olması, kurttan türeme efsaneleri, Oğuz Kağan Destanında bozkurdun gökten inen ışık içinde ortaya çıkışı onların başlı başına tanrı olarak algılanabileceğini düşündürse de bunun araştırılması ve belgeleriyle birlikte ortaya konulması gerekiyor (Çizim 3; Resim 4, 11).

Öte yandan çoğu kere Tanrı, insanlara hayvan biçiminde görünür veya bir hayvanı binek olarak kullanır veyahut da hayvanı temsilcisi olarak gönderir. Örneğin, *Sarı Art* (dağ geçidi) adlı kısa bir Altay derlemesinde Tanrı'nın atıyla gökten Sarı Art denilen yere indiği belirtilir. Buradan Tanrı şöyle seslenir: *At nalinin izine bakın! Eğer atımın izi iyi korunmuş ise, dünyanın sonu uzaktır; eğer atımın izi yok olursa dünyanın sonunun geldiğini anlayın.*¹

B. Yer-Su Tanrıları ve Ruhları

Türk mitolojisindeki yer-su tanrıları ve ruhları bazı Türk topluluklarında o kadar çoktur ki tümünün isimlerini sayabilmek zor olur. Zira üzerinde yaşanan yeryüzü başlı başına bir tanrı olarak kabul edildiği veya bir tek tanrının idaresinde olduğu düşünüldüğü gibi, yerin çeşitli unsurları da değişik derecelerde tanrı veya ruhlar olarak kabul edilmiştir. Bunların sayıları Türk toplulukları arasında farklı farklı idi.

Yere izafe edilen tanrı ve ruhlardan başka bir de yere bağlı çeşitli kültler söz konusuydu. Örneğin yer kutsal olduğundan onunla ilgili her şey de kutsaldı. Çeşitli cinslerde taşlar da kutsaldı ve içinde Tanrı'nın gücünden parçalar taşıyorlardı. Eski Türklerde olduğu ve sadece onlara ait olduğu ortaçağ coğrafya kitaplarında belirtilen *yat*, *yada*, *cata*, *sat* gibi isimlerle anılan *yada taşı* da kutsaldı ve

---

¹ Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 187.

ona sahip olan Türkler bununla istediklerinde yağmur yağdırabiliyor –sonraları ortaya çıkacak yağmur duasının kökeni de budur– istedikleri zaman fırtına çıkarabiliyor, kar ve dolu yağmasını sağlayabiliyorlar ve bu yüzden de söz konusu taşı savaşlarda da kullanıyorlardı.

Bu taş genelde koyu yeşildi. Bazen yeşim taşıyla karıştırılmıştı ve Yakutlar gibi bazı Türk toplulukları canlı olduğuna inanırdı. Hayvanların midele-
rindeki taşlaşmış parçalardan oluşuyordu. Ortaçağ Türk-İslam coğrafyacı ve tarihçilerin yazdıkları, önemli ölçüde belge içeren kitapların bazı bölümlerinde yada taşının Türklere ait bir taş olduğu ve Türklerin istedikleri takdirde bunu kullanarak yağmur-kar yağdırıp fırtına çıkardığı doğrulanıyordu. Kendi dönemlerinde yada taşıyla ilgili belli başlı mitleri de ayrıntılı olarak anlatıyorlardı. Bunların bazılarında dikkat çeken husus onların aslında Paganizmle ilgili olan bu mitleri İslamlaştırma gayretleridir. Bu nedenle bu taşın nasıl ortaya çıktığını nakleden metinlerde Türkün soyu, hiç ilgisi olmadığı halde Nuh Peygamber'in soyuna yani onun oğullarından Yafes'e dayandırılıyordu. Araplar, İlk İran ve Orta Asya işgallerinde her türlü propogandaya yer verirken bu tür efsaneleri de kısmen İslami anlayışa uyarlayarak aktarmaya özen gösteriyorlardı.

"Yat: Bir türlü kamlıktır [kâhinliktir]. Belli başlı taşlarla [yada taşıyla] yapılır. Böylelikle yağmur ve kar yağdırılır; rüzgâr estirilir. Bu, Türkler arasında tanınmış bir şeydir. Ben bunu yağma ülkesinde gözümle gördüm. Orada bir yangın ol-

*muştı, mevsim yaz idi; bu suretle kar yağdırıldı ve Ulu Tanrı'nın izniyle yangın söndürüldü."*¹

Hicri 411, Miladi 1020 tarihinde ölen ünlü İranlı yazar Firdevsî, *Şehname* isimli eserinde Türklerle İranlılar arasındaki savaşları kendi ulusunu ön plana çıkararak ele almaya çalışırken, bir savaş sırasında, bir Türk büyücünün, bir dağın tepesine çıkarak havayı değiştirip, İranlıların yenilmesini sağladığı anlatılır. Her ne kadar metinde yada taşının ismi geçmese de diğer pek çok rivayetten de biliyoruz ki bu büyü yada taşıyla yapılmıştır:

Türkler arasında Buzur adında biri birçok yerde büyücülük yapmış, büyü yapmayı, Çinceyi ve Pehleviceyi öğrenmişti. Pîrân bu büyücüyü çağırarak: "Şu dağın tepesine çık da oradan bir rüzgâr estirip havayı soğutarak İranlıların başına kar yağdır!" diye emir verdi. Bunun üzerine büyücü oraya çıkar çıkmaz şiddetli bir rüzgâr esmeye ve kar yağmaya başladı. Bu karın etkisiyle mızraklı pehlivanların elleri dondu. Mızrakları tutmaz, savaşamaz oldular. Bu kar kıyamet arasında yalnız pehlivanların naraları duyuluyor ve havadan yağmur gibi ok yağıyordu. Pîrân ordusunun bütün erlerine hiç durmadan hücum geçmelerini buyurdu. Çünkü İranlıların elleri donarak mızraklarına yapışmış, hiçbirinde dayanacak hal kalmamıştı. Bu sırada Hûman müthiş bir nara atarak erkek bir dev gibi saldırdı. O kadar çok

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugat'it Türk*, cilt 3, s. 3.

*İranlı öldürdüler ki ortalıkta bir kan denizi
peyda oldu..."¹*

Günümüz Yakutlarının *sata* taşı olarak ifade ettikleri yada taşıyla ilgili çeşitli araştırmacılar tarafından derlenmiş bilgilerse son derece fantastik bir kurgu içerir. Yukarıda da söylediğimiz gibi onlara göre *sata* taşı yaşayan ve vakti gelince ölen bir canlıdır. Onunla ilgili yapılan açıklamalar bize "vakvak ağacının canlı meyvelerini" hatırlatır. Tanınmış Yakut araştırmacısı Seroşevsky, kendisinin tanıdığı Tüspüt adındaki bir şamanın şöyle dediğini nakleder:

Bu, insan kafasına çok benzeyen küçücük bir taşı. Onun sata olabileceğini tahmin edince deneme amacıyla bir kere vurdum ve bir gün boyunca rüzgâr esti; iki kere vurduğumda rüzgâr iki gün esti; üçüncü defa üç kere vurdum ve tam üç gün rüzgâr esti. Onu tam olarak sınamak istedim ve kaynar suya attım. Ben aptallık ettim, inanmadım, sata ise çabaladı, çabaladı ve öldü.

Aynı yazarın Yakutların Nâm oymağından 1887 yılında derlediği diğer bilgilerde, bir şamanın *sata* taşını yıldırım çarpan ağaçların altında aramak gerektiğine dair sözlerinden, bu taşın ayı, kurt, at, boğa, ördek, kartal, kaz, köpek gibi hayvanların midelerinde kendiliğinden oluşabileceğinden de söz edilir. En güçlü satanın da kurt satası olduğu be-

¹ Firdevsî, *Şehname*, s. 659.

lirtilir. Şekli insan başı gibidir. Üzerinde insan yüzünün özellikleri fark edilebilir. Ölmesi durumunda gücünü kaybeder. Kadınlar dokunursa, bir şeye sarılmadan açıkta tutulursa (genellikle içinden çıkmış olduğu hayvanın derisine sarılarak muhafaza edilir) ya da kaynar suya atılırsa ölür ve sıradan taş haline gelir. Sata yukarıya kaldırarak kullanılır ve özelliklerinin açığa çıkması için ona vurmak gereklidir. Bazen kullanırken dua da edilir.¹

Yada taşı ortaçağın kimi Müslüman yazarlarının kitaplarında belirtildiği üzere İslamileştirilmeye çalışılırken, üzerine yazılan dua neticesinde işlevini gördüğü ima edilir. Yani yağmurun taştan ziyade üzerine yazılan duadan kaynaklandığı belirtilmek istenmiştir. Dolayısıyla sonradan geliştirilen bu anlayış yağmur duasını da ortaya çıkarmıştır. Ama yağmur duasını sadece Müslüman Türkler değil Müslüman olmayan Türkler de yapıyorlardı. Tölöslerin Gök Tanrı'ya (Kayrahan) yağmur duası, Radloff'un tespitine göre şöyleydi:

Kayrahan! Kayrahan! / Alas! Alas! Alas! / Avuç içi kadar bir ara aç! / İğne başı kadar bir delik aç! / Ben, soyumun tohumu (yağmur yapan), / sedir ağacının kökü, / Abu Tobı haykırdı, / Ongostoy Kuldurak haykırdı, / Gökyüzünün göbek bağı yeryüzünde olsun! / Yeryüzünün göbek bağı gökyüzünde olsun! / Atalar beyi Paştıgaş'a sesleniyorum, / Gökyüzünün yolunu aç! / Avuç içi kadar bir ara aç! / İğne başı kadar bir delik aç! / Yüce dağların arkasından geç! /

¹ V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 252-253.

*Abakan kaynağından geç! / Kayrahan! Kayrahan! / Alas! Alas! Alas!*¹

Toprak kutsaldı, güçlendirici ve yaratıcıydı. Mağaralar kutsal yerlerdi çünkü ana rahmini veya yaratılışı simgeliyordu (Başkurtlarda mağara iyesine inanılıyordu). Bazen tanrıdanmış gibi kabul edilen madenler (örneğin demir) ve bunlardan yapılan silahlar kutsaldı. Törenlerde kullanılan belli bir bıçak tipi veya kılıç kutsaldı; bu kılıç Germen efsanelerinde Kral Arthur'a izafe edilen, sahip olanın dünyaya hâkim olacağı iddia edilen kılıçtan başka bir şey değildi ve Avrupa sathında dolanan bazı efsanelere göre bir zaman Hun hükümdarı Attila'nın eline ulaşmıştı. Ayrıca madeni eritenler, şekillendirenler de kutsaldı. Madencilerin de koruyucu tanrısı olduğu ileri sürülen tanrılar da vardı.

Yere ait en önemli mitsel unsurlardan biri de dağlardı. Çeşitli Türk toplulukları büyük ve ulu dağları bazen tanrı veya ruh olarak kabul etmişler, bazen onları Tanrı'nın mekânı olarak ifade etmişler bazen de sadece kutsal olarak algılamışlardır. Bu bakımdan eski büyük Türk devletlerinin devleti idare edecek yer olarak seçtikleri "Ötüken" ilk akla gelen yerlerden biridir. Burası dağlık ve ormanlık bir yer olduğu için kutsal sayılmış olmalıdır. Ağaçlı dağ veya üzerinde bir tek ulu ağacın bulunduğu tepe eski Türklerce kutsal yerler olarak kabul görmüştür. Aslında bir şekilde bu anlayış birçok Türk halkında bugüne kadar devam etmiştir. Tek ve ulu

¹ Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 238.

ağaç tasavvuru günümüzün çağdaş dünyasında tanınmış bazı filmlere (*Avatar*, 2009) veya romanlara (*Uyuyan Güzeller*, Stephen King-Owen King) konu olmaktadır. Bütün bu yapıtlarda ağaç, eski Türklerde olduğu gibi tanrı, kutsal veya gizemli bir varlık olarak, bir âlemden diğerine geçilen kapı gibi ele alınıyordu.

Tuvalı bir erkek şaman, hasta kadına algış yaparken sözlerine şöyle başlıyor: *Taıdı isimli dayı-larım / Tayga isimli yengelerim, / Şarıldayan kara sulu, / Şakırdayan kara taşlı...*¹

Burada şaman ormanla kaplı yüksek dağ olan Taıdı ve yine ormanlık alan olan Tayga'yı kişileştirerek onlara saygı duyduğunu ve gerekirse yardım beklediğini ifade ediyor. Dağlık, ağaçlık ya da ormanlık yerin kutsal olması Türklerde Dağlık Altay (Altun Yış/Ormanlı Altın Dağ) veya Tanrı Dağları gibi dağlık alanların neden kutsal sayıldığını da bize açıklıyor. Devamında taş ve sulardan bahsedilmesi de dikkat çekiyor.

Sonuçta Ağaçlı Dağ, yer-su olarak ifade ettiğimiz yerin bir modeli gibi algılanmaktadır. Buralar yüceliği, yüksekliği ve ağaçlarıyla Tanrı'yı ve yaratıcılığı vurgulayan özel yerlerdir:

*"...Bunca diyara kadar [ordularımı] yürüttüm [ve anladım ki] Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! [Türk halkının yurt edineceği ve] yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!"*²

¹ Kuular Kendençik'den. J. M. Bapaeva, *Tuva Şamanizmi*, s. 178.

² Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 3.

Kültigin kitabesinin güney yüzündeki (4. satır) bu satırlar Göktürk hükümdarı Bilge Kağan'a aittir. Türklerde toprağın, dağların suların kutsallığı ülke ve vatanın kutsallığını da doğal olarak beraberinde getirmiştir. Türklerde memleket/ülke/vatan kutsaldır çünkü onun üzerinde yer alan her şey hatta bizzat kendisi (Yer-Su) tanrıdır veya tanrıyla ya da tanrılarla ilişkilidir. Toprağına ihanet eden vatanına ihanet etmiş olur. Bu çok önemli dağlık ve ağaçlık yerin yani Ötüken'in neresi olduğu üzerine araştırmacılar fikir yürütmüş ve genellikle Hangay Dağları (Ötüken Yış) üzerinde bir bölge olduğu ileri sürülmüştür. E. Esin'e göre burası 47° 60' K ve 92° 50' D enlem ve boylamları arasındaki bölgedir.¹

Dağ, dünya ağacıyla birlikte yerin merkezini ve eksenini belirliyordu. Süt Gölü de Sümer Dağı olarak adlandırılan dağın etrafındaydı ve dağın üzerinde ulu bir ağaç vardı. Bu ağacın üzerinde ise Karakuş bulunmaktaydı. İnsanların ve şamanların ruhları bu ağaçta kuş şeklindeydi ve buradan Tanrıça Umay vasıtasıyla doğum yapacak kadının bedenine iniyordu. Anohin'in derlemelerine göre şaman Tanrı katından bir kaz üzerinde yere dönerken şöyle diyordu:

*"Yorulduğunda atın olsun, / Özlediğinde arka-
daşın olsun, / Sümer Dağında rüzgâr çıkaran, /
Süt Kölünde yıkanan, / Kanatlarını ters tutan /*

¹ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, s. 30.

*Tüylerini sıkı tutan, / Kulakları küpeli, / Kuyruğu oklu, / Üç Yavrulu Konur Kaz."*¹

Ayrıca belirtmek gerekir ki kaz eski ve yeni Türklerce kutsal sayılan hayvanlardan biridir. Belki toprağı suyun altından çıkarmasıyla yaratılışta rol edinen hayvanlardan biri olması da böyle sayılmasına gerekçe olabilir. Benzer bir anlatım Eski İran mitolojisi için de ifade edilir. Okyanusun içerisinde Elburz Dağı, dağın üzerinde Gaokerena ağacı ve ağacın tepesinde Saena kuşu (Senmurv/Simurg) vardır.²

Orta Avrasya sathına yayılmış her Türk topluluğu kendi bulunduğu ve vatanı olan coğrafyadaki bazı dağları kutsal veya tanrı-ruh olarak kabul ediyordu. Türkiye’de (daha erken devirlerde de kutsal olan) Kaz Dağı, Ağrı Dağı, Erciyes gibi büyük dağlar varken Altay bölgesinde Altay Dağları, daha batıda Ural Dağları veya Orta Asya’da Tanrı Dağları mevcuttu. Tabii nisbeten daha küçük Türk topluluklarının bulunduğu yerlerdeki başka dağlar da tanrı veya kutsal sayılmıştır. Sonuçta dağ kültü nerdeyse bütün Türklerde yaygındı.

Başkurtlar da diğer birçok Türk topluluğu gibi dağ ruhuna inanıyorlardı. Ural silsilesinin bazı dağları ve Tura-Tau Dağı gibi dağlar kutsal sayıyordu. Dağ ruhlarına sunu ve bağışlar yapıyor-

¹ A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 87.

² John R. Hinnells, *İran Mitolojisi* (1985). Yaşar Çoruhlu, *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, Konya, 2014, s. 11.

lardı; hatta dağ ruhuna hediye verilmediğinde bu ruh, insanları cezalandırıyordu. Nakledildiğine göre Tura-Tau Dağının ruhu kendisine saygı göstermeyerek dağı pisleten bir Tatarın bütün toplumunun soyunu kısa sürede tüketerek onu cezalandırmıştı.¹

Toprak ve dağ üzerindeki her şey kutsal olduğu gibi, ırmaklar, göller, denizler, pınarlar da kutsaldır. Bütün bunların da ruhları vardır. Bu şekilde yerin üzerinde gezinen rüzgârların da ruhu olduğuna inanırdı. Başkurtlar yel cini olarak adlandırdıkları bu ruhların, kendileri nasıl yaşıyorsa öyle yaşadığını savunurdu.²

Çeşitli geç dönem derlemelerinde yer unsurlarının nasıl ortaya çıktığıyla ilgili mitler de vardır. Radloff Altay'dan bir derlemesinde: *"Sök'un ilerisinde Orşulang adında bir dağ vardır, bunun tepesinde Altın Çöçü [altın Tas] adında bir kaynak vardır. Bu su, yazın ısınmaz ve en soğuk geçen kışlarda bile donmaz"* dedikten sonra şu miti aktarır:

Tanrı, insanlar ve hayvanlar içebilsin diye su yapmak üzere bu yüksek dağa çıkmış. Odun için hiç ağaç yokmuş. "Ben ağaçlar yapacağım," demiş Tanrı ve onları yaratmış. Sonra kırbacın sapını yere sokup "Su! Yukarı çık!" demiş. Su çıkmış ve kazandaymış gibi kaynamış. Bu su kaynamış kaynamış ve kenarlardan taşmış. Bunun üzerine Tanrı etrafına çamur

¹ S. İ. Rudenko, *Başkurtlar*, s. 379-381.

² A.g.e., s. 383.

koyup onu engellemiş "Ey su, aşağı doğru kuruma, yukarı doğru taşma" demiş.¹

Başkurtlar da çeşitli mitlerde veya masallarda sözünü ettikleri su cinlerine inanıyorlardı. İnsanlara zarar vermeyen bu ruhlar sulara veya göllerde yaşarmış. Herhangi bir kayanın altında onların saraylarının girişi olabilirmiş, onlar zenginlik, refah içinde yaşarlarmış. İnsanlar onları çeşitli şekillerde kandırır ve onlardan altın alırlarmış.²

Eski Türk topluluklarında yeryüzündeki değişim zamanlarını esas alan bayramlar vardı. Bunlar daha çok bahar veya yaz dönümleriyle ilgiliydi. Tabii bunların en eski şekilleri hakkında fazla bir bilgi yoktur. Çin kaynaklarından aktarılan göğe ve yere kurban sunulan ve atalar mağarası veya atalar tapınağı denilen yerde büyük kalabalıklarla yapılan bayramlar, törenler günümüze Isıah ve Nevruz (Yenigün) bayramları olarak ulaşmıştır.

Yakutlar arasında biraz yozlaşmış olmakla birlikte bugün de kutlanan Isıah Bayramı daha çok Küçük Isıah Bayramı ve Büyük Isıah Bayramı olarak kutlanırdı ve Küçük Isıah Bayramı doğanın canlanmaya başladığı, otların yeşerdiği dönemde kutlanan mevsim dönümünü esas alırdı. Bu bakımdan Nevruz ile ortak yönleri söz konusu olan bu kutlamalar göğe dua ve sunularla bolluk ve bereket dilemek üzere yapılan toylar şeklindeydi. Büyük Isıah Bayramı da yaz mevsimiyle ilgili olup benzer amaçlar taşırdı.

¹ Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 187.

² S. İ. Rudenko, *a.g.e.*, s. 284.

Çin kaynaklarında Hun ve Göktürkler için belirtilen kutlamalarda olduğu gibi Isiah törenlerinde de ok atışları gibi çeşitli müsabakalar, güreş, at yarışları vs yapıldı. Isiah bayramları aynı zamanda bütün Türk devirlerinde gerçekleştirilen süreklilikli avı gibi savaşa hazırlık için yapılan, savaşçıların güçlerini test ettikleri bayramlardı.

Yakutlar arasında Isiah Bayramı hem dinsel hem de toplumsal bir etkinlikti. Maddi bakımdan zengin kişiler ısıah törenlerini tek başına da düzenleyebilirdi. Bu türden bir törende, bir çit boyunca yeşil akağaç fidanları dikilmişti. Bunların en iyilerinin bulunduğu tarafta köşede kulplarından bağlı ve içleri kımızla doldurulmuş bulunan *simir* denilen kaplar bulunmaktaydı. Törene katılanlar sosyal statülerine göre bu fidanların bulunduğu yerde oturdular. Bunların bazı uygulamalarda daire oluşturacak şekilde oturdukları belirtilir. İçteki halkayı önemli kişiler meydana getirir, ikinci çemberde sade insanlar oturur en dıştaki halkada ise gençler ve önemsiz kişiler yer alırdı. Ev sahibinin yakın akrabalarından iki kişi at kılıllarıyla süslenmiş kupalara kımız doldurmakla görevliydi.

Törende Tanrı'ya dua işini eskiden şamanlar yapardı ama günümüzde ev sahibi de onun yaptığı işlemi gerçekleştirebilir. Şaman ya da toyun sahibi eline dolu bir kupa alıp, dairenin ortasına geçer, yüzü güneye dönük olarak dizi üstünde oturduktan sonra ilahi söyleyerek Ak Yaratıcı Tanrı'dan herkes için kut, zenginlik ve hayır dilerdi. "Sözünü bitirince yerine oturur, kupadaki kımızdan içerek, onu ya-

nındakine devreder, kupa böylece elden ele dolaşırdı. Bu arada ona yeni kupa verirlerdi.”¹

Isiah uygulamaları konusunda bilgiler nakleden Seroşevsky, bu bayramın dinsel amaçlı değil toplumsal amaçlı bir kutlama olduğunu düşünmektedir. Ayrıca bazen kutlamadan ziyade bazı konularda kararlar almak amacıyla da yapılırdı. Bunlar da açık havada ve iç içe daireler oluşturacak şekilde oturmuş insanlarla gerçekleştirilirdi. Bu şekilde oturarak veya ayakta durarak tören veya başka bir toplantı yapma geleneği, ortaçağın Türk kökenli tarikatlerinden gelerek Osmanlı dönemi tarikatlerine kadar ulaşmış bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Seroşevsky’nin aktarımına göre, bir toplantıda içteki ilk halkayı Türk usulü bağdaş kurarak oturan yaşlılar ve önemli kişiler meydana getiriyordu. İkinci sırada bağımsız çok zengin olmayan aile reisleri yer alıyor, son halkada ise gençler, çocuklar, fakirler bulunuyordu. İkinci halkadakiler bazen diz üstünde durur veya bağdaş kurarak oturur ama dış halkadakiler iç kısmı görebilmek ve duyabilmek için daha çok ayakta dururlardı. Toplantıyı iç sıradakiler yönlendirir ve konuşmaları onlar yaparlar ve önerileri savunurlardı. Sonra halka müracaat edilir ve uygun görüldüğü takdirde alınan kararlar kesinleşirdi.²

1. Tanrıça Umay

Geç dönem İç Asya Türk halkları arasından derlenen inanç ve mitlerde, ismi bilinen yere mensup

---

¹ V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*.

² *A.g.e.*, s. 148-154.

veya yerle gök arasında çeşitli işler yapan tanrılar da tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde en kayda değer olanı ve etkileri en azından Göktürk devrinden bu yana devam edeni (Tanrıça) Umay'dır. Umay kültü en erken Göktürk yazıtlarında karşımıza çıkmakla birlikte aslında bereket ve doğumla ilgili olarak İç Asya ve Orta Asya'da taş devrinden beri var olan ana tanrıça kültlerine bağlanan çok eski bir inançtır. Devlet yazıtlarında dahi isminin geçmesi onun ne kadar önemsendiğinin bir kanıtıdır. Çünkü o hayatın en önemli konularından biri olan çocuk doğumuyla doğrudan ilgili olan bir tanrıçadır.

Büyük Türk kahramanı, Türk Bilge Kağan'ın küçük kardeşi Kültigin, erkeklik adını Tanrıça Umay gibi olan annesinin kutu sayesinde alabilmiştir:

Babam Hakan vefat ettiğinde kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı. Umay misali annem Hatun'un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adını elde etti. On altı yaşında, amcam Hakanın devleti için şöyle başarılar kazandı: Altı bölgeyi Soğdak'lara doğru sefer ettik [ve onları] bozguna uğrattık...¹

Tanrıça Umay'ın ismi Tonyukuk yazıtında bir kez daha geçer; ancak bu metin "erkeklik" adının alınmasıyla ilgili değil Umay'ın kendine inanan Türkleri koruyacağı ve yardım edeceğiyle ilişkilidir:

¹ Tonyukuk Yazıtı, doğu yüzü, 30-31. satırlar. (Talat Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, s. 17.)

[Bu arada bir] *haberci getirdiler. Sözleri “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı,” diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temizin [yani savaşıp yenilmemişin] utancı [savaşıp yenileninkinden] daha iyidir,” dediler. [Ben de şöyle dedim:] “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tunyukuk; Altay dağlarını aşarak geldik, İrtiş Irmağını geçerek geldik. [Buralara kadar] gelenler ‘Geliş zor(du)!’ dediler, [ama pek de zorluk hissetmediler. Galiba Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su [ruhları bize] yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? [Düşman çok diye] niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” Saldırdık, talan ettik. İkinci gün ateş gibi kızıp [üzereimize] geldiler. Savaşttık, [onların] iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi. Tanrı buyurduğu için, [düşman] çok diye korkmadık. Savaşttık. Tarduş Şad’a doğru kovalayarak bozguna uğrattık. Kağanlarını tuttuk. Yabgularını, Şadlarını orada öldürdük]...*¹

Bu metinden çeşitli sonuçlar çıkarılabilir. Her şeyden önce Umay'ın Gök Tanrı gibi milli bir tanrı olarak kabul edildiği ileri sürülebilir. Ayrıca burada Umay muhtemelen genel anlamda tanrı olarak anılmıştır ve ayrıca Gök Tanrı vurgulanmamıştır. “Tanrı Umay, Yer ve Su”, üç temel tanrı gibi verilmiştir. Araştırmacıların bazıları bu ifadenin başındaki “Tanrı” sözcüğünü virgülle ayırıyorlar ve “Tanrı, Umay, Kutsal Yer ve Su” şeklinde olduğunu ileri

¹ Tonyukuk Yazıtı, batı yüzü, 36-41. satırlar (Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 16-18.)

sürüyorlar. Ancak özgün metinde “: *t(ä)ŋri umay : ıduk y(er) sub:*” şeklinde verilmiştir. Görünüşe göre “Tanrı Umay” sözündeki “Tanrı” sözcüğü Umay’ı nitelemektedir. Ne yazık ki Göktürk devrinden kalan yazıtların çoğu ölen kişiler adına dikildiklerinden mitler, kozmogoni veya inançlar hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir.

Eğer söylediğimizde haklıysak burada Bilge Tonyukuk’un Umay’ı başlıca Tanrı olarak zikrettiğini kabul etmek gerekecektir. Başta Umay olmak üzere, Yer ve Su’nun tanrılarının, samimiyetle mücadele ettiğinizde maddi gücünüz az olsa bile size yardım ederek kazanmanızı sağlayacağı ifade edilmektedir. “*Tanrı buyurduğu için, [düşman] çok diye korkmadık*” ifadesinde ise Umay’ın ismi ayrıca belirtilmez. Bu her şeyi yarattığı kabul edilen Gök Tanrı mı yoksa Tanrı Umay mı bilinmiyor ama Umay olması muhtemeldir.

Eski Türkler genel ifadelerde tanrı veya tanrıları cinsiyetsiz olarak belirtmişler ya da cinsiyetleri birbirinden ayırmaya gerek duymamışlardır. Bununla birlikte özel ifadelerde erken dönemde “Umay Hatun” veya geç dönemlerde “Umay Ana” ifadesi kullanılmışsa da buradaki “tanrı” sözcüğünün Umay’ı nitelemek için kullanılmış olduğunu söylemek yanlış değildir.

Öte yandan Tanrıça Umay’a atfedilen değer bazı yazıtlarda değişmektedir. Nitekim Tonyukuk yazıtında Umay en önemli ikinci büyük tanrı iken “Ulan-Bator kiremit yazıtı”nda tanrılar veya kut-sallar arasında dördüncü olarak sayılır: “*Kögmen... Mukaddes yer su... Han Tanrıda... Umay Hatun.*”¹

¹ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 161.

Buradaki Kögmen dağları Ötüken'in bulunduğu dağdır. Evrende düzeni sağlayanlarsa Gök Tanrı ve eşi Umay'dır. Bunların yeryüzündeki temsilcileri ise hükümdar ve eşidir. Bu yazıtların dışında Altın Köl I yazıtında Umay'ın ismi bir beyin adı olarak geçerken ("*Bu bizim adımız Umay beydir*")¹ Yenisey yazıtlarından Uyük-Oorzak III'de ise "*Kutsal [esiz] Umay*" olarak belirtilir.²

İ.V. Kormuşın ise Altın Köl I, yazıtındaki Umay ile ilgili bir diğer metnin 3. satırını şöyle aktarmaktadır: "Bizim ninemiz olan Umay Hanım! Sen akrabalar olan bizi, cesur erleri altı ayaklı-elli olarak yaratmadınız. Binek atlarımızı üç (ayaklı) yaratmadınız" (Kormuşın 2017:94). Bu naklinde araştırmacı, "ninemiz" şeklinde nitelendirse de Umay'ı yaratıcı bir tanrı olarak takdim etmektedir.

Çeşitli Türk toplulukları, Tanrıça Umay'ın çocuğun doğumuyla ilgili fonksiyonuna dair farklı açıklamalarda bulunmaktadır. 1922 yılından itibaren Sibiry'a ve Altay Türk halkları arasında alan araştırmaları yapan Potapov, Umay hakkında bazı aktarımlarda bulunmaktadır:

Her insanın hayatı, o daha insana benzer bir şekil almamış bir haldeyken kâinatın "Gök" bölümünde başlar. Oradan maddeleşmiş şekliyle Tanrı tarafından yeryüzüne gönderilir. Örneğin, av zamanında dağ ormanlarında beraber avlandığım avcı Şorların [Kondoma Nehri havzası] söylediği gibi kayan yıldız veya güneş

¹ Hüseyin Namık Orkun, *a.g.e.*, s. 512.

² Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 214.

ışını şeklinde veyahut kutsal kayısı ağacında yaprak şeklinde sallanan "cenin"leri yeryüzüne üfürmesi sonucunda, evin duman boşluğundan ocak başına, oradan da kadına geçer. Bu dönemden sonra, insanın rahim içi hayat dönemi başlar. Bu dönemde, onun gök tanrıçası Umay'la bağlantısı ortaya çıkar; bedeni, kemikleri ve kanı oluşur...

Yine Potapov'a göre:

"Birçok şamanist, (özellikle Kuzey Altaylılar ve Sagaylar) bebeğin ilk dönemlerinde yani konuşmaya başlamadan önceki dönemlerinde, insanlardan ziyade geldiği gök dünyasıyla bağlı olduğuna inanmaktadır. Onlara göre bu dönemde bebek, eski Türk yazıtlarında adı geçen ve doğum yapan kadınlarla, yeni doğan bebeklerin koruyucu ruhu Umay Ana'nın koruması altında bulunuyordu. Konuşamayan bebek, Umay'la rahat iletişim kurabiliyor (genellikle uykusunda), tanrıça onu eğlendirdiğinde gülümsüyor ve gülüyor, gittiğindeyse ağlıyordu. Ancak bebek, ailesiyle ve akrabalarıyla serbestçe konuşmaya başladığında yeryüzünün sosyal dünyasına girmiş sayılmakta ve ondan sonra onun Umay'la bağlantısı kopmaktaydı."¹

Potapov'un bu aktarımına göre çocuğun ruhunu ve cenini yaratma işi Tanrı'ya, çocuğu rahimde büyütme işi Umay'a aittir ve çocuğun konuşmaya başla-

¹ L. P. Potapov, *Altay Şamanizmi*, s. 54.

yana kadar olan dönemi de Umay'ın korumasındadır. Konuşmaya başladıktan sonraki dönemde de sorumluluk ailesi ve akrabalarında bulunuyordu.

Bununla birlikte bu bilgilerin derlenmesinden yüzlerce yıl önce Umay'ı anne rahmiyle eşleştiren bir yorum da Kaşgarlı Mahmud tarafından yapılmış. İnançlı bir Müslüman olduğunu düşünerek, Müslüman olmayan kendi soydaşlarına bile bazen kötü gözle baktığını saklamayan Kaşgarlı Mahmud ünlü sözlüğü *Dîvânü Lûgat'it Türk*'te İslam dışı Türk inançlarıyla ilgili olan bu bilgileri oldukça net bir şekilde aktarıyor. Bu aktarıma göre Umay'a tapıldığında oğlan çocuk doğumu gerçekleşir ve Umay, doğumdan sonra ortaya çıkan "son" yani plasentadır.¹

*Umay: Son; kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi denir. Şu savda da gelmiştir: "Umayka tapınsa oğul bolur=birisi buna hizmet ederse çocuk doğar." Kadınlar sonu uğur sayarlar.*²

Çeşitli Türk topluluklarında ve hatta bazı komşu veya aynı coğrafi bölge sınırları içindeki Türk olmayan topluluklarda, Umay'ın fonksiyonuna sahip başka adlarda anılan tanrı ve ruhlar da görülür. İsmi bazen *Imay* şeklinde de söylenir. Ayrıca farklı Türk topluluklarında görülen *May-ene*, *Bayana* veya *Payana* gibi isimler de aslında Umay'ı ifade

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 45.

² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgat'it Türk*, cilt 1, s. 123.

eder. Bunlarla biri olan Tanrıça Kaltaş Türk mitleriyle benzer veya paralel mitlere sahip olan Ob-Ugurların ana tanrıçasıdır.

Bu topluluklarda değişik isimlerle de anılan Kaltaş, Ob-Ugurlar'ın Umay Ana'sı olup Mansi mitolojisinde, onların gök tanrısı olan Numi-Torum'un karısı veya kız kardeşi olarak anlatılır. Kaltaş'ın birinin adı Hotal-ekva (güneş tanrıçası) ve diğerininki Hay-ekva (ateş tanrıçası) olmak olmak üzere iki kız kardeşi bulunuyordu. Kaltaş tamamıyla Umay'ın vasıflarına sahipti. Neslin devamı, annelerin ve bebeklerin kötülüklerden korunması, himaye edilmesi onun işlerindendi. Umay gibi onun da ateşle bağlı sayılmasının nedeni, Umay gibi onun da güneşin doğasına sahip olmasıdır. Bu bakımdan o da aynı zamanda ışıkla ilişkiydi. Böylece Umay gibi Kaltaş da insanların yaşam ve ölümünü büyük oranda kontrol eder. Bu husus her ikisinin de zamanla Gök Tanrı'ya ait bazı fonksiyonları aldıklarını gösterir.¹

Umay bazı araştırmacılara göre de Güneş ile bağlantılıdır. O yüzden ona "Sarı Kız" da denir. Ancak Güneş'le ilişki onun dikotomik olarak olumsuz bir şeklinin olup olmadığı sorusunu da doğurur. Bu bakımdan üzerinde durulan ve lohusa hummasıyla ilişkilendirilen bir ruh olan, "al," "al karısı" gibi isimlerle anılan ve Türkiye'de de etkileri olan bir ruh inancının Umay'la ilişkisi olup olmadığı da tartışılabilir. Öte yandan Türklerde çocuk bir anlamda devlet, servet, talih demek olduğundan Umay "hüma kuşu" ile de ilişkilendirilmiştir.

¹ A. M. Sagalayev, *Ural Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, s. 59-61.

Öte yandan, Türkiye’de ve başka bazı Türk ülkelerinde İslamiyetten sonra gelişen bir “el” kültü olan “Fatma Ana” veya “Fadime Ana” kültürünün Umay’la bir bağlantısı olup olmadığını sorgulamak da ilginç sonuçlar verebilir. Doğum yapan kadının doğumunu kolaylaştırmaya ve ağrılarını dindirmeye çalışan ebeler, elleriyle kadının karın bölgesini ovuştururken “Bu el benim elim değil Fatma Ana’nın (Fadime Ana’nın) eli” diyerek yaptıkları işlemin olumlu yönde etkisi olacağını düşünüyorlardı. Fatma ya da Fadime Ana kültü muhtemelen “Umay Ana” inancının İslamileştirilmiş bir şekliydi.

Tanrıça Umay, Türk sanat tarihinde, özellikle Göktürk döneminden beri yapımı gerçekleştirilen ve halkın hâlâ Umay olarak saygı gösterdiği taş heykellerle temsil edilir. Bu taş heykeller başlarındaki dilimli taçlarla diğer heykellerden ayrılırlar. Daha çok 6-8. yüzyıllardan olan bu Orta ve İç Asya heykellerinin en erken ataları Hakasya’da bir Ön Türk kültürü olarak kabul edilebilecek olan Okunyevev kültürü taş heykellerinde görülür. Bunlarda başından ışınlar çıkan insan figürlerine ilişkin tasvirler, tanrıça kültüyle dolayısıyla Umay’ın arkaik bir şekliyle bağlantılı olmalıdır. Tanrıça Umay’ın taş heykeller dışında tasvirleri de vardır. Hem eski devirlerin sanat eserlerinde hem de çağdaş Orta Asya Türk el sanatlarında sıklıkla Tanrıça Umay ya da Umay Ana olarak tabir edilen şekiller karşımıza çıkar.

Günümüze yakın zamanlarda Hakas Türkleri, Sagalayev’in güzel bir şekilde ifade ettiği gibi, Ob-Ugurların Kaltaş için yaptıklarına benzer şekilde, Umay’ın bir kuklasını yapıyor ve onu düzenli olarak

yemekle besliyorlardı ki bunu hasta olan çocukları korumak amacıyla yapıyorlardı. Ayrıca Umay'la ilgili başka tasvirler de vardır. El sanatlarındaki ruhu ifade eden bazı şekiller veya hüma tasvirleri de onu temsil etmektedir. Bütün bunların dışında lohusa kadını kötü ruhlardan korumak maksatlı çeşitli tılsım nesneleri de Umay'la bağlantılıdır.

Hakaslar, Umay'ı gökten kendilerine çekmek için büyüsel törenler de yapıyordu. Bunun için hayali altın, gümüş, beyaz ve yeşil ipleri kullanırlardı. Bu ipler aynı zamanda güneş ışınlarını ve göğe giden yolları ifade ederdi. İpler bir yandan da tanrıçanın saçları demekti. O ipler vasıtasıyla tanrıçaya bağlanılırdı. Sagalayev'in Yakut Türklerinden tespit ettiği bir ritüel:

Muhtemelen, ışık, göğe giden yollar, Yakut töreninde kısırlığa karşı yöneltlen ip rolünü oynuyordu. Bu törende şamana hepsi de beyaz giyinmiş, dokuz namuslu kız ve dokuz masum, suçsuz erkek yardım ediyordu. Onlar şamanla birlikte at kılından yapılan alacalı ipin arkasından tutuyorlardı. Şaman, doğuya (yukarıya, göğe), tanrıça Ayusit'n yaşadığı yere (Yakut mitolojisinde O, Umay'ın karşılığıdır) gönderildi.¹

2. Yo Kan, Talay Kan

Türk mitolojisinde gök ve yer-su ile ilişkilendirilen önemli başka tanrılar ve ruhlar da vardır. Altaylarda, So Kan ve Temir Kan adlı iki oğlu olan

¹ A. M. Sagalayev, *a.g.e.*, s. 62,63.

Yo Kan yer tanrılarının en güçlüsü olarak kabul edilen bir tanrıdır. Yakutlardaki Orta Dünyanın en büyük ruhu olan Aan Alahçın Hotun ismiyle anılan tanrı bunun dişi karşılığı olmalıdır. Dünyanın merkezinde ucu Tanrı Ülgen'e kadar ulaşan bir çamın bulunduğu yerde oturan Yo Kan'a karşılık, Yakut tanrısı büyük kayın ağaçlarında oturur, otluk-yeşil alanlarda kasırga şeklinde gezerek doğanın korunmasını sağlamaya çalışmıştır.

Bir diğer önemli tanrıysa denizlerin hâkimi, ölümlerin koruyucusu olarak anılan Talay Kan'dır ve bu Altaylarda bazen Yayık Han olarak anılır.¹

3. Ateş

Türk tarihinin o çok uzun ve bütün Orta Avrasya bölgelerine yayılan geniş coğrafyasını düşündüğümüzde ateş kültüne özellikle yer vermek gerekir. Ateş, bütün Türk dönemlerinde aynı zamanda ocak kültürleriyle de iç içe girmiş olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüş belli başlı ögeden biridir. Tabii onun temel kaynağı Güneş'tir. Güneş'ten sonra "şimşek ve yıldırım" ikilisi de ateşle ilişkili görülmüştür. Bu bakımdan söz konusu unsurlarla ilgili olarak anlatılanlar aynı zamanda ateşle bağlantılı hususlar olarak karşımıza çıkar.

Türk sanatı ve arkeolojisine baktığımızda ateş kültürünün başlangıcını rahatlıkla İç Asya'nın MÖ 3000 yıllarına kadar giden Ön Türk kültürlerine kadar indirebilmemiz mümkündür. Bu kültürlerde

---

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 42.

zaman zaman görülen ve Hun çağında da kısmen aralıklı olarak karşımıza çıkan ve daha yakın zamanda (erken ortaçağda) Göktürklerin ilk devresinde gördüğümüz ölülerin yakılarak küllerinin kurganlara konulması veya doğrudan kurganların yakılması da ateş kültüyle ilgilidir. Çünkü ateş hem var edici hem de yok edicidir. Bu yüzden onu yaşam ve ölümle bağlantılı görmek zaten bütün dünyada da geçerli olan bir anlayıştır.

Sözü edilen eski dönemlere ilişkin arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan çeşitli Türk halk ve devletlerine ait buluntulara göre, ateşin bu şekilde kullanılmasının bir nedeni de eski Türklerde ateşin temizleyici vasfının olduğuna inanılmasıydı. Tabii işin pratik bir yanı da vardı; ölüden hastalık yayılması da kolaylıkla engellenmiş oluyordu. Ölülerden ve onların hastalık yaymasından çekinildiğini, yakmadan gömülen cesetlerin bazen yalıtım malzemesi veya dezenfekte edilerek gömülmeye çalışıldığını gösteren kanıtlardan da anlaşılıyordu. "Ateşin temizlemesi" demek kötü ruhlardan da arındırması demekti. Ateş her şeyi yakıp yok eder, temizlerdi. Bilindiği üzere hastalıklar ve tüm kötülükler yeraldı âleminin, kötülüğün ve ölülerin efendisi Erlik'ten ve onun oğullarıyla görevlendirdiği yardımcılardan gelirdi. Bizans elçisi Zemarkhos'un Göktürk hükümdarının huzuruna çıkarılmadan önce ateşle temizlenerek kötü ruhların uzaklaştırıldığını anlatan bilgiler bu bakımdan hayli ilgi çekicidir.

Macar araştırmacı Louis Ligeti, kitabında, Bizans kaynaklarından derleyip toparladığı, Göktürk-Bizans elçilik ilişkilerinden bahsederken, Bizans imparatoru

ru II. Justinus'un Kilikyalı Zemarkhos başkanlığında gönderdiği elçilik heyetinin başına gelenlerden renkli bir şekilde ama iğneleyici bir dille söz eder. Konuyu anlatırken Türklerdeki ateşin temizleyici olduğu inancına dair bilgileri de şu şekilde aktarır:

...Bunlar pagan papazlar, yani "mecuslar"dı. Beraberlerinde getirdikleri eşyayı yıktıktan sonra hemen garip okuyup üflemlerine başlamışlardı. Çalıdan ateş yakmışlar ve Kök Türk diliyle Bizanslılarca anlaşılmasa birtakım saçma şeyler homurdanarak, zillerle, trampetlerle dehşetli bir ahenk tertip etmişlerdi. Sonra gürültü gittikçe artmış ve nihayet kötü ruhları oradan kovalamak için, yanmakta olan dalları firdolayı gezdirirken çılgınca tepinip haykırmaya başlamışlardı. Kök Türklerle Sogdların hepsinin de şeytanları kovalanmıştı, lâkin bu garip törenden Bizanslılar da yakalarını kurtaramadılar. Aynı bir saygı alameti olarak Zemarkhos'u Kök Türkler kendileri ateşten geçirdiler.¹

Tespitlere göre Tuva Türkleri her yıl sonbahar ayında ateşi kutsama ve ateşe tapma ayini yaptıkları bir bayram icra ederlerdi. Onlar; gelmiş geçmiş diğer pek çok Türk topluluğu gibi ateşin temizleme özelliğine önem veriyorlardı. Bu özelliğiyle kötü ruhları uzaklaştıran ateşe söz konusu bayramda tapınılmazsa felaket ve hastalığın kol gezeceğine inanıyorlardı. Herkesin katılmak zorunda olduğu

¹ Louis Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 64.

bu bayramda ailelerde düzenlenen ve hayvan kurbanının da olduğu törenler, şamanlar tarafından yönetilirdi.¹

Bazı Türk topluluklarında ateşin bir sahibi yani ruhu vardı. Bazı Türk toplulukları ateş ruhunu yaşlı bir kadın (bazen erkek) olarak tasavvur ediyordu. Örneğin Yakutlarda ateş ruhu, yalnızca insan dilini henüz öğrenmemiş küçük çocuklar tarafından anlaşılan, ak sakallı ama dinç, konuşkan ve sürekli oraya buraya sıçrayan, fısıldayarak konuşan bir ruhtur.² Ateşin bir ruhla bağlantılı kılınması ona karşı birtakım tabu davranışların belirlenmesine de neden oldu: Tükürmek, tırnak atmak, işemek, hakaret ya da küfür etmek vs.

19-20. yüzyılda, Altay Türklerinde şaman, Ülgen'e kurban sunmak veya ona ulaşmak üzere göğe çıkarken geçtiği bütün aşamalarda ilgili ruhlara hitaben dualar okur. Törene henüz başladığı sırada okunan bir duada ateş Ayas Kaan olarak nitelendirilmekte ve ona veya çocuklarına yapılan algışta ateş ve ocak, soyun devamlılığı ve bereketle ilişkilendirilmiştir:

*Üç uçlu taş ocak, / Kor halindeki al ateşim, / Taş ocak sallanmaz: / Ebediyyen duracak mı? / Yakılan ateş ısıtacak mı? / Yakılan ateş kıvılcımlar saçacak mı? / Evlat veren soy devam edecek mi? / Yıpranmamak (yoksullaşmamak) için karar verilir mi? / Yırtılmış olan kapatılır mı? / Ayas Kaan'ın oğulları, Ayın güneşin parçaları / Bir Merhamet / Gösterir mi?*³

¹ J. M. Bapaeva, *Tuva Şamanizmi*, s. 51.

² V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 248-249.

³ A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 82.

Göktürklerde de ateş-ocak kültü birleşir ve ocağın sahibi “küçük kardeş” olarak kabul edilirdi; çünkü küçük kardeş ateşi yani soyu daha ileriki nesillere taşırdı. Küçük kardeşe “ocak prensi” yani “ateş prensi” de denirdi. Bilge Kağan’ın kardeşi kahraman Kültigin’in isminin “Kül-tigin” yorumu da bizce buna bağlıdır ve diğer yorumlardan, yani Köl-tigin’den daha doğrudur; böylece bu ifade “kül” kökünden dolayı “ateş prensi” anlamına gelmektedir.

Bu bakımdan ocak, evlilik ve ailenin simgesi oldu. Ailenin devamlılığı “ocağın sönmemesine” bağlıydı, vatanın geleceği de buna. Yıllardır üniversitedeki Türk Mitolojisi derslerimde, “ateş” bahsine geldiğimde öğrencilere İstiklal Marşı’nın konuyla ilgili bir dizesini hatırlatırım: “Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.” Marşın tüm dörtlüğünü yazacak olursak;

Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak
O benimdir o benim milletimindir ancak

Mehmet Akif Ersoy

Bu dizelerde güneş (yıldız) kültleriyle beraber eski Türk ateş-ocak kültlerinin yansıdığını da açıkça görüyoruz. Ocak, ailenin simgesidir; aile ulusun en temel taşı ve geleceğidir. Ülkenin bağımsızlığı ve varlığını sürdürmesi ailenin varlığı ve korunmasına bağlıdır. Aile ocağında yanan ateş sönmedikçe Türk ulusunun varlığı da devam edecektir. O ocak yanmayı sürdürdükçe bağımsızlığımızın ve onurumuzun simgesi olan ay yıldızlı Türk bayrağı da vatan rüzgârlarında dalgalanmaya devam edecektir.

Bu kültler dünyanın geri kalan uluslarında da önemliydi ama Türklerde bu önem simgesel olarak ve hatta bazı topluluklarda inanç ve mitolojik anlamda yoğun bir biçimde ve günümüze kadar devam etmiştir. Arkeolojik kazılarda eski insanların evlerinde (ki evler bir mikrokozmos olarak düşünülüyordu) ateşin yakıldığı ocak bölümüne büyük önem verildiği görülmüştür. Bu durum Türk evlerinde de söz konusuydu; üstelik milattan önceki olduğuça erken devirlerde söz konusu olan Ön Türklerden itibaren.

Türkler mesken olarak, hareketli, sökülüp taşınabilen günümüzde daha çok *yurt* ve *öy/üy/ev* denilen çadırlarla sabit olarak inşa edilmiş çeşitli görünüşte evleri kullanmışlardı. Yurt tipi çadırlarda, ateşin yandığı, ısınmak ve yemek pişirmek için kullanılan ocağın yeri özeldi; mikrokozmos olan çadırın (yani evrenin) merkezini ifade ediyordu; çadırın *şanrak*, *çangarak* gibi Türk lehçelerine göre değişik isimlerle adlandırılan ve *uğ* denilen çubuklarla oluşturulan kubbe kısmı açıklığı, hem ışık hem de ocak açıklığıydı. Çembere bağlı olduğu aksamla bu kısma *tündük* veya *küldüreviş* denirdi. Gereğinde keçeyle kapatılırdı. Ocakla ocak açıklığı arasındaki düşey hat aynı zamanda dünyanın eksenini simgelerdi.

Minyaev ve Davidova, Baykal Gölünün güney taraflarında Hunlara ait bir sabit yerleşim yerini ortaya çıkardı. Başka yerlerde de benzer sabit yerleşimlerin kalıntılarına rastlandı. Bunlarda sabit evler kazılarla ortaya çıkarıldı ve ocakları tespit edildi.

Bunun dışında Moğolistan'da da dairevi çadır şeklini taklit eden sabit Hun evlerinde de ocak önemli yer tutuyordu ve aynı zamanda da ocaktan beslenen kanallarda sıcak hava dolandırılarak ısınma sağlanıyordu. Kazakistan'daki kazılarda Gök-türk dönemine denk gelen stratigrafide bulunan sabit evlerde de ocak bölümünün çok önemli olduğu görülmüştü.

Günümüz veya günümüze yakın zamanlarda diğer çeşitli Türk halklarında olduğu gibi ailenin ve soyun koruyucusu ve aynı zamanda simgesi sayılan ateşin, Zerdüştlerdeki anlayışa benzer türlü türlü şekilleri vardı. Seroşevsky bu ateş türlerini şöyle sıralıyor: Kutsal ateş; baygın yatan şamanı uyandırmak için üzerinde çakmaktaşıyla yakılan ateş. Günlük kullanım ateşi; Ulu Toyon'un yarattığı, günlük yaşantıda kullanılan ve kendisine kurban olarak beyaz tay sunulan ateş. Yok edici ateş; korkunç ateş olarak da ifade edilen ateş. Bu ateş ifadeye göre "yeraltındaki ihtiyarın" yani Altayların söyleyiş şekliyle Erlik'in yarattığı her şeyi mahveden ateştir ki ona kurban olarak tay (sırtı siyah ve çenesi beyaz bir tay) sunulur. Bununla birlikte ateşin ruhuna, daha çok onun sevdiği şeylerden (yağ, iç yağı, kaymak gibi) saçılır (bunlar ateşin üstüne serpilir veya püskürtülür). Yakutlardaki temel ateş türleri bunlar olmakla birlikte iyi veya kötü ruhlar tarafından iyilik ve kötülük amaçlı yakılan başka ateşler de vardır.¹

Bazı Türk topluluklarıysa ateşi doğal olarak Güneş'le ilişkilendirirdi. Aynı zamanda Tanrı'dan in-

¹ V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 248-250.

diği de kabul edilirdi. Güneş'in ı ışık, aydınlık, ısı, aşırı sıcaklık gibi iyi veya olumsuz yanları vardı ki bunlar ateşin de vasıflarıydı. Antik Yunan mitolojisi dahil olmak üzere birçok mitolojik gelenekte de durum aynıdır. İlgili mitler de tespit edilmiştir.

Türklerle ilgili yapılan çeşitli tartışmalardan biri de Türklerin ateşe tapıp tapmadıkları hususudur. Genelde bu konuyla ilgili sorulara cevap aranmaz, ilahi dinden kaynaklanan, doğrudan doğruya suçlama amacı taşıyan yorumlar yapılır.

Bilindiği üzere ateşe ibadet veya ateşle ibadetin özel bir formu Zerdüştlerde görülüyordu. Zerdüştlerdeki ateş tapınaklarının bir kısmı Türklerin yaşadığı ülkelerde bulunuyor. Dolayısıyla eski tarihlerden beri bu dine inanan az sayıda da olsa Türklerin var olacağı akla gelebilir. Nitekim ortaçağın bazı Türk İslam dünyası yazarları, Türklerin bir kısmının doğrudan doğruya ateşe taptıklarını ifade ediyorlardı tabii ama özellikle de Arapların gözüne "tapma" olarak görünen şey tapma mıydı değil miydi tartışılabilir. Ancak bizce Türklerdeki ateş kültürleri özünde farklı bir formu oluşturur. Türkler ateşi bir tanrı veya ruhla ilişkilendirse de ona doğrudan ibadet geliştirmemişlerdir; çünkü onların daha büyük saydıkları Gök ve Yer-Su tanrı ve ruhları vardır. Dolayısıyla bazı ihtiyaçları için sunu yaparak yardım talep etmiş olmaları dışında, temel ibadet şeklinde bir şeyin söz konusu değildir. Ateş, Türk yaşamının düzenlenmesinde yardımcı olan ruhlardan veya kutsal sayılan öğelerden yalnızca bir tanesidir.

Türk topluluklarında ateşin ne şekilde bulunduğu ve nasıl elde edildiğiyle ilgili mitler de tes-

pit edilmiştir. Bunların en erken kayıtlarından biri Göktürklerin atalarından bahseden Çin hanedan tarihlerinde görülür:

Bu dağın tepesinde A-pang-pu kabilesinin başka kolları da yaşıyorlardı. Oralarda hava çok soğuk olduğundan, oğlanların en büyüğü, kabile insanlarının ısınmaları ve hayatta kalabilmeleri için ateş yakıyordu. Böylece hayatta kalmayı başardılar ve en büyük oğlanı reis tayin ederek, ona T'uküe [Türk] adını verdiler.”¹

Görüldüğü gibi Göktürklerin atalarından biri, ateş yakmayı ilk öğrenen insan olarak ifade ediliyor. Onun bu bilgisi sayesinde, Türk halkı donmaktan kurtularak hayatta kalabiliyor. Aralarında bir ilişki olmamakla birlikte bu husus bize yine de Yunan mitolojisinde kahraman Prometheus'un ateşi çalarak insanlara getirmesi mitini hatırlatıyor.

19. yüzyılın Altay Türklerinden derlenmiş bir mitte de ateşin bulunuşu anlatılmaktadır:

Kuday insanı yaptıktan sonra “insanoğlu çıplak olacak, soğukta nasıl yaşar? Ateşi bulmak gerekir!” demiş. Ülgön'ün üç kızı ateş yakamamışlar, çünkü ateşi bulamamışlar. O esnada Kuday gelmiş, sakalının üzerine basınca takılıp sendelemiş. Ülgön'ün üç kızı Kuday ile alay etmişler. Kuday kızarak geri dönmüş. Ülgön'ün üç kızı, Tanrı'nın ne söyleyeceğini duymak için yolda beklemişler. Kuday “Ülgön'ün üç kızı be-

¹ Cov-şu, 50/1a-3a. (Liu Mau-Tsai, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, s. 15-16.)

nimle alay ettiler ve güldüler, oysa ki hâlâ taşın keskin ve demirin sert olduğunu bilmiyorlar!” demiş. Ülgön’ün üç kızı, bunları duyduktan sonra taşın keskinliğini ve demirin sertliğini anlamışlar ve vura vura ateş yakmışlar.¹

C. Aşağı Dünya Tanrıları

1. Erlik ve Kötü Ruhlar

Türk mitolojisinde her türden tanrı gibi, kötülüğün tanrılarının da bir lideri vardır. Bu tanrı Erlik’tir. Sanat tarihinde şeytan, cin türü varlıklar, çeşitli devirlerde çok yaygın olarak karşımıza çıkar ancak doğrudan doğruya Erlik olarak nitelendirilebilecek tasvirler veya şekiller pek azdır (Resim 5).

Türk sanatında, kötülüğün varlıkları olan tanrılar, cinler, şeytanlar, iblisler vs yaygın bir biçimde kendine yer bulmuştur. Sanat tarihinde bu türden olup da Türklerin ataları ve kendileriyle ilgili olan tasvirler erken devrin başları düşünüldüğünde Okunyev dönemi taş heykelleri veya stelleriyle başlatılabilir. Boynuzlu ve olumsuz niteliğe sahip varlıklar bu taş eserler üzerinde çokça görülür. Bunların Ön Türk kültürleri döneminde İç Asya’da yayıldıklarını ve ilk Türk devleti olarak kabul ettiğimiz Hun Devleti dönemine kadar ulaştıklarını ileri sürebiliriz.

Kötü ruhların tasvirlerinin erken devirlerdeki diğer örnekleri, üç boyutlu tasvir olarak günümü-

¹ Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 289.

RESİM 5

ze pek ulaşmasa da 18. yüzyıldan sonra, İç Asya ve Orta Asya'daki Türk halkları üzerine yapılan alan araştırmaları ve araştırmacıların sözlü edebiyatı yazılı hale getirme çabaları yanı sıra, etnografya ve sanat eserlerinin de derlenmesiyle kötü varlıklara ait olduğu söylenen töz şeklinde tasvirler veya kukla biçiminde bez bebekler de koleksiyonlarda yer almaya başladı.

Öte yandan Türklerin bilhassa Tabgaç, Uygur, Karluk gibi değişik dönemlerinde, kendi dinleri yanı sıra Budizm ve Maniheizm gibi dinleri de kabul etmeleri, bu dinlerin cinleri ve şeytanlarının da Türk sanatı tarihinin içerisinde yer almalarına neden oldu. Bu dönemlerin cin veya şeytanları ya da kötü ruhları üç boyutlu heykel olarak yapıldığı gibi daha sıklıkla resim-tasvir olarak sanat tarihinde yer aldılar. Bu tür tasvirlerin çoğu Müslüman olan Türklerin de sanatını etkiledi.

Erlik, özellikle Altaylar ve çevresindeki Türklerin günümüze yakın yüzyıllarda ve hatta günümüzde kötülüğün efendisi olarak tanıdıkları tanrıdır. Bu tanrı için bu ismin en erken kaçınıcı yüzyıllarda kullanıldığını bilmiyoruz, ama "er" sözcüğünden türetilmiş olduğu kabul edilecek olursa Türkçenin en erken dönemlerinde de var olabileceği ileri sürülebilir; ancak "er" sözünün "Erlik" ya da benzeri bir forma ne zaman dönüştüğünü belirleyebilmek çok zordur.

Bununla birlikte, onun muhtemelen sonradan oluşmuş Hint ve Budist mitolojisi tanrılarından ölümün efendisi "Yama" ile benzerliği, bu dönüşümün Göktürk (Kök Türk / Türk) ya da Uygur dev-

rinde olabileceğini ileri sürmeye neden olabilir. Ahmet Caferoğlu *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde onun ismini "Ärklig Țan" olarak ifade ediyor ve bunun Moğolca "Cehennem hanı" anlamına gelen "ärlik han" ile aynı olduğunu belirtiyor. Böylece yine bu sözlükten hareketle "Er" (Erkek) ismi "erk" (güç, kuvvet) şekliyle buna eklenen "lik" ekiyle ortaya çıkmıştır "Erklik/Erlik" isminin anlamı güçlü, kuvvetli ve savaşçı, bahadır kişidir. Söz konusu *Erklik* sözcüğü Göktürk metinlerinde de "ärklik" şeklinde –H. N. Orkun'a göre– "kudretli, nüfuzlu, sözü geçer; mukadderat" anlamlarında yer alıyor ancak burada tanrı ismi olarak yer almıyor olmalı.¹ Böylece bu sözcüğün Türklerde ve Moğollarda tanrı ismi olarak kullanımının varlığı 10-11. yüzyıllara kadar indirilebilir.

Bununla birlikte, Kormuşın, daha erken tarihli olan Altın Köl I yazıtının bir yerindeki "Erklik" ifadesini, tanrı olarak yorumlayıp aktarmaktadır: "Biz dört idik, bizi Erklik (alt dünyanın hükümdarı) ayırdı" (Kormuşın 2017:95).

Erlik'in ismi, Türkçenin mevcut lehçelerine göre bazı küçük söyleniş farklılıklarına sahip olabilir. Onunla ilgili doğrudan doğruya bilgi verilmez ama şaman dualarından veya tören metinlerinden onun birçok özelliği çıkarılıp ortaya konulabilir. Çeşitli bilgiler de daha çok bu yolla edinilmiştir. Değişik metinlerden elde dilen özelliklere göre, onun yaşlı görünümlü ama güçlü, kuvvetli, çevik bir varlık olduğu ileri sürülür. Buradaki "yaşlılık" ölüme yakınlığı ifade etmek veya ölümü çağrıştırmak içindir.

¹ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 797.

Nitekim o bilindiği üzere aynı zamanda “ölümün” de efendisidir. Bazı yerlerde kara kıvrırcık saçlı olduğu da belirtilir. Kıvrırcık saç baskın saç tipidir. Kara renk de öyle. Kara bütün olumsuz niteliklerin ortak renk simgesidir, o aynı zamanda karşı konulamaz büyüklükteki gücün de bir ifadesidir. O yüzden Erlik kara bir ata veya öküze biner. Onun bineğinin bu şekilde anılması Hint-Budist tanrısı Yama’ya ya da Kala-Yama’ya benzer. Yama, ölüm Tanrısı; Kala-Yama ise zaman ve ölüm tanrısıdır.

Erlik’in elinde canlı yılandan bir kamçısı olduğu ileri sürülür. Bu şekilde bazı tanrılar da tekinsizliğin ve gücün ifadesi olarak canlı yılanı kamçı olarak kullanmışlardır. Aynı anlayış Türk İslam dönemine de ulaşmıştır ki minyatürlerde bu şekilde yılanı kamçı yapmış cin tasvirlerine rastlayabiliriz. Benzeri şeyler İslam döneminde bazı tarikat şeyhleri için de ileri sürülür.

Sert, kaslı bir gövdesi olduğu anlaşılan Erlik’in yüzünde sivri azı dişlerinin çenesinden aşağı sarktığı görülür. Yüzü genellikle kanı veya şiddeti çağrıştıran renklerle tanımlanır. Erlik’in simgesel olarak gücünü ortaya koyacak şekilde tanımlanması Türk kültüründe ortak bir husustur. Örneğin kahramanlar da buna benzer şekilde tanımlanırlar; Oğuz Kağan Destanında olağanüstü bir şekilde tanımlanıyor olması bu konunun bir delili olarak kabul edilebilir.

Eski Türk mitolojisinde gerçeküstü varlıklar da insanların dünyada yaşadıklarına benzer bir hayat sürerler. Dolayısıyla Ülgen gibi belli başlı tanrıların oğulları ve kızları olduğu gibi Erlik’in de oğul-

ları ve kızları bulunmaktadır. Fakat “iyi” nitelikli bir tanrı olan Ülgen’in oğulları ve kızlarının, insanlara onun gibi yardım etmelerine benzer şekilde Erlik’in oğulları ve kızları da bu tanrının vasıflarına uygun olarak kötüdür, kötülük vericidir.

Çeşitli işlerle görevli Erlik’in oğulları, insanların zararına işler yapmakla görevlendirilmiş kötü ruhları yönetirler. Kızlar şamanda ve insanlarda şehvani duygular uyandıracak şekilde cilveli ve güzel görünmek suretiyle, onları iyi işler yapmaktan alıkoymaya çalışırlar. Oysaki onlar; yazıya geçirilmiş bazı destanlarda da tanımlandığı gibi çirkin, insanları küçümseyip garip davranışlarda bulunan bazen de gülünç görünümlü varlıklardır. Altay mitlerinde ise Erlik’in kızları bazen dokuz bazen iki kişi olarak ifade edilir. İki kişi oldukları rivayetinde birinin ismi “Sekiz Gözlü Kıştey Ana”, diğeri ismi ise “Nazlı Sultan”dır (Erke Solton).¹ Bununla birlikte çeşitli devirlere ait Türkçe metinlerde Erlik’in kızı olarak takdim edilen başka isimlerle de karşılaşırız. Örneğin Altay Maaday Kara Destanında Erlik’in kızının adı “Abram-Moos Kara-Tacı”dır.

Altay rivayetlerinde Erlik’in oğulları, her ne kadar kötü ruhları idare etmekle yükümlüseler de onun emri olmaksızın kötü ruhların yapmak istediği şeylere izin vermezler. Erlik, kötü ruhlar arasında kontrolü sağlamak için oğullarını yeryüzüne gönderir ve bunlar yeraltı âlemine giden yolun kapısının muhafızları olarak, kapının önünde ve iki yanında beklerler. Eğer izinsiz bir şekilde kötülük

¹ A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 9-10.

yapan bir varlık olursa, buna saldırarak yeraltı cehenneminde kaynayan dört kulplu demir kazana atarlar.

Erlik'in oğulları ayrıca Erlik'e kurban sunarken şamanı yönlendirir ve yolculuk boyunca kazasız belasız babalarının yanına ulaşması için şamana eşlik eder, karşılıklı görüşmelerde şamanla babaları arasında arabulucu olarak görev yaparlar.

Erlik'in oğullarının adlarıyla ilgili rivayetler birden çoktur. Altay'da iki rivayet vardır. Bunlardan birine göre onların adı Alohın'ın sıralamasına göre şöyledir: 1. Taş pilektüü Pay-Maattır [Taş Bilekli Pay Maattır]; 2. Karaş; 3. Yes pilektüü Kerey Kaan [Bakır bilekli Kerey Kaan]; 4. Uçar-Kaan; 5. Yabaş Kaan; 6. Kömür Kaan; 7. Şedey Kaan.¹ Erlik'in oğullarının Kaan yani Kağan sıfatıyla anılması Türklerde hükümdarlık kurumunun ne derece önemli olduğunu göstermesi açısından da dikkat çeker.

Kötülüğün efendisi Erlik, araştırmacılar tarafından derlenmiş bazı yaratılış mitlerinde, başlangıçta "er" yani 'kişi' olarak dünyanın yaratılışı işini gerçekleştirecek olan tanrının yanında ve onun yardımcısıyken, daha sonra ağzına aldığı toprağı tanrıdan habersiz yiyerek kendi insanlarını yaratmak isteyince cezalandırılarak yeraltının efendisine dönüşür. Yine bazı anlatımlarda, başlangıçta Tanrı, onun göklerde kendi dünyasını ve yöneteceği insan ve hayvanları yaratmasına izin vermişken; Tanrı'nın yarattığı ilk kişilerden olan Mandı Şire'nin bunu kıskanması ve ondan yardım istemesi sonucunda Erlik'in gök-

¹ A. V. Anohin, *a.g.e.*, s. 6-9.

lerini paramparça etmesini sağlayarak yeraltında kendi dünyasını yaratmasına izin verir.

Şaman metinlerinde onun yeraltındaki âleminin zaman zaman tanımlandığını görüyoruz. Onun bulunduğu yer bazen ahalisinin fakir ve zor geçinen insanlarla dolu olduğu “Kara Orman” olarak anılır. Ötüken gibi göge yakın, dağlık, ağaçlı, ışıklı ormana karşılık Erlik’in yerinin “Kara Orman” olması anlaşılabilir.

Kimi anlatılarda Erlik, yeraltının 9. katında cehen-nemin üstünde oturur. Kara bir güneş etrafı aydınlatmaktadır. Ülgen gibi onun da bir sarayı vardır ama altın bir kapısı veya tahtı yoktur. Sarayı demirdendir ve gümüş ya da demir tahtta oturur. Onun yanına ulaşmak da her babayiğidin harcı değildir ancak Ma-aday Kara gibi çok özel güçlere sahip kahramanlar ve şamanlar onun sarayına ulaşabilir, karşısına çıkarak onunla mücadele edebilir veya istediklerini ona kabul ettirebilirler. Tabii bunların her zaman başarılı olacaklarının da bir garantisi yoktur. Şaman onun bulunduğu yere ulaşana kadar çeşitli görevli kötü ruhların bulunduğu yollardan ve dönemeçlerden geçer ve bu geçiş sırasında kimi zaman kötü ruhlarla mücadele ederek bazen de yanında getirdiği hediyelerden verip onları kandırarak bir sonraki aşamaya geçer ve bir süre sonra da Erlik’in sarayı yakınına gelir. Koruyucu, bekçi canavar görünümlü köpekleri veya yırtıcı hayvan ya da gerçeküstü hayvanları geçmeyi becerdikten sonra da Erlik’in huzuruna çıkar; bazen savaşarak bazen hediye veya kurban sunarak Erlik’i de razı etmeye çalışır. Kahramanlar da şamanla benzer davranışlarda bulunurlar.

Yeryüzündeki insanlar, özellikle kıtlık, hastalık ve ölümün hüküm sürdüğü zamanlarda kötü ruhlara ve bilhassa da Erlik'e sunular yapma ya kanlı veya kansız hayvan kurban etmeye çalışırlardı. Erlik'e kurban edilen at, koyun, kuzu, inek gibi hayvanlar hep koyu renkli olurdu. Büyük tanrılara kurban edilen hayvanların kanının akıtılmadan, boğularak veya başka şekilde öldürüldüklerini biliyoruz. Bu hayvana ve Tanrı'ya duyulan saygıyı ifade eder. Bu nedenle, eski Türklerde kanın akıtılması kötü bir şey olarak kabul ediliyordu ve idam edilen soylu insanlar da daha çok asılarak veya boğularak öldürülüyorlardı.

Erlik'e kurban töreni kamların (şamanların) sıklıkça başvurduğu bir husustur. Şaman tören esnasında konuyla ilgili algış okur:

*Saçlı başımızı Tanrı yarattı, / Kafa tasımızı ise
Erlik aldı... / Bu atı [sana] kurban ediyoruz. /
İşte bu geniş değişik kumaşları, / Sana hediye
olarak getirdik. / Eyerli iyi bir atı sana veriyoruz,
/ Kurbanımız kabul olsun. / Dua ediyoruz:
Esenlik içinde yaşayalım! / Yedi nesil boyunca
biz [seni] ululadık! / Tapdık, dua ettik, yalvardık
sana, tösümüz Erlik / [Bu] duamız [takdisimiz]
olsun! / Kabalaştığı [Erlik kızdığı] zaman/
Kara başımız da kötü günler çekiyor. / Bu kurbanımız
ulaşırsa, / Başımız rahat etsin. / Sen,
elçilere sahip ulu Erlik Piy.¹*

¹ A. V. Anohin, *a.g.e.*, s. 95-96.

Türkler (özellikle Uygurlar) cinlere “yek” diyorlardı. Kan içen hortlaklar içinse “içkek” ismini kullanıyorlardı. Bununla birlikte geç zamanların Şamanizm derlemelerinde birtakım kötü ruhlara ait isimler de karşımıza çıkar. Orta Avrasya’da yer alan çeşitli Türk topluluk ve ülkelerinde bugün için bu isimlerden çok sayıda bulunabilir ama bunların eskiden beri var olduğunu söylemek güçtür. Bir kısmı da sonradan yabancı mitlerin etkisiyle var olmuşlardır. Türkiye’de de kötü ruh olarak ifade edilen ve adı anılan varlıkların çoğu cin, şeytan, ifrit, iblis gibi genel adlarla da anılır; bazılarıysa özel adlarıyla da gündeme gelir. Çoğunlukla eski Türk anlayışı geleneğiyle ve korku yüzünden cin yerine bugün “üç harfli” vb dolaylı ifadelerin tercih edildiği de olur.

19. yüzyılın Altaylarına göre, “yek” veya “aza” olarak da ifade edilen cinlere “oburlar,” ölüm ruhlarına “aldaçı,” ağır hastalık yapan ruhlara “kaar” veya “albıs” da deniyordu.¹ Bazen ölen atalar da kötü ruh olarak tasavvur ediliyordu. Bütün bu ruhlar, yaşayanlar için büyük tehditler oluşturunuyordu. “Körmös” de denilen bu ruhlar insanlar gibi yaşarlar, birbirleriyle mücadele ederler, insanları kaçırıp yerler veya ruhlarını zaptederlerdi.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Tanrıça Umay’ın olumsuz yanını simgelemiş olabileceği düşünülen ve Türkiye dahil Orta Avrasya’daki bütün Türk topluluklarında bilinen ve çekinilen bir ruh ise “al ruhu,” “alkarısı,” “albastı” gibi isimlerle anılan varlıktır. Bu ruhun hamile kalan veya yeni doğum

¹ A. V. Anohin, *a.g.e.*, s. 7-8.

yapan kadınlara musallat olduğuna dair hikâyeler vardır. Bu anlatımlarda alkarısından nasıl korunulacağına ilişkin uygulamalar da belirtilir. Albasması muhtemelen lohusa humması denilen hastalığı yaratan bir ruh olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte bazı Türk halklarında albastı, “karabasan” gibi tanımlanır. Başkurtlara göre memelerini omuzuna atmış uzun memeli bir kadın olan albastı, gece uyuyanların üzerine çökerek, onların ağızlarına memelerini koyarak nefes alamamalarını sağlamak suretiyle boğarmış.¹

Orta Avrasya ve yakın çevresine yayılmış Türk topluluklarından 18-19. yüzyıllardan sonra yapılan destan, dinsel inanç veya hatta masal-hikâye derlemelerinde değişik kötü varlıklardan söz ediliyor.

Bunların en ilginçlerinden biri *Jelbegen* veya *Çelbegen* olarak adı geçen yaratıktır. Altay ve çevresindeki Türk halklarından yapılan derlemelerde, ismi geçen bu varlık kara veya sarı renktedir. Sözü edilen iki renk, Türk kültüründe çoğunlukla kötülüğü, kötü gücü ve hastalığı simgelemek için kullanılır. Özellikle kara renk, Karahanlılarda hükümdar ünvanlarında olduğu gibi büyük gücü ifade ettiğinden iyi anlamda da kullanılmakla birlikte sarı hiçbir zaman olumlu anlama sahip bir renk olmamıştır. Türkçedeki “betin benzin sararması” şeklindeki ifade de bunu net olarak gösteriyor. Sadece güneşi ifade eden sarı renk olumludur, bu yüzden tanrı-güneş, hükümdar-güneş ilişkilendirmesiyle de ilgilidir; ancak bilindiği üzere güneş yakıcı da olduğundan düalistik ilkeler gereği olumsuzluğu da

¹ S. İ. Rudenko, *Başkurtlar*, s. 385.

ifade eder. Sarı renk aynı zamanda “yağız” olarak da ifade edilen toprak unsurunun da rengidir.

Çelbegen kötü bir varlıktır, insan yiyen bir canavardır ve çoğu zaman insan kılığında çok başlı (üç, yedi, on iki) olarak düşünülür. Onunla ilgili hikâyelerin bir bölümü Türkiye’de ve başka Türk ülkelerinde anlatılan “Keloğlan ve Dev” hikâyelerine benzer.

Radloff’un derlediği *Tardanak* (aldatan, kurnaz anlamında) adlı masalda, Çelbegen yedi başlı kötü bir varlıktır. Bu varlığın çocukları vardır. Keloğlan gibi kurnaz bir kişi olan Tardanak, onu aldatıp yemek isteyen Çelbegen’i kurnazlığıyla alt eder. Çelbegen, tarlasını sürmekte olan Tardanak’a “Çuvalıma girmek ister misin?” diye sorar. O da sanki Çelbegen’in niyetini fark etmemiş gibi “Niçin girmek istemeyeyim?” diye karşılık verir ve böylece Çelbegen onu çuvala sokar. Ancak yolda yorulan Çelbegen uyuyakalınca, Tardanak çuvaldan çıkıp içini ot doldurur ve işine döner. Çelbegen uyanınca durumu fark etmeyip evine gelir. Çelbegen’in çocukları ot dolu olduğunu sandıkları çuvala oynamak isterler, babaları izin vermez; onda ot olmadığını, içinde Tardanak’ın bulunduğunu söyler ve çuvalı açar. Tabii çuvalın içinde Tardanak’ı göremeyince geri dönüp yanına gelir. Aynı sorular ve olay tekrarlanır, Tardanak yine çuvalın içine girer; ancak Çelbegen bu sefer çuvalın ağzını sıkıca bağlayarak evine götürür.

Bu arada Tardanak ona kendisini hangi odunla pişireceğini sorar, o da “Eğri odunla pişireceğim” deyip odun bulmaya gider. Tardanak, Çelbegen’in büyük ve küçük çocuklarına kendilerine büyük ve

küçük oklar yapacağını söyleyerek onları kandırır. Çelbegen'in çocukları çuvalı çözüp açınca, bulunduğu yerden çıkan Tardanak, çocukların başlarını kesip onları kazanda pişirir ve daha sonra kestiği başlarını yatağın üzerine koyar. Ayrıca yere de bir çukur kazar.

Çelbegen gelip çocukların etlerini kazanda görünce şüphelenmez, etleri Tardanak'a ait sanar, "Çocuklarım iyi yapmışlar" diyerek onların etinden yer ve sonra çocuklara "Kalkın siz de et yiyin" diye seslenir ama nafiye, gelen giden olmaz. Birkaç kez seslenmesine rağmen çocukları kalkmayınca, üzerlerindeki postu açan yaratık, çocukların kafalarını bedensiz gördükten sonra zorlukla da olsa durumu anlar.

Çelbegen "Tardanak nereye gitti?" diye sordugunda Tardanak dışarıdan odun getirdiğini söyler, ancak o dışarı çıkınca Tardanak içeri girer, bu köşe kapmaca birkaç kez olmak üzere böyle devam eder.

Aptal bir dev gibi takdim edilen Çelbegen ateşin yanında açılmış bir çukur görünce onun içine girer, yarısı içeride yarısı dışarıda kalır. Bunu gören Tardanak ise hemen oraya gelerek kaynayan kazanı üzerine boşaltıp onu öldürür ve sonunda evine geri dönerek tarlasını sürmeye devam eder.¹

O halde "savaş" kötülükle mi iyilikle mi ilgilidir? Aslında iyi unsurlarla kötü unsurların mücadelesi ve bu mücadelenin sonunda galip olan tarafın kendi düzenini kurmasıyla ilişkilidir.

İyi olan, yaratıcı Gök Tanrı'nın tarafında olandır. Onun yeryüzündeki temsilcisi hükümdardır.

¹ Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 30-33.

Dolayısıyla hükümdarın düşmanla savaşı, tanrısal düzeni sağlamak, iyiliğin hüküm sürmesini temin etmek içindir. Burada kötülüğü temsil edense kötülüğün başında bulunan tanrıdır; geç dönemlerdeyse şeytan ve onun kötülükler yapan, düzeni yıkmak isteyen taifesidir.

Eski Türklerde savaş tanrısı veya tanrılarının olduğunu Çin kaynaklarından anlayabilmek mümkün olmaktadır. E. Esin'in ileri sürdüğüne göre İskitler ve Asya Hunlarının savaş tanrısının simgesi, kılıç veya "kıngırak" denilen iki yanı keskin düz kamaydı. Çinlilerin *Ch'ih-yo* şeklinde kaydettikleri Çin'in batı ve kuzeyindeki halkların ortak savaş tanrısı Hunlar tarafından da önemseniyordu. Bu tanrı, ok ve kılıç gibi Türklerin de kullandığı temel silahların, zırhın ve tulganın (miğfer) mucidi olarak kabul ediliyordu. Onun renk simgesi kırmızıydı ve törenlerde bayrak ve silahlar onun için verilen kurbanların kanına batırılırdı. İlk metal işlemeciliğinin de onun eliyle ortaya konulduğu ileri sürülürdü. Kimi araştırmacılar sonraki Göktürk devrinde de bir savaş tanrısının hatta genel bir savaş kültünün bulunduğundan söz ediyorlar. E. Esin'e göre bu savaş tanrısının ismi Çince olarak ifade edilebilmek için bozulmuş olan *Ya-lo-shan* veya *Atlaşgan* olabilir.¹ Bununla birlikte ileriki zamanlarda bahsedilen savaş tanrısının izi kaybolur, ta ki geç dönem ve bugünün Yakutlarında savaş tanrılarının isimlerine rastlayana kadar. Ama öte yandan ortaçağın kimi Türk İslam kaynaklarının Türklerin savaşçılığını

¹ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 97.

Merih yıldızıyla da bağdaştırdığını hatırlatmakta fayda vardır. Savaş tanrısının izleri belki de bu bilgide aranabilir.

Eski Türk Mitolojisi'nde mahiyeti pek belirgin olmayan bazı tanrı veya ruhlar da vardır. Bir kısım araştırmacılar "ödlek" (Öd Tengri) adında bir zaman tanrısından, eski Çin kaynaklarına dayanarak yaz ve kış tanrılarından, Ötüken adlı bir yer tanrıçasından (dişi yer ruhu), demircilerin koruyucu tanrısından vb. de söz etmektedirler.

6. BÖLÜM

KAMLAR/ŞAMANLAR VE KAHRAMANLAR

A. Kamlar/Şamanlar

Bütün dünya mitolojilerinde kam, şaman veya başka şekillerde anılan din adamlarının ve kahramanların yeri büyüktür. Onlarla ilgili birçok araştırma yapılmış ve çok sayıda kitap yayımlanmıştır. Dinler tarihçisi Joseph Campbell ve Mircea Eliade, mitoloji ve dinler geleneği içinde “kahramanlık” konusunu en iyi temellendiren araştırmacılardandır.¹ Türk

¹ Dinler ve mitolojilerin yorumlarıyla ilgili kitapları arasında konumuzla ilgili olan *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, *Geri Dönüş Mitosu* gibi çalışmaları da Türkçeye kazandırılmıştır. bununla birlikte J. Cam-

dünyasının araştırmacıları da eser vermelerine rağmen, Onların çalışmaları Batıda yayımlanmalarını sebebiyle çok ses getirmedi.

Tabii bu konularda ele alınabilecek eserler daha çok Oğuz Kağan Destanı gibi Oğuznameler veya Dede Korkut'un "boy boyladığı, soy soyladığı" hikâyelerdi. Destanların yazıya aktarılmasında öncülük Rus bilim adamlarında olmakla birlikte son zamanlarda Türk araştırmacıların yayımladıkları önemli destan metinlerini de görebiliyoruz. Eski kam (şaman) metnlerinin yazıya geçirilip toplanması da daha çok Ruslar ve Türk kökenli İç Asyalı araştırmacılar tarafından gerçekleştirildi. Ancak bunların analiz edilmesi, yanlışların ayıklanması, Türkler açısından değerlendirilmesi için yapılması gereken daha çok çalışmaya ihtiyaç vardır.

Türk mitolojisinin verileri erken dönemden pek bir metin kalmamışsa da dünyadaki herhangi bir mitoloji alanından daha zengindir. Aynı şekilde kahramanları da çoktur. Hemen her Türk kavminin mitolojik bir kahramanı vardır. Oğuz Kağan gibi bazılarıysa ortaktır. Tabii diğerleri ayrı ayrı Türk boyları veya halklarına ait olsa da bunlardaki bizi ilgilendiren mitolojik motifler de genelde ortaktır.

Türklerde tarih boyunca erkek ve kadın kahramanların birbirine bir üstünlüğü yoktur. Onlar dünyadaki herhangi bir toplumda olduğundan daha eşittir; bir dönemden sonra (muhtemelen Andronovo devri) ataerkillik oluşmuşsa da en azın-

dan durum dengelidir. Şamanlık açısından da durum böyledir. Türklerin önemli bir bölümünün 10. yüzyıldan sonra İslamiyeti kabul etmesiyle denge, erkeklerin lehine değişmiş ve bazı Arap gelenekleri ve anlayışı etkili olmaya başlamıştır.

Günümüzde son zamanlarda Türkiye’de kadına şiddet ve kadın cinayetleri vakaları ne yazık ki hiç olmadığı kadar artarken belki buna tepki olarak kadın araştırmaları da artmaya başladı. Bazı kadın-erkek bilim insanlarımız da eski Türk kadın şamalarını ve İskit kraliçesi Tomris Hatun’dan, Türk Kurtuluş Savaşı kahramanı Nene Hatun’a kadar Türk savaşçı kadın kahramanları eserlerinde tanıtmayı önemli bir iş edindiler. İyi de ettiler.

Kam veya şaman kimdir? Hemen belirtelim ki o, en nihayetinde bir insanoğludur. O halde her insanoğlu neden şaman değildir? İşte şimdi ona değineceğiz.

Türk mitolojisiyle ilgili ilk kitabımı yazdığım zaman “kam/şaman” terimini şu şekilde tanımlamıştım: Varlığına inanılan ruhlar, tanrılar ve insanlar arasında aracılık yapan din adamlarına şaman adı verilmektedir. Bunlar her türlü hastalığa çare bulmak, hastanın hastalık esnasında ayrılan koruyucu ruhunu geri getirmek, kısırlık ve zor doğumlarda yardım etmek, verilen kurbanları gök ve yer tanrısına ulaştırmak, çeşitli dinsel törenleri icra etmek, ruhları ait oldukları yere (ölüler âlemine) göndermek, kötü ruhlardan insanları korumak için ayinler

düzenlemek, fal bakıp gelecekte haber vermek gibi işleri yaparlar (Resim 6, 7 ve 12).¹

Mitolojiye göre, şamanların doğumları bir hayat ve dünya ağacında olmaktadır. Türkler genel anlamda da ruhların yaşam ağacında bir kuş şeklinde bulunduğunu düşünüyorlardı. Yakut mitlelerinden birinde, göklerde Iyık-Mas adlı çok büyük bir ağaç varmış. Bu ağacın ucu göğün dokuzuncu katına ulaşmaktaymış ve o kadar geniş bir gövdeye sahipmiş ki kimse genişliğini bilmiyormuş. Şamanlar baştan başa urlarla (çıkıntılarla, vuzvutlarla/budaklarla) kaplı bu ağaçtan, urların arasından doğarlarmış. Bunlar sihir ve büyücülüğü bilen güçlü şamanlarmış, diğer şamanlarsa ağaç köklerinden doğarmış. Ancak en büyük şamanlar, kötü ruhların bulunduğu aşağı ülkede demirci Kıday-Bahsı (demircilerin tanrısı) tarafından pişirilip hazırlanıyor ve su verilip sağlamlığı artırılıyor (demirin örste dövülerek biçimlendirilmesi gibi) ve ayrıca özel beşiklerde yetiştirilip eğitiliyorlardı.²

Başka bir anlatıma göre ise Cokuo Dağının dibinde, tepesindeki dalları kırılmış veya kesilmiş gibi duran, diğer dallarıysa aşağıya doğru sarkan vaziyette büyüyen bir ağaç bulunmaktadır. Bu ağacın en alt dalından tepesine kadar olan kısımdaki gövdesinde ve dallarda yer alan budaklarda bulunan kuş yuvalarında şamanlar doğar ve yetiştirir. Şamanlar kıdem derecelerine göre alttan yukarıya

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 100.

² G. V. Ksenofontov, *Yakut Şamanlığı*, s. 47.

RESİM 6

doğru yükselen dallardaki budaklarda bulunan yuvalara yerleşirlerdi.¹

Bu mitsel anlatımlarla birlikte, efsane olarak nakledilen ancak bir kadından doğan ve doğumunda bazı olağanüstülükler görünen şamanlara ilişkin kayıtlar da vardır. Bununla birlikte kadından doğan şamanlar "ilk şaman" olarak nitelendirilen şamanlar değildir. Yakutlarda kaydedilmiş öykülerin bazılarında şa-

¹ G. V. Ksenofontov, *a.g.e.*, s. 48.

manın ahırda veya ineklerin arasında doğması belki de Hristiyan mitlerinin etkisiyle de olabilir. Doğurduğu çocuğu hayvan gübresi altında saklayan kızın doğurduğu şamanın daha önce Tunguzlar arasında doğduğu ve üçüncü doğumunda Yakutlar arasında dünyaya geldiği ama her doğumdan sonra gücünün azaldığı söylenir. Başka öykülerde de yeniden doğan şamanlara yer verilmiş. Bazen doğan ve doğuran şamanlar da kadın olarak, bazen doğanlar yalnızca erkek olarak anlatılmış. Kimi şamanların doğumu ise 90 yaşındaki kadından, ölecek olan şamanın alnına yüz sürmesiyle olmuştur.¹ Cinsel birleşme olmaksızın doğum hikâyeleri İsa'nın doğumu için de geçerli olmakla beraber, daha eski Türk ve Moğol mitlerinde de görülen bir konuya işaret etmektedir.

Şamanlar ait oldukları toplumun içinden çıkarlar ancak iddiaya göre tekrar tekrar ölüp dünyaya geldiklerinden, bugün bir Türk topluluğunda doğup yaşamışken öldükten sonra başka bir Türk topluluğunda veya hatta yabancı bir toplulukta yine şaman olarak doğabilirler.

"Şaman olarak doğmak" ifadesiyle anlaşılabileceği gibi ideal, gerçek ve iyi şamanlar, soylarında şaman ya da kam bulunan nesillerden çıkar. Bununla birlikte soyunda hiç bulunmamasına rağmen şaman olanlar da vardır ki büyük olasılıkla şamanlık soyu o kişiyle başlamıştır. İdeal anlatıma göre, şamanlar şamanlığı meslek olarak kendileri seçmezler de tanrılar veya ruhlar tarafından seçilirler. Buna rağmen Katanov gibi bazı araştırmacılar

¹ Örnek öyküler için bkz. G. V. Ksenofontov, *a.g.e.*, s. 189-199.

inceleme yaptıkları bazı Türk topluluklarında, bu işi babadan oğula geçen bir meslekmiş gibi yapan olağanüstü niteliklere sahip olmayan insanların da şaman olduğunu belirtmiştir ancak öyle olsa bile bunların bir büyücüden öteye gitmeyecekleri ve gerçek şaman olarak kabul edilemeyecekleri açıktır.

Kişinin tanrı veya ruhlar tarafından şaman olarak seçildiği, bazı yeni ve tuhaf durumların ortaya çıkmasıyla belli olur. Kişi, kendisinde bir olağanüstülük olduğunu sezmeye başlar; çünkü bir şeyler ona seslenmektedir. Değişik, anlam verilmesi güç bazı görüntüler ortaya çıkar. Dolayısıyla zaman zaman bunlara tepki olarak “kendi kendine konuştuğu” da olur. Tuhaf hareketlerinden çekindiği için toplumdan yavaş yavaş uzaklaşmaya başlar. Yalnız kalmaya, sık sık seyahate, dağlara tepelere ormanlara gitmeye, mağaralarda inzivaya çekilmeye vb başlar. Bunu gören halk da değişikliği sezer ve onun ruhlar tarafından kam (şaman) olarak seçildiğini düşünür. Ardından bazı ruhlar onunla doğrudan doğruya iletişime geçerler. Aslında onunla ilişkileri muhtemelen daha önce karınıdayken başlamıştır.

Öteki âlemin güçlerine göre, şaman olarak seçilen seçkin kişi henüz adaydır; çünkü ruhlar da henüz onun tam ve yetkin bir şaman olup olmayacağını bilememektedir. Dolayısıyla mistik planda bir eğitim ve yetiştirme söz konusu olur. Böylece dünyadakinden başka bir âlemde büyüüp, belli bir güce, vücut ve ruh yetkinliğine ulaştığında, geçmesi gereken son derece zor bir aşama daha vardır: Ölüp dirilme. Bu dönemdeki kişinin durumu, peygamber-

lik verildiği belirtilen şahsın dinini yaymaya başlamasından hemen önceki zamandaki hali gibidir.

Ölüp dirilme ya da mistik parçalanma, hem kısmen fiziki dünya mekânında hem de tamamen ruhsal arka planda gerçekleşir. Bu uygulamalara ilişkin birçok derleme yapılmıştır. Şaman genellikle çadırı içinde bitkisel olarak yaşadığı bir koma halinde döşegine uzanır. Genç kız veya erkekler ölmemesi için ona yardımcı olur. Çadıra onlardan başka kimse giremez ki bu yardımcı gençler de çoğu zaman bakir veya bakireler arasından seçilir. Bazen tam tersi olup günahkâr ergenlerin seçildiği de görülür.

Şamanın bu dünyadaki sessiz ve hareketsiz durumunun aksine öteki dünyada korkunç ve dehşet verici olaylar yaşanmaktadır. Mistik planda parçalanmanın ayrıntılarını ölüp dirilen şamanların kendisi anlatmıştır ve bunların çeşitli örnekleri kayıtlara geçmiştir. Genel olarak şamanın gövdesinin parçalara ayrılacak şekilde kesildiği ve başının da kesilerek ayrı bir yere (örneğin öte dünyada benzeri bir evdeki kerevetin üzerine) konulduğu vs. Etler ve kemiklerin evrenin dört ana yönüne serildiğini, kemiklerin cinler ve ruhlar tarafından incelenerek bu kişinin şamanlık yapacak güç ve yeteneğe sahip olup olmadığı anlaşılmaya çalışılır. Eğer cevap olumlu olursa, bu dünyada çadırı içinde ölü gibi yatan şamanın kımıldamaya başladığı ve bir müddet sonra da ayağa kalktığı görülür. Öteki âlemdeyse şaman, etler ve kemiklerin bir araya gelerek kafasıyla birlikte gövdesini yeniden oluşturduğunu söyler. Bazı mistik parçalanma aktarımla-

rında, şamanın tekrar dirilmeden önce etleri parçalandığında, etlerinin bir kısmının cinler ve ruhlar tarafından yendiği ifade edilir. Bu durumda şaman tekrar dirileceği zaman vücudunun bazı kısımları eksik kalacağından tam da o sırada şamanın yakın akrabalarından bazıları ölüverir. Bunlarla şamanın eksik parçaları tamamlanır.

Yakut Türklerinden olan ve vaktiyle çalışmalarından dolayı Rus yönetimince büyük baskılara maruz kalan etnograf ve halkbilimcisi G. V. Ksenofontov, 1920-1925 yıllarında yayımladığı alan araştırmalarına dayanan çalışmalarında, çeşitli kişilerden derlediği şamanın ölüp dirilme olaylarını detaylı bir şekilde ve farklı örneklerle anlatıyor.¹

Ksenofontov'a göre (Kangal Yakutlarında) şaman olacak kimse önce bir ruhsal hastalığa tutulur. Söz konusu hastalık yedi veya dokuz yaşında ortaya çıkabilir ve üç yıldan yedi yıla kadar devam eder. Büyük nöbetler şeklinde görülen bu dönemi atlatan şamanlar geleceği görebilecek seviyeye gelirler. Sonra sıra şamanın vücudunun parçalanması aşamasına gelir. Buna vücudun parçalanması veya yarılması ayini denir.

Bu aşamaya gelen şaman, uzunca süre ölü gibi, bitkisel hayattaymışçasına hareketsiz yatar. Çadırın sağ tarafında, üç dört gün boyunca uzanmakta olan şamana, temiz olmayan, yabancı ve günahkâr olan ergen yaşa gelmiş bir kişi "kara su" olarak anılan sudan verir.

Çadırın içinde şamanın bulunduğu yer dışarıdan iyice tecrit edilir, hatta onun yattığı yerdeki

¹ G. V. Ksenofontov, *a.g.e.*, s. 48-52.

pencerenin dışından ayaklı hiçbir canlının geçmesi gerektiğinden bunu engellemek üzere dışarıda bir çit yapılır (böylece dünyevi mekândan ve canlılardan soyutlamayla öte âlemle ilişkili bir alan oluşturulmuş olur). Ayrıca hiç kimse onun ölü gibi yattığı yerle ocak arasından¹ da geçemez.

Şamanın, her gün değiştirilerek kumaş parçalarıyla beyaz saçlarının sarıldığı bu ayın o bölgedeki inançlara göre eskiden üç kez yapılırdı.

Başka bir şahıstan derlenen bir anlatıma göreyse henüz genç iken 2, 3 veya 6 yıl süresince ruhsal hastalığa düşen şaman, şaman olmadan önce rüyasında gökten ve yeraltından gelip toplanan ölü şaman ruhları görür. Bu ruhlar, şamanın bedenini yarararak onun kanını şaman tefinin (davul) tokmağıyla almak suretiyle “bütün hastalıkların köklerine ve kaynaklarına” saçar. Parçalanma süresince şaman hiçbir şey yiyip içmeden üç gün boyunca üstü örtülerek ölü gibi yatar. Yakutlar şamanı “ölü” olarak nitelendirirler çünkü onlar ölüm sözcüğünü kendiliğinden iyileşebilecek hastalıklar için genel bir ad olarak da kullanırlardı.

“Osip Rıkınov Toyön-Arıtı Adası”ndan 17 Ocak 1925 tarihli bir kayıta ise konuyla ilgili şöyle denilmektedir:

Şamanın vücudunun yarılması gerçekleşirken kendisi yedi gün boyunca baygın bir halde yatar, hiçbir şey yiyip içmez. Her eklem yerinden

¹ Yani yurt tipi çadırın veya benzer şekilde yapılmış sabit meskenin Türklerde genel olarak “tör” denilen ve önemli, saygın veya yaşlı kişilere ayrılmış bölümü.

ve iki gözünden devamlı yaşlar akar. Şamanlar, "Benim vücudumun parçalara yarılmasıyla [ayrılmasıyla], onu kötülük ve musibetin yolları kendi aralarında paylaşacaklar" derler. Şaman ölü bir şekilde ["yölö sıttagina"] yattığı zaman onu tamamen elbisesiz olarak, yeni soyulmuş akağaç kabukları üzerine koyarlar. Bu hikâyeleri ben yaşı, ehil kişilerden duydum. Şaman ölürken şöyle der: "Benim yeniden diriliş [canlanma] zamanım gelince temiz ve günahsız kızları ve delikanlıları toplayarak benim yükseliş ayinimi yapmalarını sağlayın" ["tillerber ıraas uolu kısı munnan kötöhtöröyörüng"]. Yarılmaya maruz kalana, ölüm ve yeniden diriliş vardır derler. Eski büyük şamanların [şaman] olmaları gerçekleştiği zaman, onun akrabalarından yedi kişinin öldüğü anlatılır. Şaman yarılma için yere serileceğini önceden bilir. Yarılma işlemi sadece bir kez gerçekleşir. Buna sadece adları telaffuz edilmekten çekinilen şamanlar maruz kalırlar.¹

Metinde de görüldüğü gibi bir çeşit koma durumuna geçen şaman, bununla birlikte büyük acılar duymaktadır. Gözlerinden yaşlar akması ve eklem yerlerinden sıvıların gelmesi buna işarettir. Bu gerçekleşen işin bir çeşit kurban veya ödül olarak hastalık ruhlarına şamanın et parçalarının sunulması için olduğunu ifade eden, şamanların elbisesiz ve ölü olarak akağaç kabuklarının üzerine konulması şeklinde yapılan uygulama da önemli bir ritüeldir. Çünkü benzer işlemler gerçekten ölüm gerçekleşti-

¹ G. V. Ksenofontov, *a.g.e.*, s. 52.

ğinde de karşımıza çıkabiliyor. Örneğin Altay'da MÖ 4-3. yüzyıla ait eski Türk kurganları olan Pazırık kurganlarında her ne kadar ceset ağaç lahit içine konuluyorsa da döşeme veya çatı üzerine, birbirine bağlanmış ağaç kabuklarından bir tabakanın serili olduğundan da bahsedilir. Bu (ve ağaç lahit) muhtemelen Türklerin kutsal saydıkları ve yeniden diriliş için gerekli olan ağaçlara işaret etmektedir.

Şaman Danilov tarafından Yakutça olarak nakledilen ve Ksenofontov'un çevirdiği anlatının bir bölümünde ise parçalanma işinin bütün dehşeti gözler önüne seriliyor:

...Belirlenen süre dolduktan sonra [şamanın niteliğine göre] şaman olacak adayın vücudu kesilip parçalara ayrılmalıdır. Vücudun yarılması şöyle olur: Önce onun başını keserler ve onu çadırının tepesine koyarlar ki vücudun yarılmasını izlesin. Böylece şamanın bütün vücudu küçük parçalara ayrılacak şekilde kesilince bunları hastalığa neden olan ruhlar bunları kendi aralarında paylaşırlar. Şamanın vücudu tüm kötü ruhlar için yettiği takdirde, şaman hastalıklara sebep olan ruhların yerini öğrenir ve böylece hastalığı ona müracaatla iyileştirebilir. Eğer vücut eksik kalırsa o eksik kalan kısımda gerçekleşen hastalığı iyileştiremez. Bu işler olurken evinde ağır hasta olarak yatan şamanın etini kesip paylaşan ruhlar onun dirilmesini sağlamak için şamanın kemiklerini yeniden etle kaplarla ve kafasını da gövdesinin üstüne yerleştirirler.¹

¹ G. V. Ksenofontov, *a.g.e.*, s. 199-200.

İşte şaman bu mistik ölümünden uyandığında artık tam ve yetkin olarak şamanlık yapmaya hazırdır. Zaten yeniden dirilme söz konusu olduğu için onun ne vücudu eskisi gibidir ne de yetenekleri. Artık insanüstü ölçüde güçlüdür. Görünmeyen ruhlarla rahatlıkla irtibat kurabilir. Duyulmayanı duyar, görülmeyeni görür, karanlıkta rahat hareket eder. Çok büyük hızla dağların doruklarına çıkabilir, bir yerden bir yere çok hızlı gidebilir. Ruhların yardımıyla göğe çıkabilir, uçabilir ve yine yardımcı ruhları vasıtasıyla yerin altına inerek Tanrı Erlik'in karşısına dikilebilir.

Yakutlara ait çeşitli efsanelerde, şamanın karanlıkta kolaylıkla yolunu bulması, hayvan ölümlerine neden olma, göğe yükselme, suyun üzerinde yürüme, yiyecek bulma, vasıta olmaksızın ırmağı geçme, ölü kadını veya erkeği diriltme, ağaç kabuklarını balığa döndürme, çocuk doğumunu dileme-
siyle çocuk doğması vb birçok mucizeden söz edilir.¹ Bu mucizelerin ilahi dinlerin peygamberlerinin gerçekleştirdiği ileri sürülen ve hatta Buddha için de söylenen bazı mucizelerle benzer olması da ayrıca dikkati çeker.

Tabii şamanın şamanlık icra edebilmesi için gerçek dünyada da eğitim alması gerekir. Bu genellikle yaşlı bir şaman vasıtasıyla olur. Elbise ve aksesuarlarının temel nesneleri de ölüp dirilme olayından önce hazır olur. Her biri kozmik âlemi yansıtan elbise ve davul –onlar olmaksızın ayin yapan bazı şamanlar da tespit edilmekle birlikte– neredeyse bütün şamanlar için en önemli öğelerdir. Onların

¹ G. V. Ksenofontov, *a.g.e.*, s. 219-241.

RESİM 7

yapımı da ruhların ilhamıyla olur. Elbiseler genellikle akraba kadınlar tarafından dikilir.

Bazı araştırmacılar tarafından şaman kaftanı veya özgün ismiyle *manyak* da denilen şaman elbisesi aynen davulda olduğu gibi küçük simgesel bir kozmik dünyayı yansıtmaktadır (Resim 7). En eski şamanlar kadınlar olduğu için, kadın elbiseleri de şaman törenlerinde kullanılır. Erkek şamanlar kadın elbiselerini, genellikle eril olanın yanı sıra dişil olanın da yetenek ve özelliklerine sahip olmak suretiyle, ruhlarla daha iyi bağlantıya geçmek umuyla giyerler.

Türklerin yaşadığı İç Asya'da şaman kostümleri daha detaylıyken Orta Asya'da daha sadedir. İç Asya kostümleri de birbirine benzer. Davul, baş ve ayak giyimleri ve elbiselerin üzerine takılmış, iliştilmiş, doğal olan veya olmayan simgesel anlamlar yüklenmiş nesneler ve hatta şaman davulu ve asası, şaman kamçısı gibi alet ve edevat da aslında şaman kostümünün tamamlayıcı öğeleridir. İlk şamanlar kadın olduğu için muhtemelen ilk şaman elbiseleri de kadın elbiseleriydi ya da kadın veya erkek tarafından giyilebilen ortak elbiseler söz konusuydu. Bununla birlikte araştırmacılar ilk şaman elbiselerinin hayvan biçimlerini taklit eden elbiseler olduğu konusunda ittifak etmiş görünmektedirler. Şaman törenlerinde hayvan ruhlarının veya hayvan biçimine girmiş ruhların, sahip olduğu önem gözü önüne alındığında bu düşünce doğru görünmektedir. Sonraki, günümüze yakın dönemlerde de kartal pençesi, hayvan derileri gibi parçaların, elbise üzerine asılması gibi hususlar da başlığa takılan kuş

tüyleri veya geyik boynuzları ya da geyik boynuzu şekilleri de bu hususu destekler mahiyettedir.

Elbiseler üzerinde, önünde ve arkasında tören sırasındaki çeşitli işlere yarayan kukla şeklinde, Ülgen'in kızlarını ifade eden bebekler, applike ruh-lara işaret eden insan veya hayvan biçiminde şekil-ler, Güneş'i, Ay'ı ve şamanın yeraltına giriş deliğini veya yerini ifade eden madeni disk veya halkalar, madeni ayna, yutpa denilen yılanın başını gövde-sini ifade eden şekiller, dünyanın dört ana yönüne işaret eden şekiller/damgalar, kanatları veya uçma fikrini ifade eden aşağıya doğru sarkan çeşitli renk-lerdeki kumaş parçaları vb yer alabilir.

Elbisenin esası çoğu kere deri veya keçe olsa da onun üzerinde her türlü kumaştan yapılmış üç bo-yutlu şekiller veya nakışla işlenmiş şekiller ve apli-ke parçalar bulunur. Bazı takılan nesnelere metal-dendir. Ayrıca tıngırdayan madeni parçalar, ziller ve çanlar da elbiseler üzerinde görülebilmektedir. Törende karmakarışık ve yüksek sesler çıkaran bu elbiseleri giymek ve ağırlığını taşımak kolay olma-sa gerektir; ancak bazı yerlerde nispeten sade el-biselerin kullanıldığı hatta günlük giysilerle tören yapıldığı da olur.

Bunlardan sonra bir örnek olarak aşağıda, An-kara Dil Tarih Coğrafya Fakültesinde bulunan şa-man elbisesini daha ayrıntılı bir biçimde ele alına-bilir (Resim 7). Türkiye'de gerçekten şaman elbisesi olarak günümüze ulaşmış ve epey badireler atlat-mış tek şaman kostümü, Ankara Etnografya Müze-sindeyken Antropoloji bölümü ders uygulamaları kapsamında Dil Tarih Coğrafya Fakültesine getiril-

miş ve orada kalmış olandır ve bazı şaman eşyaları da burada muhafaza edilebilmiştir. Hangi dönemde kim tarafından ne maksatla getirildiğine dair henüz bir bilgimiz yoktur ancak muhtemelen Atatürk döneminde getirildiğini ve bir ihtimal İstanbul Harbiye'deki askeri müze koleksiyonları Dünya Savaşı sırasında Anadolu'ya taşınırken onun da diğer bir grup eserle birlikte Etnografya Müzesine nakle edilmiş olabileceğini düşünebiliriz.

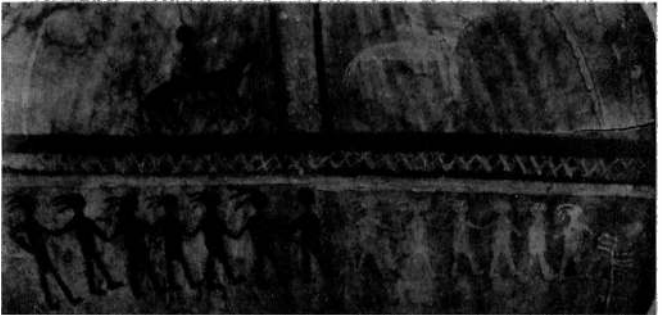
Bu kostüm; başlık, elbise, çizme ve şaman davulundan ibarettir. Hangi şamana ait olduğu, davul ile elbisenin de aynı din adamına ait olup olmadığı, tam olarak Batı Sibiry'a'nın neresinden geldiği ve tarihi net olarak belirlenmiş değildir. Bununla birlikte İç Asya'daki benzer örneklerle bakarak bu kostüm ve davulun Rusya Federasyonu Dağlık Altay bölgesinin herhangi bir yerinden veya Hakasya'dan geldiğini söylemek mümkündür. Yine bu bölgenin örnekleriyle karşılaştırıldığında tarihlerinin 19. yüzyıldan öncesine ait olmadığı anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısı veya 19. yüzyıl sonu 20. yüzyılın başı en büyük ihtimal olarak ileri sürülebilir.

Kırmızı keçeden yapılmış başlık, alttan yukarıya doğru daralacak şekilde yapılmış olup başı saran kısım ve üstte açık kalan kesimi kapatan bölüm olmak üzere iki parçadan oluşmuştur. Başlığın etek kısmında çevresinin 60 cm ortada 50 cm ve yukarıda 32 cm olduğu görülmektedir. Başlığın etek kısmında 4,5-5 cm genişliğinde dikişle tutturulmuş deri şerit bulunmaktadır ve ayrıca alın kısmı üzerinde 4 cm çapında, ortası 1 cm çapa sahip bir delik olan sedef bir disk yer almaktadır.

Söz konusu sedef diskin iki yanında başlığı şerit halinde saran küçük beyaz düğmelerden oluşturulmuş bir dekorasyon vardır, alt kısımda ise yer yer beyaz (sedef) varak kalıntısı görülmektedir. Başlığın alın üstündeki kısmı üçgen oluşturacak şekilde kesilmiştir ve tepesinde 13 adet kuş tüyü vardır. Kuş tüyleri şahin gibi bir avcı kuşa ait olabilir. Bunlar muhtemelen şamanın koruyucu ruhuna, hayvan atasına veya başlıca yardımcı ruhuna işaret etmektedir.

Ayrıca başlıktan, iki yandan ve arkadan yün kumaş şeritler sarmaktadır. Bu şeritlerin bazıları desenli olup, kahverengi, siyah ve yeşil renklerdedir. Söz konusu şeritlerin benzerleri şamanın dış elbisesinde, davulunun tokmağında ve tutamak kısmında da yer almaktadır; bunlar 34 cm, 40 cm, 54 cm gibi çeşitli boylardadır.

Benzer başlıklar Dağlık Altay ve Hakas ve Sagay Türklerinde tespit edilmiştir. Bu örneklerde sedef, deniz kabuğu gibi uygulamalar ve kuş tüyleri yaygın olarak görülür. Bu tür şaman başlıklarına Altaylarda “kuş pörük” (kuş şapka) veya “yılan başlı

RESİM 8

kuş pörük" denirdi. Altay şaman başlıklarında deniz kabukları "yılan baş" olarak ifade ediliyordu. Yine Altay başlıklarında bizim örneğimizde olduğu gibi başlık kırmızıdır ve başlığın tepe kısmında kuş tüyleri vardır. Anohin'in tespit ettiği örneklerde bunlar iki, dokuz veya on üç baykuş tüyünden oluşur. Sagay şaman başlıklarıysa farklı olarak koni biçiminde olmakla birlikte o başlıkların üst tarafına bizim örneğimize benzer şekilde kuş tüyü de takılabiliyordu. Ayrıca Sagay başlıklarında da deniz kabuğu ve parlak beyaz düğmeler bulunur, alt tarafına da kumaştan şeritler takılırdı.

Şamanın dış elbisesi (kaftan) yünlü kaba kumaştan yapılmış içi beyaz astarlı bir elbisedir. İç elbise ise yakalı ve yakadan itibaren büzgülü, önden açık ve metal düğmelidir. Dış elbise yeşil, kırmızı ve beyaz gibi değişik renklerde boncuk düğmeli olup bu düğmeler elbiseye deriden halka ilik açılarak bağlanmıştır. İç elbise (içlik) desenli yer yer beyazlaşmış mor renkli kumaştan yapılmıştır. Bu elbise bel den az aşağıya sarkan bluz şeklindedir.

Dış elbise zamanla tahrip olduğundan yer yer yamalanmış ve tamir görmüştür. Koyu yeşil bazı parçaları da yağ yeşili rengindedir. Elbisenin arka kısmı yukarıdan bel hizasına kadar dekolte oluşturacak şekilde açıktır, bu açıklıktan iç elbise görünmektedir.

Elbisenin omuz bölümünde genişliği 46 cm, ön göğüs genişliği (1/2) 22 cm, kol boyu 50 cm'dir. Kol uçlarında 6-7 mm genişliğinde kırmızı şerit bulunmaktadır. Dış elbisenin yukarıdan aşağıya doğru açılan kenarlarına da benzeri şekilde kırmızı şerit (biye) geçirilmiştir. Elbisenin yan dikişe kadar ön

etek ucu genişliği 62 cm'dir. Arka etek genişliği biraz daha dardır. Giysinin ön taraftan genel uzunluğu 88 cm'dir ve alt uçlarından küçük şerit parçaları sarkmaktadır. Elbisenin yaka çevresi 16 cm, kol eni 22 cm'dir. Arka yaka açıklığı 46 cm'dir. Elbise yakası zeytin yeşili kaba kumaştandır. Elbise uçlarındaki şeritler, 10, 12, 14, 18 cm gibi çeşitli boylarda olup ortalarından kırmızı kumaşla bağlanmış iki deri parçadan oluşmaktadır. Dış elbisenin etek ucuna 2,5 cm genişliğinde pervaz geçirilmiştir. Elbisenin bel hizasında ana zemin kırmızı olup açık yeşil şeritler bulunmaktadır.

Bu elbisede olduğu gibi Dağlık Altay, Hakasya ve yakın çevredeki Türk şaman elbiselerinde hatta çoğu Avrasya şaman elbisesinde elbiseye iliştirilen kumaş şeritler ve kurdeleler dikkati çeker. Bunlara bazen özel anlamlar yüklenmekle birlikte bilhassa elbiseden şarkan şeritler şamanın "uçma" yeteneğine işaret eder. Eski bazı elbiselerde bu şeritlerin yerine kuş kanatlarının yer alması da bunu doğrular. Bununla birlikte derlenmiş ve incelemesi yapılmış bazı şaman elbiselerinde bu şeritlerin elbisede bulundukları yere göre anlamlandırıldıkları da olur. Elbise üzerinde bizim örneğimizde olduğu gibi kürk parçaları veya hayvan derileri de asılmış olarak bulunabilir bunlar da şamanın yardım aldığı hayvan ruhlara işaret ederler (Çizim 1). Ayrıca bazen yılanlara ya da "yutpa" denilen yeraltı canavarına işaret eden kurdele veya şekiller de bulunur.

Elbisenin bel kısmında üçü çan ikisi küre şeklinde irili ufaklı demir çan ve çingiraklar bulunmaktadır. Bunlar iki şeride halkalarla asılmış haldedir ve

çanların üst kısmında deniz kabukları vardır. Alt-taki sırada bulunan üç küre şeklinde çingiraktan biri düşmüş, sadece halkası kalmıştır. Ayrıca etek kısmında mevcut gövdesi yassı bir çandan anlaşıldığına göre eteklere asılı çanlar da elbisenin aksesuarları arasındaydı.

Söz konusu şekilde şaman elbisesinin ön veya arka kısmına iliştirilmiş küre veya başka şekilde olup da ses çıkaran çingiraklar Sibiry Türk şaman elbisele-rinde ve davullarında da görülür. Çanlar, çingiraklar vb ses çıkaran nesneler Altay ve çevresindeki Türk topluluklarında Anohin'in de ifade ettiği gibi kötü ruhlara karşı korunmak için Gök Tanrı tarafından şamana verilen bir zırh vazifesi görür. Şamana saldırmak isteyen kötü ruhlar bu nesnelerin çıkardığı seslerden korkup kaçarak. Aslında maden –özellikle de demir– Türk topluluklarında eskiden beri kutsal sayılmıştır. Kötü ruhların korkup kaçması da bu inanaşa bağlı olarak gerçekleşiyor olmalıdır. Yakutlarda ayın sırasında kendinden geçmiş olan şaman, çingirak şingırdadığı zaman yaşadığını ve *kut*'uyla *sür*'üne zarar gelmediğini öğrenir. Yine çingırağın sesiyle yardımcı ruhlar sahiplerinin yanına gelirler.

Giysinin arkasında bazı saçaklarda siyah kumaş-tan kesilmiş siluet tarzında aplike insan şeklinde ruh biçimleri bulunmaktadır. Üç uzun şerit üzerinde karşılıklı üçer tane siluet tarzında insan şekli vardır. Genişliği 10 cm olan kumaş şeritlerin boyu 110 cm civarındadır. Sol şeritte beyaz renkli insan biçiminde ve siluet tarzında üç adet ruh figürü bulunur. Hemen sağdaki şeritteki diğer üç figürse kırmızıdır ve onun sağındaki siluet tarzındaki üç figürse siyah renkli

olarak ele alınmıştır. Söz konusu figürler keçeden kesilerek şeritler üzerine aplike edilmiştir. Ayrıca orta şeridin ucunda kırmızı bir çan bulunmaktadır. Elbise eteğindeki şeritlerden birinin üzerinde de aplike olarak uygulanmış, martı olduğu muhtemel olan bir kuş figürü bulunmaktadır.

Söz konusu figürlerin ne anlama geldiği bugün için meçhuldür, ilgili hiçbir kayıt yoktur; ancak diğer örneklerle bakıp tahminler ileri sürmek mümkün olabilir. Şaman elbisesinin mikrokozmosu yansımayı içerdiği ve elbise üzerinde şamana yardımcı ruhların tasvirlerinin sıklıkla gösterildiği düşünülürse bu insan ve hayvan şekillerinin ruh tasvirleri olduğuna şüphe yoktur. Bununla birlikte silüet tarzında insan figürlü olan dokuz şeklin hangi ruhlar olduğunu açıklamak pek mümkün görünmüyor. 9 tane olması Ülgen'in kızlarını veya oğullarını akla getiriyorsa da 9 sayısı önemli sayıldığı ve çok kullanıldığı için bir delil olarak kabul edilemez. Bununla birlikte figürlerin üçünün beyaz, üçünün siyah ve üçünün kırmızı olması bunların şamana yardımcı gök, yer ve yeraltına ilişkin ruhlar olabileceğini de düşünmemize sebep oluyor ki akla en yakın hipotez budur. Aynı zamanda beyaz olanlar göğe ilişkin iyi vasıflı ruhları, siyah olanlar olumsuz özellikleri olan ruhları, kırmızı olanlarsa savaşçı niteliği olan ruhları ifade ediyor da olabilir.

Sözü edilen kuş şeklinin de şamana göğe yükselmesinde yardımcı olacak ruhları ve şamanın uçuşunu temsil ettiği ileri sürülebilir. Bu varsayımı öne atarken aynı zamanda eski dönem Türklerinde genel anlamda da ruhun kuş şeklinde olduğuna

inanıldığını ve doğacak ruhların dünya ağacında bekletildiğini göz önüne alabiliriz.

Örnekteki gibi çeşitli kuş figürleri Sibirya Türklerinin şaman elbiselerinde yoğun olarak karşımıza çıkar ancak bunlar çoğunlukla metalden yapılma kuş tasvirleridir. Örneğin Yakutlarda metal kuş tasvirleri 3 ile 7 arasında değişir. *Pupla* denilen bir kuş, tek veya iki başlı ak turna, kuğu, martı, kaz, çift başlı kartal, kuzgun, guguk kuşu, su çulluğu, baykuş en çok görülen kuşlardır. Çeşitli araştırmalarda ak turna, pupla ve martının yukarı dünya ruhlarını simgelediğini söyleyen Pekarskiy ve Vasilyev dışında, Alekseyev'e kadar bunların hangi ruhları gösterdiğini söyleyen kimse çıkmamıştır. Alekseyev'e göre pupla, Yakut şamanının alt dünyadaki ölüm nehri üzerinden geçerken yardımına başvurduğu bir kuştur. Böylece şaman elbisesindeki kuşların çeşitli anlamları olduğu ve farklı amaçlarla kullanıldıkları anlaşılmaktadır.

Belinden ipile büzülen, bol kesimli, muhtemelen bileklere kadar inen bir pantolon söz konusudur. Elbiseye göre daha ince dokulu, içi havlı siyah bir kumaştan yapılmıştır. Pantolonun bacakları aşağıya doğru daralmaktadır. Boyu kabaca 85-86 cm olan giysinin diz hizasında bacak çevresi 76 cm iken pantolon paçasının çevresi 52 cm'dir.¹

¹ Yaşar Çoruhlu, "Ankara Üniversitesinde Muhafaza Edilen Laman Kostümü, Davul ve Eşyaları (Biçim ve Sembolizm Açısından Bir Bakış)," s. 52-62. *Altay Communities-Religion and Belief Rituals*, s. 52-82. İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği Yayını, Print(İs) Matbaası, İstanbul 2017.

Şaman davulları, insan eliyle kirletilmemiş ağaçtan ve muhtemelen yardımcı ruh olan hayvanın derisinden yapılırdı. Davul yapıldıktan sonra çeşitli tanrı ve ruhların onayına sunulur. Bir rivayete göre dağ ruhu, başka bir rivayete göre Erlik davulu kabul eder ve şamanın ömrü boyunca kaç davul kullanacağını söyler. Böylece şamanın ilk ömrünün ne kadar süreceği de aşağı yukarı belli olmuş olur.

Orta ve İç Asya'nın çeşitli bölgelerinde bilhassa da Altay, Tuva-Hakasya ve Sibirya'nın değişik yerlerinde araştırmacılar tarafından elde edilip müze koleksiyonlarına katılan, çok sayıda şaman davulu örneği mevcuttur (Resim 7-9). Çoğunlukla 18-20. yüzyıl arasına ait bu davulların Türkler ve onların atalarında milattan önceki devirlere hatta tunç devrine kadar indiğini, kaya resimleri üzerindeki şaman olarak niteleyebileceğimiz din adamları ve davullardan anlamak mümkündür. Hun ve Göktürk dönemindeki örnekleri de günümüze gelmiş bu kaya resimlerindeki tasvirlerle benzer şaman ve davulu olarak nitelendirilebilecek örnekler Anadolu'nun eski kaya resimlerinde de tespit edilmeye başlanmıştır. Ankara Gündül kaya resimlerinde ve Antalya Gökbük köyü kanyonu kaya resimlerinde şaman ve davulu olarak yorumladığımız bazı örnekler vardır.

Bazı yerlerde arkası açık olduğundan olsa gerek şaman tefi olarak da anılan (daha çok beyzi, bazen daire biçiminde) şaman davullarının üzerindeki, doğal malzemelerden elde edilen boylarla yapılmış resimler, şamanın tören esnasında hareket ettiği kozmik âlemi, yardım aldığı ruhları, tanrıları ve yaptığı

RESİM 9

işleri yansıtır. Şamanın göğ e çıkışı, yeryüzünde seyahat ediş i, sular üzerinde yol alışı veya yeraltına gidiş i esnasında yerine göre onun atı veya kanosu sayılan davulda ve özellikle açık olan arka kısmında, bazen kukla şeklinde, çift insan baş lı *eezi* denilen bir ruhun tasviri ve kiriş e asılmış ruhların seslerini ifade eden madeni ziller veya metal parçalar bulunmaktadır. Davul arka taraftaki saptan tutulur ve farklı şekillerde yapılmış , çoğ u kere hayvan postuyla kaplı bazen hayvan tasvirli, dışbükey veya dü z olabilen tokmaklarla vurularak kullanılırdı. Altaylarda *tüngür* denilen davulun tokmağ ına da *ç aluu* denirdi.

Türk ş aman davulları, yukarısı gök bölümünü aşağısı yer ya da yeraltını temsil etmek üzere bölümlere ayrılmış tı (Çizim 5-6, Resim 7-9). Yukarıda Güneş, Ay ve Türklerin önem verdiğ i bazı yıldızlar

yer alırdı. Bazen şaman, atı üzerinde bu bölgede de görülür, ayrıca burada kuş veya hayvan biçimindeki ruhlara da yer verilirdi. Davul yüzeyinin alt kısmında, şamanın yaptığı törenden sahneler, kurban edilecek at, atın derisi ve başının yukarı yönelen sırtklara asıldığı kurban yeri, şamanın göğes çıkması sırasında basamak gibi kullanacağı dünya ağacı, Tanrı Ülgen'in kızları ya da ritüel dansı ifade eden insan şekilleri, ayrıca yerüstü ve yeraltı ruhlarını ifade eden çeşitli hayvanlar da bulunurdu.

Davulun yüzeyini gök ve yer âlemi olarak ikiye ayıran ve dağ sıraları olarak nitelendirilen üçgen sıraları ve ayrıca gökkuşağı olarak nitelendirilen şekillere de davullarda rastlamak mümkün olmaktadır. Bütün bunların dışında avla ilgili tasvirler, evin sahibi yaşlı adam figürleri, bol balık bulunan veya bulunmayan yerleri gösteren şekiller, kötü ruhlara karşı korunmayı sağlayan silah (genelde yay ve ok) desen veya biçimlerine de rastlanırdı.

Sonuç olarak çeşitli Türk toplumlarına ait bu davullar üzerinde değişik anlamları olan tasvirler bulunabilir. Bunlar genel itibarıyla küçük farklılıklarla Türk toplumlarında ortaktır. En detaylı tasvirler Altay ve Tuva-Hakasya bölgesi Türklerinin davullarında görülür. Bununla birlikte örneğin Yakut davullarının çoğunluğu diğer davullara göre sadedir. Bazı davullarda ise daha değişik ve yerel tasvirlerin görüldüğü de olur.

Tuva-Hakasya bölgesinden, muhtemelen Atatürk'e hediye olarak getirilmiş olan ve Ankara Etnografya Müzesinde bulunuyorken daha sonra Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,

Antropoloji Bölümüne verilen ve burada muhafaza edilen, bir şamana ait kostüm ve malzemeler içerisinde, oldukça değerli bir şaman davulu da bulunmaktadır. Tarafımızdan ilk defa ayrıntılı olarak incelenmiş ve yayınlanmış bu davul üzerinde dikkat çekici resimler diğer Hakas davullarıyla da benzer bir şekilde zengin bir kozmik dünya ve sembolizmini ve şaman uygulamalarını yansıtmaktadır¹ (Resim 7-9).²

Söz konusu 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başına ait şaman davulunu burada kısaca ele alabiliriz.

Davul, arkası açık sadece ön yüzüne deri gerilmiş, tefe benzer elips formunda Batı Sibiryâ ve Altaylar bölgesinde benzerlerine rastlanır türde özellikler göstermekte olan bir eserdir. Uzunluğu dikey ekseninde 55 cm, yatay ekseninde ise 48 cm'dir. Arkadaki açık olan kısımdan bakıldığında derisinin arka yüzünde herhangi bir resim veya tasvir bulunmadığı görülmektedir. Üst bölümde bir metal giriş ve

---

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 42. Ayrıca, Yaşar Çoruhlu "Ankara Üniversitesinde Muhafaza Edilen Şaman Kostümü, Davul ve Eşyaları (Biçim ve Sembolizm Açısından Bir Bakış," s. 62-66. *Altay Communities-Religion and Belief Rituals*, s. 55-82. İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, Print(İs) Matbaası, İstanbul, 2017.

² Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, s. 134-137 ve "Ankara Üniversitesinde Muhafaza Edilen Şaman Kostümü, Davul ve Eşyaları (Biçim ve Sembolizm Açısından Bir Bakış)," *Altay Communities-Religion and Belief Rituals*, s.55-82. İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, Print(İs) matbaası, İstanbul, 2017, s. 62-66.

solda bu kirişe bağlı üç metal çingirak bulunmaktadır. Aslında simetrik olarak kirişin sağında da bu çingiraklardan olması gerekirken şu anki durumda bunların bulunmadığı görülüyor. Kirişin sağ ucuna iliştirilmiş renkli bez parçalarından oluşmuş şeritler yer almaktadır. Üstten aşağıya doğru inen ağaçtan yapılmış sap kısmının orta bölümü elin rahatlıkla tutacağı şekilde yapılmıştır.

Şaman davulunun bulunduğu koleksiyonda, bir erkek modeline giydirilmiş şekilde muhafaza edilen şaman elbisesiyle beraber yer alan, baş tarafı insan yüzünü andıran ancak gövdesi ve ayakları kurbağayı hatırlatan figür belki de bu sapın üzerine tutturulmuştu. Altaylardaki *eezi* denilen ruhu çağrıştıran bu şekil şamanın yardımcı ruhlarından birini de ifade ediyor olabilir. Ağaç aksamın diğer bölümleri geometrik form oluşturacak şekilde ele alınmıştır. Dikey olan sap kısmının içinden bir delik vasıtasıyla geçen demir kiriş muhtemelen buraya sonradan eklenmiş olup muhafaza edildiği yerde mevcut olan şaman mankeninin üzerine raptedilerek sergilenmesini sağlamakta kullanılmış olmalıdır. Davulun iç tarafının üst kısmında davulun içine tutturulmuş hilal şeklinde metal parçaları bulunmaktadır. Bunlardan üçü sol diğer üçü de sağ tarafta yer alır.

Kutsal olduğu var sayılan veya şamanın hayvan ruhlarından biriyle ilgili olan davul derisi kasnağın üzerine sıkıca gerilmiş haldedir.

Davulun yüzeyi yatay şekilde ortadan ikiye bölünmüş olup yaklaşık 21 cm uzunluğunda olan üst tarafı gök âlemine ve 31 cm olan alt tarafı ise yere

ayrılmış resimlerle doldurulmuştur (Resim 9). Gök ve yere ait olan kısımlar, ortadaki toplamda 3 cm genişliğinde yeşil ve beyaz çizgiler içinde içleri kırmızı noktalı ama beyaz olarak yapılmış zikzak şekilleriyle ayrılmıştır. Davullarda bu zikzak şekilleri göğü ve yeri birbirinden ayıran dağları ifade ediyordu. Bu şekilde davulu ikiye ayıran şeridin ortasından yukarıya doğru, iki kırmızı çizgi arasında beyaz noktalarla belirlenmiş sütun halinde bir şekil yükselmektedir. Bu şeklin solunda siyah renkte yapılmış siluet halinde, yeleleri de belirgin olan at üzerinde bir binici figürü bulunmaktadır. Bu figürün hemen sağında ise beyaz at üzerine binmiş ve yine beyazla boyanmış bir binici şekli bulunmaktadır. Siyah atın kuyruğu serbest bırakılmışken, siluet halindeki beyaz atın kuyruğu geleneğe uygun bir şekilde kesilip düğümlenmiştir. Bu siyah ve beyaz süvariler gök ve yere ilişkin figürler olarak kabul edilebilir veyahut şamanın gök ve yeraltına olan seyahatini simgeleyebilir.

Atlı figürlerinin daha üstünde davul yüzeyinin üst sol bölümünde ve bir yay parçasının solunda, beyaz renkli artı ve nokta şekillerinden oluşan ve bunların ucunda dörde bölünmüş daire halinde yer alan uzay, gökteki yıldızlar ve Güneş ifade edilmiştir. Gök ve yeri ve aynı zamanda gök ve yer dikotomisini ifade eden, yine kanatlarını açmış beyaz yırtıcı bir kuşla onun sağında siyah renkli kanatlarını açmış bir yırtıcı kuş, yukarıda tanımlanan bir sütun halinde yükselen kısmın üzerinde yer alıyor. Bu kuşlardan siyah olanı aynı zamanda daha aşağıdaki beyaz atının üzerine denk geliyor. Öte yandan

soldaki Güneş, yıldız, gezegenler ve gök ile uzayı ifade eden şeklin simetriğinde yine beyaz şekiller bulunmaktadır.

Davulun alt kısmında solda, siluet tarzında yapılmış, el ele tutuşmuş 7 siyah insan şekli bulunmaktadır. Saçlarına siyah kuş tüyleri takılı bu insan figürlerinin sağında ise aynı siluet tarzı figürlerin beyaz olanları ancak bu sefer 6 adet olarak yer almaktadır.

Burada bir ritüel dans sahnesinin olduğu anlaşılmaktadır, üstelik bu sahneler neredeyse tunç devrinden beri Orta ve İç Asya ile Azerbaycan'da kayalar üzerine yansıtılmış ritüel dans sahnelerini de çağırıştırıyor. Soldaki figürler boyca büyükten küçüğe doğru sıralanmış insan şekillerini içeriyorken, sağdaki beyaz figürler aşağı yukarı aynı boyda yapılmıştır. Ayrıca beyaz figürlerin aşağısında yılan, kertenkele, kırkayak, gibi hayvanlarla onlara doğru ilgiyle bakan ve muhtemelen bir köpek olan bir hayvan şekli bulunuyor. Bahsedilen bütün hayvan figürleri beyaz olmakla birlikte yılanlardan birinin siyah olarak özellikle belirtildiği anlaşıyor. Orta kesimde siyah bir kurbağa, birisi kırmızı diğerleri siyah başka köpekler ve ayıya benzer bir hayvan figürü bulunmaktadır. Burada aynı zamanda, kırmızı renkli köpeğin üzerinde ve ritüel dans yapan figürlerin altında elinde ok ve yayı olan ve kırmızı at üzerine binmiş kırmızı siluet tarzında bir insan figürü yer almaktadır. Bunun kötü ruhları veya kara renkle temsil edilen kötü yaratıkları avlayan bir avcı veya savaşçı olduğunu düşünmek çok da yanlış olmayabilir.

Şamanın seçilmesi, mistik parçalanması, eğitimi ve her türlü eşyasının hazırlanmasından sonra şamanlık hayatı başlar. Şaman törenlerinde ya yeryüzünde seyahat eder ya göğ, Tanrı katına yakın bir yere kadar çıkar.

Göğ seyahat esnasında genellikle budaklı bir dünya ağacını merdiven gibi kullanır. Göğün farklı katlarından geçer, buralarda çeşitli ruhlarla karşılaşır. Sonunda ulaştığı en yüksek noktaya geldiğinde Ülgen ile onun arasında aracı olacak bir ruhun kendisini beklediği görülür.

Konuyla ilgili ilginç bir şaman (Teleüt) çizimi, şamanın Ülgen'e olan yolculuğunu göstermektedir. Bu tasvir ilk kez G. N. Potanin tarafından yayınlanmıştı. Şeklin özgün çizilmiş biçimi Tomsk Üniversitesi kütüphanesindeki G. N. Potanin arşivinde muhafaza edilmektedir.

Bu şekle göre, şamanın Ülgen'e olculuğu, alt sol tarafta bulunan çadırdan başlar. Resmin sağa doğru az ilerisinde, bağlı duran bir kurban atı görülür, bu at şamanın geçeceği yol üzerindedir ve Ülgen'e sunulacak kurbanı temsil eder. Atın yanında ve az ilerisinde ak ağaçtan yapılmış üç kapta sıvı sunu (bira) vardır. Bunlar da başka iki tanrıyla birlikte Ülgen'e adanmışlardır. Buradan da geçen şaman, kurban adama yerine gelir. Kurban yerindeki (Tayılga) kazıkta, İbn Fadlan'ın da başka bir vesileyle tarif ettiği ve kimi eski fotoğraflarda görüldüğü gibi atın başı ve derisinin geçirildiği bir kazıkla arkasında dünya ağacını temsil eden kayın ağacı bulunmaktadır.

Şaman dünyanın eksenini oluşturan bu ağacı merdiven olarak kullanmak suretiyle dikey bir şekilde göğün ilk katına erişir. Ağacın üzerinde basamak oluşturan 9 budağa işaret eden çizgiler vardır. Şaman önce aşağıda ilk sıvı sunu kabını adadığı ve evinde onu bekleyen Pogdıgan'ın bulunduğu yere gelir. Çizimde insan şeklinde gösterilen bu tanrının yanında Kumandı Türklerine göre elinde asasıyla göğün ilk katında yaşayan bir tanrı tasvir edilmiştir (Koço veya Bobırganın Köçö).

Şaman göğe doğru yoluna devam ederse de çizgilerle ifade edildiği gibi 9 yerde engellerle karşılaşır. Dokuz Bataklık olarak ifade edilen bu engelleri de aşan şaman, daha sonra yine insan biçiminde gösterilmiş Bay Kögüş denilen bir ruhla karşılaşır. Daha sonra yine yoluna devam eden şaman halkalar halinde gösterilmiş başka engellerin bulunduğu yerlere gelir. İlk engel mavi kumlu su havzasıdır, ikinci engel beyaz kumların uzandığı topraklar ve üçüncü engel ise "bulutların daha yükseğe çıkamadığı yer"dir. Bu bölgeye giren şaman, Ülgen'in elçisi vasıtasıyla ona ulaşır ve kurbanını sunar. Resmin en üstünde sağda Ülgen ve elçisi olan tanrı veya ruhun insan şeklinde tasvirleri vardır. Elçi ruh daha küçük boyutlu olup başı halelidir (ışıklı), sağındaki Ülgen ise daha büyük boyutlu olup tüm baş ve vücudundan ışınlar çıkmaktadır.¹

¹ Lvova, E. L., İ. V. Oktyabrskaya, A. M. Sagalayev ve M. S. Usmanova; *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*. Çev.: Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2013, s. 98-100.

Şamanlar gerektiği zaman yeraltına da seyahat ederler. Yolculuk, bir ağacın kovuğu, bir mağara, bir kuyu, bir çukur ağzı veya iç içe çizilmiş daire şekillerinin bulunduğu zeminden başlar ve aşağıya, Erlik'in ülkesine doğru yatay veya düşey hatlarda devam ederek gerçekleştirilir. Yeraltında karşılaştığı kötü ruhlara hediyeler sunarak onların da yardımıyla Erlik'in sarayına ve kendisine ulaşmaya çalışır. Şamanın yeraltı yolculuğuna ilişkin çeşitli örnek anlatımlar da tespit edilip kayda geçirilmiştir.

Bu yolculuklarda veya yaptığı çeşitli törenlerde hayvan veya insan biçimindeki ruhlar şamana yardımcı olur (Çizim 2). Bunların yanında bir de koruyucu ruhu vardır. Yakutlarda emeget olarak adlandırılan bu ruh, özel bir varlık olarak nitelendirilmekle birlikte genellikle eskiden var olmuş bir şamanın ruhudur. Bazen de gök sakinlerinden ikinci derecedeki biri olarak anlatıldığı da olur. Koruyucu ruh daima ilgili olduğu kişinin yakınlarında bulunur ve gerektiğinde her zaman onun yardımına koşar, onu korur veya öğütleriyle yönlendirir. Şaman Tanrı derecesinde kudretli olmadığından yalnızca kendi emegetinin vasıtasıyla uzaklarda olan biteni görebilir ve duyabilir.¹

Yakutlarda *İe-kıla* hayvan biçimine girmiş bir yardımcı ruh/cindir. Bu ruh aslında şamanın hayvan-eşidir. Şamanlar bunu gizli tutarlar, çünkü hayvan-eşi ölürse şaman da ölür. Seroşevsky'e göre *ie-kıla'sı*, boğa, kartal, aygır, geyik ve kara ayı olan şamanlar en güçlü, en kudretli şamanlardır. Köpek şamanlarsa en zayıf ve korkak olanlardır. En mut-

¹ V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 212.

suz şamanlar ise ie-kıla'sı kurt, ayı ve köpek olan şamanlardır. Bu hayvanlar bir türlü doymak bilmediklerinden şamana rahatlık vermezler. Kötü olan ie-kıla'lardan biri de kargadır.¹

Şamanın gerçekleştirdiği başlıca işlerden belki de en önemlisi hastaların tedavi edilmesidir. Tuva'da buna "kamlama" adı da verilir. Günün her saatinde olabilmekle birlikte insanların uyuduğu ve yardımcı ruhlarla daha kolay ilişkiye geçilebilecek gece saatlerinde şaman, yerine getirmesi gereken ritüelleri sırayla uygulayarak hastaya müdahale eder. Bapaeva'nın aktardığına göre, hasta olan kişi, hangi şamana tedavi olmak istiyorsa önce ona birini gönderir. Şamanın kabul etme ihtimaline göre şamanın araç gereçlerini taşıyacağı bir atı da yedeğinde götürür. Şaman kabul ettiğinde bu adamla hastanın bulunduğu yere gelir. Törene başlamadan önce hazırladığı tütsüyle (genellikle ardıç ağacı ve kabuğuyla yapılır) kendini ve eşyalarını tütsüleyerek temizler, kötü ruhlardan arındırır. Sonra güneşin hareketi yönünde doğudan batıya merkezde yer alan tütsünün etrafında önce sağ sonra sol ayağını kullanarak üç kez döner. Bu esnada bazı ruhları temsilen guguk kuşu veya karga ötüşünü taklit eden sesler çıkarır ve böylece ruhlar âlemiyle bağlantıya girerek onlarla görüşmeye başlar, bu arada algışta bulunur.

Bapaeva'nın, Kenin-Lopsan'dan, bundan sonrası için naklettiği, hastalık ruhunun tasvirinin yapılmasıyla ilgili bilgiler özellikle sanat tarihçilerini ve etnografları yakından ilgilendirir. Aslında bu konu

¹ V. L. Seroşevsky, *a.g.e.*, s. 211-212.

insanlara karşı işlenen suçlarda, suçlunun eşgalini belirlemeye çalışan “ressam polis”i veya suçlunun ruhsal profilini çıkarmayı amaç edinen adli psikoloğu da yakından ilgilendirir. Hasta derdini anlatır. Şaman da onun hastalığını tarifine göre hastalığı oluşturan kötü ruhu gösteren bir çizimi kâğıt üstüne yaparak, oluşturduğu şekil veya şekilleri konturlarından kesip, bez parçalarla birlikte bir tahta üzerine yapıştırır. Böylece elde edilen tasvir, hastalık ruhu veya ruhlarının cisimleşmiş hali olarak kabul edilir. Sonra şamanın talimatına göre birisi bu tasviri alıp çadırdan çıkar ve onu şamanın istediği yere götürür.

Devamında *ogaalga* denilen kare şeklinde bir keçe parçası içerisine, demlenmiş çayın kurumuş artıkları ve çiğ et parçası konulur. Daha sonra sıratütsü ve *ogaalga*’nın çadırdan dışarı çıkarılmasına gelir. Bundan önce hastalık ruhunu temsil eden tasviri alıp götüren kişi tasvirin üzerine yapıştırıldığı *dospan* denilen tahtayı çadıra geri getirerek banyo yapılan yerin yakınına zemine koyar. Böylece hasta süt ve öğütülmüş ardıç yongasıyla hazırlanan şifalı suyla yıkanırken yıkanan kişinin üzerinden akan sular *dospan* tahtası üzerine sıçratılır.

Ardından, seçilmiş bir kişi sağ eline tütsüyü, sol eline *ogaalga*’yı alarak, tıpkı ayine başlarken şamanın yaptığı gibi hastanın etrafında doğudan batıya doğru üç kez döner. Sonra bu kişi çadırdan çıkarak şamanın gönderdiği yere gider. Ayrıca onun çıkışından sonra başka biri de elinde hastalığın ruhuyla çadırdan dışarı çıkar. Bu kişiler bir süre sonra çadıra dönecektir.

Şaman, onların bıraktıkları nesnelerin yanına davulunu çalarak gider ve böylece hastalık yapan ruhların bir daha geri dönmemesini sağlamaya çalışır. Girişi diğer Türklerde olduğu gibi kutsal sayılan doğu yönüne doğru açılmış olan kapının sol tarafından dışarı çıkar. Tören bittikten sonra şamana hastanın maddi durumuna göre ücreti verilir ancak bu ücret para değil, sahip olunan mal mülkten takdir edilen bir kısmını verme şeklinde olur (daha çok koyun, keçi, at gibi hayvanlar). Böylece şaman, "astı" adı verilen bu ücreti aldıktan sonra görevli biri onu evine bırakır.¹

Seroşevsky, tanık olduğu bir Yakut hastalık şalgıtma ayinini de anlatır. Hastalığı iyi etmek üzere davet edilmiş şaman, hastanın bulunduğu çadıra gelerek, en saygın konumda bulunan kerevete ve buraya serilmiş beyaz kısrak postu üzerine oturarak tören için uygun olan zamanı beklemeye başlar. Postun Gök Tanrı'ya kurban edilen "beyaz kısrak" postu olması dikkat çekicidir. Şaman, bu esnada yedirilip içirilir, ihtiyaçları karşılanır. Güneşin batışı ve alacakaranlığın çöküşü esnasında tören hazırlıklarına başlanır. Törene katılacak komşular gelir, kadınlar sağ tarafa dizilmiş sandalyelere, erkekler ise soldaki sandalyelere oturur. Tören esnasında ruhların şamanı kaçırmaması için birinin tutacağı bir kayıştan ilmik yapılır ve şamanın omuzuna takılır. Yeme içme gibi işler bittikten sonra şaman bir şeyler mırıldanıp talimatlar vererek saç örgülerini açar. Yavaş yavaş vecd durumuna geçen şaman hıçkırır ve gövdesi garip şekilde sallanır; ba-

¹ J. M. Bapaeva, *Tuva Şamanizmi*, s. 31-34.

kışları insanların yüzüne doğru değil aşağıya bakar durumda ve sabittir. Bütün bunlar onun kendisini evden ve insanlardan tecrit etmesinin hazırlıklarıdır. Karanlık artmaya başladığı zaman insanlar da fısıltıyla konuşmaya başlar ve bir süre sonra da kimsenin çıkmaması veya girmemesi için kapılar kapatılır.

Şaman yavaş hareketlerle gömleğini çıkarır ve kaftanını giyer. Büyülü olarak nitelendirilen bu kaftan diğer örneklerden de bildiğimiz gibi bir çeşit mikrokozmos olarak çeşitli işler için kullanılan gerçek veya simgesel nesnelerin üzerine iliştirildiği bir elbisedir. Seroşevsky'nin anlatımına göre kaftan olmaması durumunda şamanın kadın elbisesi (sangıyah) giymesi de çok ilginçtir. Bu bize ilk şamanların erkek değil de kadın olduğunu ve kadınların ruhsal yapısı dolayısıyla ruhlarla daha kolay bağlantıya geçebildiğini hatırlatır. Ayrıca şamanın gerekli olursa erkek kimliğinden sıyrılabileceğinin işareti olarak da alınabilir.

Elbisesini giyen şamana bir pipo verilir. Pipoşunu içerek yavaş yavaş transa girmeye başlar, daha yüksek sesle hıçkırıkları, artan titremeler bunu belli eder. Baş eğik, gözleri kapalı ve yüzü bembeyaz olmuştur. Beyaz kısrak postu odanın ortasına serilir. Şaman istediği bir kova soğuk suyu içtikten sonra el yordamıyla yavaş hareketlerle kırbacını, ağaç dalından sopa veya asasını ya da davul tokmağını arar bulur.

Sonra ayağa kalkan şaman dört kere sağ dizi üstüne çökerek dünyanın dört yönüne ağızından su püskürterek saygılarını sunar. Etrafa tam bir ses-

sizlik hâkimdir. Beyaz at kılları atıldıktan sonra ateş küllerle söndürülür. Karanlık çöker ve şaman bu karanlıkta közler tam sönene kadar belli belirsiz görülür. Kötü ruhlara kalkan vazifesini görmek üzere davulunu önünde tutup başını eğerek oturur. Postun başı ve yüzü güneye dönüktür. Karanlık zifiri karanlığa dönüşür. Böylece olayın gidişatını anlatacak olan hıçkırıklar daha net duyulur ve etkili olur.

Bir an tam olarak çöken sessizlikten sonra aniden şamanın esnemesi duyulur ve ayrıca yardımcı ruhlar olan şahinin ötüşü veya martı çığlığı gibi sesler de evin içinde yankılanır. Tekrar çöken sessizliğin içinden şamanın yavaş tıngırtılarla birlikte davulunu çalmaya başladığı duyulur. Başlangıçta hafif olan davul sesi sonra yavaş yavaş artarak haşin ve çok yüksek ses haline dönüşür. Bu arada bütün kuşlar (karga, şahin, kartal, martı) uçarak ses çıkarmaya başlarlar. Yazara göre onların bağırtı ve çığlıkları huzursuz bir bekleyişe işaret eder. Davulun, davula bağlı madeni zillerin ve şaman elbisesindeki madeni parçaların sesi büyük bir gürültü oluşturur ama az sonra bu yüksek ve karışık sesler senfonisi aniden kesilir. Bir iki tokmak darbesinden sonra havada tutulan davul şamanın dizleri üzerine düşer.

Daha sonra şaman tekrar ama düzenli bir biçimde davulunu çalarken ilahiler söylemeye başlar. Bu ilahilerde şaman, yardım istemek için tanrılara ve ruhlara seslenir. Yerin kudretli boğası muhtemelen yeri taşıyan boğadır. Ayrıca bozkır atına, ateşe vb seslenir hatta izleyenlere de hitap eder. Ardından sesler yeniden kesilir ve tekrar başlar.

Sonraki ilahilerde şaman yardımcı ruhlara seslenir. Emeget gelip onun içine girer. Onun etkisiyle şaman şiddetli bir şekilde hareket eder, hoplayıp zıplar, sonra yavaşça evin ortasına gelir. Ateş aceleyle canlandırılır ve ışığı ortalığı aydınlatır. Şaman çılgın hareketlerle dansını aralıksız gerçekleştirir. Bu arada da davul çalıp ilahi söylemeye devam eder.

Şaman, bedeni ve ağzı kasılmış vaziyette, bazen ağzından salyalar akan ve kendinde olmayan bir deli gibi görünmektedir. Kâh durur kâh devam eder. Huzurlu ve tantanalı bir marş çalarak ve gök ruhlarından dilekte bulunarak onları razı etmeye çalışır. Bu çabaları sonucunda hastalığa neyin neden olduğunu öğrenir ve onunla mücadeleye girer. Hem dönüp hem de davul çalarken hastaya yaklaşır ve hastalığa neden olan kötü ruhu kovmaya çalışır. Korkutarak kaçırmaya, olmazsa emerek çıkarmaya gayret eder. Sonra sitem ve dualarla, eğer emmişse yere tükürür ve tekmelerle kovarak veya avucundan üflemek suretiyle hastalık ruhunu tekrar geri getirmeyeceği uzak bir yere gönderir. Gök ruhlarına hangi kurbanın verileceği belirlenir ve bir süre sonra da tören sona erer. Böylece hastalığa neden olan kötü ruh kovulmuş, kurban kabul edilmiş, hastalık iyileşmiş olur. Şaman bundan sonra da bazı işlemler yaparak töreni tamamıyla bitirir.¹

Görüldüğü gibi şaman, hayatı boyunca insanların yararına çeşitli işler yapar. Kimi zaman kötü ruhları bulup yakalayan veya def eden bir uzman,

---

¹ V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 226-231.

kimi zaman fiziksel hastalıkları ruhlar yardımıyla tedavi eden bir doktor, kimi zaman insanın hayatında olabilecek şeyleri haber vermeye çalışan bir kâhin, kimi zaman da ölümlerin ruhlarını ölümler âlemine götüren bir ruh taşıyıcısıdır.

Bununla birlikte, insanların zararına işler (kara büyü, bağlama büyüleri, aşk büyü, hastalık büyü vs) yapan şamanlar da tespit edilmiştir. Nispeten geç dönemlerde şamanlar "ak şaman" ve "kara şaman"lar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ksenofontov'un derlemelerine göre yukarı dünya ruhlarına seyahat eden şamanlar ak şamanlar ve aşağı dünya ruhlarıyla temasa geçenler de kara şamanlardır. Yine onun tespitlerine göre, ak şamanlar kötü hastalıkları tedavi etmez, hayvan kurbanı da yapmazlar. Ak şamanlar daha çok bereket, soyun devamlılığı gibi konularla ilgilenirler. Çocuğu olmayanlara çocuk vermesi için Ayıısıt'a ve adı zaten inekten türetilmiş olan İeyehsıt'e (Inahsıt) de sığırların üremesi için dua ederler. Çoğunlukla özel şaman kıyafeti kullanmazlar ve ilk algışlarını yaparken ellerinde bazen beyaz at kılı bazen geyik kılı veya herhangi beyaz kıldan oluşturulmuş bir demet tutarlar. Burada beyaz renk, göğsü veya Gök Tanrı'ya ve böylece söz konusu şamanların ak şaman olduğuna bir işarettir.

Bununla birlikte şamanlarla ilgili Yakutlar arasında yapılan çeşitli tespitlerde az da olsa ak şaman olmasına rağmen yeraltındaki kötü ruhlarla bağlantıya geçen ve aynı zamanda Gök Tanrı'yla da işlerini sürdüren şamanlar tespit edilmiştir.¹ Bu şamanlar şaman elbisesi de giyerler. Gerçek şudur

¹ G. V. Ksenofontov, *Yakut Şamanlığı*, s. 251-260.

ki Yakutlar dışındaki Türk topluluklarının çoğunda, hem göğe hem de yeraltına seyahat edebilen şamanlar daha yaygındır. Bu durumda asıl kara şamanlar, gökle hiçbir bağlantısı olmadan yeraltının kötü ruhlarıyla işbirliği yapan şamanlardır.

Şamanların hayatları boyunca kullanmaları gereken sayıda davulu kullandıktan sonra öldüklerine inanılır. Ölümünün geldiğini önceden anlarlar. Öldüğü zaman gövdesi bazen toprağa gömülür, bazen de ormanlık ve ağaçlık bir alanda kimisi katafalk gibi yapılarak yerden yükseltilmiş ağaç lahitlere gömülür. Davulu ve eşyaları mezarın içine konulabileceği gibi davulun en yakınındaki ağacın budağına asılarak terk edildiği de olur.

Şaman, ata kültleri gereği öldükten sonra zamanla o bölge halkının koruyucu ruhu olur. Bu nedenle zamanın tahribi nedeniyle lahit çöktüğü ve kemikleri dağıldığı zaman yeni bir lahit yapılır ve kemik kaldırma töreni düzenlenerek kemikleri alınıp lahte tekrar konulurdu (Çizim 10).

B. Mitsel Bir Figür Olarak Kahraman

Şamanlar da bir çeşit “kahramanlar” olarak nitelendirilebilir; ancak kahramanlık ayrı bir toplumsal yapıya işaret eder ki bu Türklerde kökeni Ön Türk dönemine kadar inen Alplik teşkilatıdır. Biz bu teşkilatın esaslarının milattan önceki ilk Türk kültürlerinden olan Tagar Kültürü döneminde (MÖ 8. yüzyıldan itibaren) oluştuğunu zannediyoruz; ancak bunun köklerini savaşçılık anlayışının bir değer olarak ortaya çıkmaya başladığı MÖ 4000-3000’li

yıllara indirmek de mümkün görünmektedir. Tagar döneminden itibaren gerek İskit denilen ve çoğunluğu Türk olan topluluklarda gerekse Ting-lingler ve Asya Hunları gibi topluluklarda savaşçı kadın ve erkek mezarlarının görülmesi bu teşkilatın maddi kalıntılarının olduğunu da düşündürür. Avrupa'da ortaçağda görülen "şövalyelik" teşkilatının kökleri nin de İç Asya'dan ve öncü Türk kültürlerinden kaynaklandığı iddia edilebilir.

Kahraman zor zamanlarda toplumun içinden çıkan ve ulusun bekası için toplumun yapmaya cesaret edemediği şeyleri canını ortaya koyarak yapmak suretiyle yaparak ulusunu kurtaran, düzlüğe çıkaran, olağanüstü özelliklere sahip kişidir.

Kahramanlık kültü gereği ortaya çıkan Türk kahramanları tarihin hiçbir döneminde eksik olmamıştır. Geçmiş dönem Türk halkları kahramanları olağanüstü insanlar, düzenin temsilcisi, Tanrı'nın elçisi veya görevlisi gibi görürler. Onlarla ilgili efsane ve destan metinlerini okunduğunda yeteneklerine, güçlerine ve temsil ettikleri değerlere hayran olmamak zordur. Onlar, hükümdarın veya yöneticilerinin esir edildiği, toplumun özgürlüğünü kaybettiği ve kötü bir gücün devletin bağımsızlığını sonlandırdığı zamanlarda, Tanrı adına savaşıp düzeni, yani hükümdarı veya yönetimi, ulusu ve devleti kurtaran bir güç olarak hatta Tanrı'nın silahı olarak dünyaya gönderilir.

Kahraman olağanüstü şartlarda doğar, ruhların korumasıyla büyür. Yiğitlik ve savaşçılık sanatlarını öğrenir ve sonra yine olağanüstü varlıklar ve başka alplerden yardımlar alarak kötülüğü temsil eden güçle savaşır ve eninde sonunda onu alt eder.

Oğuz Kağan Destanındaki Gök Tanrı'nın Oğuz'a gönderdiği, yol gösteren lider Bozkurt ne ise bir topluma gönderilen kahraman da odur. Yine Oğuz Kağan Destanında da gördüğümüz gibi, daha küçük yaştan itibaren bedenleri olağanüstü güçlüdür. Savaş yetenekleri ve akılları muazzamdır. Atları da en az onlar kadar yeteneklidir ve adeta onların üzerinde uçarak giderler, bazen rüzgâr gibi dağların doruklarında eser, bazen göğe çıkar, bazen ölümler âlemine inerler.

Birden çok yerde mücadele edebilmek için kahramanların ikizleri veya çok sayıda eşleri olabilir. O Tanrı'nın bir elemanı olarak kutsal yurdu, kötü ruhların efendisi olan Erlik'in kötü niyetlerini gerçekleştirmek için istila eden ve onun temsilcisi kötü hükümdarların istilasından kurtarır. Böylece Gök Tanrı'nın veya sadece Tanrı'nın hükmedeceği yeryüzünü, onun yardımıyla kurtarıp yine onun hüküm sürmesini sağlar.

Burada mitolojik dört kahramandan söz edilebilir: 1. Alp Er Tunga; 2. Kögüdey Mergen; 3. Çaştani Bey; 4. Oğuz Kağan.

1. Alp Er Tunga

Bu büyük Türk kahramanından saygıyla ve sevgiyle bahseder Kaşgarlı Mahmud: "*Alp Er Tunğa öldi mü / Isız ajun kaldı mu / Ödhlek öçin aldı mu / Emdi yürek yırtılır.*"¹

---

¹ "Alp Er Tunga öldü mü? Kahpe dünya ondan kurtuldu mu? Zaman ondan öcünü aldı mı? Şimdi yürek parçalanır." Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugat'it Türk*, cilt 1, s. 41-42.

Sözlüğünün çeşitli yerlerinde değişik sözcüklerin kullanımını açıklarken bazı parçalar veriyor ve bu parçalarda Afrasiyab'ın (Alp Er Tunga) kastedildiğini de söylüyor. Araştırmacılar bu manzum metinlerin Alp Er Tunga sagusunun parçaları olduğuna inanıyorlar: "*Ödhlek yarağ közetti / Ogrı tuzak uzattı / Beglerbegin azıttı / Kaçsa kalı kurtulur.*"¹ Burada beylerbeyi sözünden kastı Afrasiyab'tır.

Dîvânü Lugat'it Türk'teki bazı parçalarda Afrasiyab'ın adı geçmemesine rağmen onlar da sagunun parçası sayılmıştır. Ancak şu parça saguya ait olmalıdır: "*Ödhlek küni tawratur / Yalnğuk küçin kewretür / Erdin ajun sewritür / Kaçsa takı artılır.*"²

Bir diğer parçada ise şöyle söyleniyor: "*Begler atın argurup / Kadhgu anı turgurup / Menğzi yüzi sargarıp / Kürküm anğar türütülür.*"³

Ve sonra ne oldu: "*Ulşıp eren börleyü / yırtın yaka urlayu / Sıkırıp üni yurlayu / Sıgtap közi örtülür.*"⁴

¹ "Zaman fırsat gözettili, gizli tuzağını kurdu. Beylerbeyini şaşırttı, o kaçmakla bundan nasıl kurtulur." Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, cilt 2, s. 234.

² "Zamanın günleri insanın kuvvetlerini gevşetmek için acele eder; dünyayı er kişiden yana seyrekleştirir. Ölümden kaçan kimseye ölüm erişir." Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, cilt 2, s. 335.

³ "Beyler atlarını yordular, kaygı onları durdurdu; yüzleri benizleri sarardı, sanki safran sürülmüştü." Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, cilt 1, s. 486.

⁴ "Herkes kurt (börü) gibi uluşuyor, yakasını yırtarak bağılıyor, ünü çıkasıya haykırıyor, gözyaşları gözü örtünceye kadar ağlıyor." Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, cilt 1, s. 189.

Afrasiyab adının geçtiği son parça olarak da şunu ekleyelim: *“Ödhlek arıg kewredi / Yunçığ yawuz tawradı / Erdem yeme sawradı / Ajun Begi çertilür.”*¹

Araştırmacılar tarafından “Alp Er Tunga Sagusu veya Ağıtı” olarak ifade edilen bu parçalar, üslupları birbirne benzemekle birlikte aslında Alp Er Tunga ile ilgili bir tek ağıtın değil de birden çok ağıtın parçaları da olabilirler; ama bu bizim için bir şeyi değiştirmez.

Vaktiyle bazı edebiyat tarihçileri bu parçalar üzerinde durmuş ve onların arkasındaki anlamı açığa çıkarmaya çalışmışlardır. Son parçanın eski Türk yuğ törenlerinden bahsettiğini söylemekte haklıdırlar ama Besim Atalay’ın çevirisiyle “ödhlek” ifadesini “felek” olarak yansıtmalarının doğru olmadığını düşünüyorum. Atalay, bunu zaman olarak çevirmiştir ki bu doğrudur. “Zaman” yani “ödlek” kelimesi Orhun Yazıtlarında da karşımıza çıkar. Kültigin yazıtı da bir bakıma ölen kardeşi için ağlayan ve ona vefa borcunu ödeyen Bilge Kağan’ın ağıtıdır. Kültigin (732) yazıtının kuzey cephesi 10. satırında Bilge Kağan, kardeşinin ölümünden duyduğu büyük üzüntüyü anlatırken “ödlek” sözcüğünün daha arkaik şekli olan “öd” sözünü zikrediyor:

İn(i)m kül tig(i)n: kergek:boltı: öz(ü)m:s(a)k(ı)nt(ı)m:körür:köz(ü)m:körm(e)z t(e)g :bil(i)r: bil(i)g(i)m: bilm(e)z t(e)g: boltı:özüm s(a)k(ı)nt(ı)m: öd t(e)ñgri:(a)ys(a)r: kişi oğlu:koop:ölg(e)li:törim(i)ş.

¹ “Zaman zayıfladı; arık, düşkün kuvvetlendi. Zamane insanları dünyanın beyi Afrasiyab öldükten sonra fazileti bıraktılar.” Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, cilt 3, s. 41-42.

T. Tekin bu satırları bugünkü Türkçeye şöyle aktarıyor: *Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış.*"¹ Görüldüğü gibi burada "Öd Tengri" ifadesi vardır. Zaman Tanrısı isimli varlıkların ömrüne hükmeden bir tanrının varlığı burada ayan beyan ortadadır. Alp Er Tunga'nın ağıtına ilişkin parçalarda geçen "ödlek" ifadesi Zaman Tanrısı inancının İslamiyetin Türklere ulaştığı çağlara kadar eriştiğini göstermektedir. Yani başka deyişle ağıtta felekten değil insanın ölümüne neden olan zamandan söz edilir. "Dünya Beyi" öldükten sonra ne oldu? Kültigin, Bilge Kağan ve Atatürk öldükten sonra ne olduysa o oldu. Yavaş yavaş tanrısal düzen bozuldu. Değersizler değerli konumuna geçti, değerli olana değer verilmedi. Ahlak, fazilet, erdem sona erdi.

Bu parçalarda Alp Er Tunga'nın büyük bir kahraman olduğu yansıtılmakla birlikte o ayrıca "dünya beyi" olarak takdim edilmiştir. Bu anlamda Türklerdeki "Dünya Hâkimiyeti" (sonraki Kızıl Elma) kavramına atıfta bulunulduğunu da görüyoruz. Alp Er Tunga öylesine büyük bir kahramandır ki bütün dünyanın Tanrı tarafından görevlendirilmiş hükümdarıdır. O nedenle onu Zaman Tanrısı'nın öldürmüş olması bile inanılmaz bir şeydir ancak Tanrı'nın isteğine karşı gelmek Alp Er Tunga bile olsa hiçbir insanoğlunun elinde değildir. O yüzden Bilge Kağan'ın büyük Türk kahramanı Kültigin'in ölümüne ağlamasıyla Türk ulusunun Alp Er Tunga'nın

¹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 22-23.

ölümüne ağlaması eşdeğerdir ve parçalarda da belirtildiği gibi onun ölümü üzerine büyük bir yuğ töreni düzenlenmiştir. Benzer hususları Türklerin her kahramanı için düşünmek mümkündür. Türk ulusu 20. yüzyılda son büyük Türk kahramanı Mustafa Kemal Atatürk için de böyle ağlamıştır. Daha sonra kitabımızın ölümü ele alacağımız kısmında bu yoğ törenlerinden tekrar bahsedeceğiz.

Peki, Alp Er Tunga kimdi? Onu böylesine özel ve büyük yapan neydi? Gerçekte hiç var olmamış mitolojik bir kişilik miydi? Yoksa tarihte var olmuş ve adı mitsel simgelerle anılan bir kahraman mıydı? Alp Er Tunga bunların hepsiydi. Belki de o Tanrı'nın dünyayı ve insanları yarattığı esnada, insanların hükümdarı veya bu hükümdarın soyundan bir kişiydi. Kimi Türkler, Müslüman olduktan sonra soylarını Nuh peygamberin oğlu Yafes'e dayandırmadan önce kısmen Alp Er Tunga'ya yani Farısların en büyük düşmanları olarak andıkları Afrasiyab'a dayandırıyorlardı.

Gerçekten de İran kahramanı Siyavuş'un rakibi Türk Kahramanı Afrasiyab, Alp Er Tunga mıydı? Yoksa daha eski çağların bir kahramanı mıydı? Belki de Afrasiyab Alp Er Tunga'nın soyundan geldiği söylenen bir başkasıydı. Emel Esin gibi bazı araştırmacıların söylediği gibi o eski savaş tanrısına (Ch'ih-yo) bağlanabilir miydi? Bütün bunlar sorulabilecek ancak cevabı pek de net olamayacak sorular. Bununla birlikte Kaşgarlı Mahmud sözlüğünde Alp Er Tunga'nın Afrasiyab olduğunu net bir şekilde ileri sürmektedir:

"Tonğa: Bebür. Kaplan cinsinden bir hayvandır; fili öldürür, asıl olan budur. Bu ad Türklerde yaşamaktadır; anlamı kaybolmuştur. Çok kere kişi adı olarak kullanılır." ... "Tonğa Xan, tonğa tigin" denir. Buna benzer böyle adlar çok kere verilir. Türklerin büyük Hakanı Afrasya'nın asıl Türk adı "...tonğa alper"dir; "Bebür gibi kuvvetli, yiğit bir adam" denir.¹

Bu arada yırtıcı hayvanların Türk mitlerinde güç, kuvvet, tanrı simgeleri olarak ele alındığını burada hatırlayalım. Ayrıca günümüze yakın zamanlarda töz olarak anılan ya da hayvan ata-ana veya koruyucu ruh olarak ifade edilen hayvanların varlığı da Alp Er Tunga'nın bu isimle anılmasını (Tonga Alp/ Kaplan Alp) manidar kılıyor.

Kaşgarlı Mahmud, eserinin bir başka yerinde ise Alp Er Tunga'nın oğlunun adının da "Barshan" olduğunu ve Türkistan'da bulunan Barsgan kentine onun isminin verilmiş olduğunu söyler: *"Barsgan: Afrasiyab'ın oğlunun adıdır. Barsgan şehrini bu yapmıştır. Bu şehir Mahmud'un babasının şehridir."* Öte yandan Semerkant'ın surlarla çevrili eski bölümünün adı da (Eski Şehir) Afrasiyab'dır. Bu kentin Afrasiyab'ın yönetim merkezi olup olmadığı tartışılır.

Kaşgarlı Mahmud'un, Alp Er Tunga üzerinde neden bu kadar çok durduğu merak konusu olabilir. Bunu ancak bu büyük Türk kahramanına duyduğu hayranlık ve bağlılıkla açıklayabiliriz. Kahramanın oğlunun adını veren Kaşgarlı'nın kızının ismini de verdiğini görüyoruz. Ona göre Kazvin şehrini bu kız kurmuştur

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugat'it Türk*, cilt 3, s. 368.

ve bu kentin adı kızın ismi “Kaz” olduğu için Kazvin adını almıştır. Kaşgarlı Mahmud, kentin isminin aslının Kaz Oynı’ndan geldiğini yazar ve ekler: *“Çünkü Afrasiyab’ın kızı orada oturur, orada oynarmış.”*

Kaz, uçsuz bucaksız su üzerinde, dünyayı yaratmak için suların üzerinde yüzen tanrı Ülgen ve ilk yarattığı kişi olan Erlik’e işaret eder. Aynı zamanda bey ruhu veya asil soydan kişilerin simgesidir. Alp Er Tunga’nın soyundan geldiğini ileri süren Karahanlılar’dan birinin kızının adı da bu yüzden “Kaz” idi.

Eski Merv şehrini kuranın da Afrasiyab olduğunu söyleyen Kaşgarlı, başka ilginç bilgiler de verir. Maveraünnehir’deki Yenkend’den söz ederken Siyavuş’un burada öldürüldüğü ve onun Afrasiyab’ın kızı Kaz’ın eşi olduğu söyler. Siyavuş, Alp Er Tunga’nın rakibi olan İran kahramanıdır. Kızının onunla evlenmiş olmasının mahiyetini ve nedenini bilmiyoruz ama bu ilginç bir durumdur. Belki de iki kahraman zaman zaman savaşmakta zaman zaman dost olmaktadır. Kaşgarlı, ateşe tapanların yani Zerdüştlere her yılın bir gününde Yenkend’e gelerek Siyavuş’un öldüğü yerde ağlayarak kurban kestiklerini ve kurbanın kanını onun mezarının üzerine döktüklerini anlatmaktadır. Tabii bu, Siyavuş’un en azından öteki dünyada yeniden dirilmesini sağlamak umuduyla gerçekleştirilen bir ritüeldir. Kaşgarlı Mahmud’un eserinde çeşitli sözcüklerin açıklamasını yaparken kullandığı bu bilgiler Alp Er Tunga hakkında epey bir bilgi edinmemizi sağlar.¹

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgat’it Türk*, çev. Besim Atalay, cilt 1-3, Ankara 1998-1999, s. 149-150.

Alp Er Tunga hakkında oldukça geniş bilgileri Firdevsî'nin Gazneli Mahmud'a sunduğu ünlü eseri *Şehname*'de görebiliyoruz.

Ortaçağın Türkleri arasında da sevilen ve okunan *Şehname*, İran ve Orta Asya tarihini aktararak bilgi vermektedir. Burada İran kahraman ve hükümdarlarıyla Türk kahramanı Alp Er Tunga (Afrasiyab) arasındaki savaş ve mücadeleler zaman zaman İran tarafını daha kahraman göstererek detaylı bir şekilde çeşitli mitolojik ve alegorik unsurlarla birlikte anılmaktadır. Ne kadar ilginçtir ki Türkler bahis konusu olduğunda Arapların İran ve Orta Asya'yı istilalarından sonra, onların; Nuh'un oğulları arasında yeryüzünü paylaşırması ile Yafes'in soyuna dayandırılması gibi maksatlı üretilmiş, benzeri türden bir efsane de *Şehname*'de İranlıları merkeze alacak şekilde ileri sürülmektedir.

Araplar nasıl yeryüzünü kendilerine ait görmüşlerse İranlılar da öyle görmüştür. *Şehname*'nin "Ferîdun'un Yeryüzünü Oğulları Arasında Paylaşırması" başlıklı bölümünde bu konu şöyle aktarılmaktadır. (Necati Lugal çevirisi):

Ferîdun yıldızlar ilminden bu sırları öğrendikten sonra içindeki sırrı açığa vurarak yeryüzünü üç parçaya ayırdı: Bu parçalardan biri Rûm ve Batı, birisi Türkistan ve Çin, diğeri de yiğitler ülkesi İran'dı. Birinci parçayı, yani bütün Rûm ve Batı ülkesini Selm'e verdi ve bir ordu toplayarak batıya gitmesini buyurdu. Böylece Selm de padişahların tahtına ayak basarak "Batı Padişahı" adını aldı. Sonra Tûr'a Tûran ülkesini

verdi ve onu Türklerle Çin'in padişahı yaptı. O da babasının hazırladığı bir orduyla yola çıktı. Büyüklüğün tahtına oturdu, beline kemerini kuşandı ve cömertliği elini açtı. Büyükler önüne mücevherler saçtı. Bütün dünya onu "Tûran Padişahı" olarak tanıdı. Sıra İrec'e gelince babası ona da İran'ı ve İran'la beraber mızraklı yiğitlerin yetiştiği çölü, padişahlığın tac ve tahtını verdi. Çünkü fildişi tahta, taca, kılıca ve saltanat mührüne layık olarak onu görmüştü. Akıllı, bilgili ve düşünceli olanlar, onu "İran Padişahı" olarak kabul ettiler. Böylece her üçü de padişah soyundan gelenlere yaraşacak şekilde yerlerine yerleştiler.¹

Tabii eski çağlarda büyük ulusların kendini dünyanın merkezine koymaları ve dünya hâkimiyetinin kendi hakları olduğunu düşünmeleri, kökü mitolojide olan bir anlayış olarak sadece İranlılar, Araplar ve diğer semitikler, Çinliler, Romalılar gibi toplumlarda yoktu; bir "Türk Dünya Hâkimiyeti" ülküsü de vardı. Türk hükümdarları da tanrısal düzenin temsilcisi olarak kendilerini "dünya hükümdarı" olarak görüyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'un Alp Er Tunga'yı "Dünya Beyi" olarak takdim etmesi bu yüzdendir. Türk mit, efsane ve destanlarında Türk Dünya Hâkimiyeti kavramıyla ilgili pek çok parça ve iz bulunmaktadır. En güzel örneklerinden biri Oğuz Kağan Destanıdır. Bunun Budist kavramlar-

¹ Firdevsî, *Şehname*, çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 115.

dan geçerek Türk-İslamlaşmış şekli “kızıl elma” ül-küsüdür. İşte, bu ülkünün uygulayıcılarından biri de Alp Er Tunga idi. Afrasiyab, kuvvetle muhtemel ona İranlıların verdiği isimdi.

Şehname’de birçok İran kahramanı ve hükümdarının, Türk kahramanı Afrasiyab ile savaştığı anlatılır. Bazen İranlılık ön plana çıktığında Afrasiyab’ın savaştan kaçtığı ileri sürülse dahi, Firdevsî çoğu savaşı onun kazandığı söylemekten ve Afrasiyab’ı övmekten kendini alamaz. “Nevzer’in Afrasiyab’a Tutsak Olması” konulu bölümde şu cümlelerle bu duruma tanık oluyoruz:

Nevzer, Kâren’in gittiğini duyunca olanca hızıyla onun peşi sıra yola düştü. Kötü bir güne rastlamamak ve feleğin muhtemel bir darbesine uğramamak için acele ediyordu. Fakat Efrâsiyâb onun çöllere doğru yola çıktığını haber aldı ve derhal ordusunu toplayıp bir aslan gibi ve hızla peşine düştü. Ona yaklaştığı sırada süratle kaçmasına rağmen bir taraftan savaşa hazırlandığını gördü. Bunun üzerine o da bu taçlı padişahın başını gövdesinden ayırmaya yolunu aradı. Efrâsiyâb ile Nevzer ta güneş doğuncaya kadar bütün gece savaştılar. Savaş sırasında cesur kahramanların ayaklarının altından kalkan tozlarla dünya karardı ve sonunda Nevzer tutsak edildi. Nevzer’le birlikte yanındaki bin iki yüz ünlü kahraman da o kadar güç bir duruma düştüler ki, onlar için kaçacak hiçbir yer kalmamıştı. Bir şekilde kaçmaya çalıştılar; fakat sonunda belanın tuzağı-

na düşüverdiler. Efrâsiyâb bu yüce padişahı ve bütün ordusunu tutsak etti.”¹

Meşhur *Şehname* kahramanı Zaloğlu Rüstem de Afrasiyab ile savaşı. Ona karşı çıkmadan önce babasına onu sorar ve şu cevabı alır: “*Bana sorduğun Türk, bir ejderha gibi savaşı, nefes verirken ateşler saçar, intikam almak için savaşa başladı mıydı bir bela bulutu kesilir. Onun bayrağı da elbisesi de karadır. Kolları demir kaplı, külahı da demirdendir. Üzerindeki demir zırhı altın işlemelidir, tulgasının üzerinde de kara bayrak vardır. Ondan kendini çok iyi koru; çünkü o çok uyanık ve cesur bir pehlivandır.”²*

Görüldüğü gibi Türk hükümdarı burada cesur ve güçlü bir kahraman olarak ifade ediliyor; ancak anlatımda simgelerin seçimi ilginçtir, çünkü seçilen simgeler İran tarafını “iyiliğin ve doğru gücün tarafı” yapıyor. Bayrakların renginin kara, kolçak, tulga ve zırhın demirden olduğunun vurgulanması da bu yüzdendir. Ayrıca Türk hükümdarının savaşıırken ejderha gibi olması da buna işarettir. Çünkü İranlılara göre ejderha çok büyük bir gücü temsil eder ama bu düşmanın veya kötülüğün gücüdür. O yüzden *Şehname* minyatürlerinde “ejder öldürme” sahnelerine çokça yer verilir. Kısacası Türk kahramanı burada güçlü, kendisine dikkat edilmesi gereken kahraman bir düşman olarak anlatılmaktadır.

Dünya Beyi Alp Er Tunga öldü ve Kaşgarlı Mahmud’un da verdiği ağıt parçalarında anlatıldığı

¹ Firdevsî, *Şehname*, s. 242.

² Firdevsî, *a.g.e.*, s. 270.

gibi, Zaman Tanrısı ile mücadele eden, tanrı tasavvurunun bir devamı olan Alp Er Tunga zamanla mücadelesinde ona yenik düştü.¹

Dönemin önemli kaynak kitaplarından olan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'inde, bir Uygur kahramanının anlatıldığı ve aşağıda ele alacağımız Çaştani Bey'in öyküsünde, Cüveynî'nin *Tarih-i Cihângüşâ* adlı kitabı içinde ve Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*'sinde de Alp Er Tunga'dan çeşitli vesileler ve amaçlarla söz ediliyor. Ayrıca Mesudî gibi Arap-İslam tarihçilerinin eserlerinde de kahramanımızdan bahsedilir. İran kaynaklarından en erken yazılı kaynak olarak *Avesta*'da Alp Er Tunga'nın Arjasp ismiyle geçmektedir. Türkçe en eski kaynak olarak da Orhun Yazıtlarında onunla ilgili bir yuğ merasiminden söz edilmektedir:

[Düşmanın] *o gelmiş olan ordusunu Kültegin püskürtüp Tonglardan bir kabile [ve] Alpagulardan on eri Tonga Tegin cenaze merasiminde sarup öldürdük.*²

Bu ifadeler Tonga Tegin'in yuğ töreninden söz ediyorsa da o, Alp Er Tunga'nın ismi verilmiş bir başka Türk kahramanı da olabilir.

Bazı araştırmacılar, Alp Er Tunga'nın İranlıların bulunduğu Güneybatı Asya bölgesine akın yapan

¹ Yaşar Çoruhlu, *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, Konya, 2014, s. 111.

² Kültigin Yazıtı, güney yüzü, 7. satırlar. (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*.)

Sakalardan bir hükümdar veya MÖ İç Asya'dan bu bölgeye doğru yayılan akınlarda bulunan Ting-ling-ler ve hatta Hunlardan bir kahraman hükümdar olabileceğini düşünmektedir. Böylece sonraki İslam dönemi dahil birçok Türk devleti hükümdarının soyunu Alp Er Tunga'ya bağladığını görülmektedir. Bazı araştırmacılar ise Oğuz Kağan'ın da Alp Er Tunga olabileceğine işaret eder.

2. Kögüdey Mergen

Türk mitolojisinde kahraman tipine örnek olarak ele alınabilecek bir diğer kişiye bir Altay destanı olan Maaday Kara Destanının başkahramanı Kögüdey Mergen'dir. Maaday Kara Destanının sanat tarihine yansımaları ve mitolojiyle bağlantılı anlatımını daha önce Abant İzzet Baysal Üniversitesinde bir sempozyumda sunduğum bildiride yapmıştım. Bunu burada tekrar ele almakta fayda görüyorum.¹ Güney Sibirya'da yaşamlarını sürdüren Altay Türklerinin destanı olan Maaday Kara'nın Altayca metni Aleksey Grigoreviç kalkın'ın anlatımından (1964) Sazon Saymoviç Surazakov tarafından derlenmiş ve bu derleme 1973 yılında kitap olarak yayımlanmıştır. (*Maaday-Kara, Altayskiy Geroičeskiy epos, Moskova, 1973*).

---

¹ Yaşar Çoruhlu, "Sanat Tarihine Yansımalarıyla Altay Destanı Maaday Kara'da Mitsel Motifler," *VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu - Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Bildiriler Kitabı*, s. 783-816, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 10-12 Ekim 2016, Bolu. Kaan Matbaa, İstanbul, 2016.

Destanın başlıca kişileri şunlardır: Kahramanın babası Maaday Kara, onun karısı Altın Targa, kahramanın kendisi Kögüdey Mergen (bazen tanınmamak için Tastarakay adında başka bir insana veya bir hayvan biçimine dönüşür), kötülüğün ve ölümün tanrısı Erlik'in temsilcisi Kara Kula Han, Erlik'in kızı ve Kara Kula Han'ın karısı Abram Mös Kara Taacı'dır ki o Kögüdey Mergen'le evlenerek Altay'da hüküm sürmek ister ve sıklıkla ve çeşitli amaçla biçim değiştirir. Ayrıca kahramanın annesi, kahramana yardımcı olan yiğitler, kahramanın evleneceği kız Altın Küskü ve Altın Küskü'nün babası Ay Han'dan ve Erlik'ten de söz edilir. Metinde Tanrı Ülgen'in adı da bir yerde geçer.

Destanda anlatıldığına göre Kara Kula Han, Erlik adına Altay'ı istila eder. Maaday Kara'yı, karısını ve halkını esir alır ve onları zulüm içinde yaşatır. Bu arada Maaday Kara bir oğlu olmadığına üzülürken, sonraki olayların başlangıcını teşkil etmek üzere Tanrı ona bir oğul bahşeder. Buna ne kadar sevinse de onun esir Altay'da büyümesinden veya öldürülmesinden endişe eder ve oğlunu ücra bir yere terk eder. *Altay'ın ruhu* çocuğu sahiplenir, büyütür ve çocuk büyüyüp de üstün bir savaşçı olduktan sonra gizlice Altay'a gelir ve orada ana babasını görür. Oğullarını tanırlar. Kögüdey Mergen önce Kara Kula Han'ın ölmesini sağlar, sonra Altın Küskü ile evlenir. Erlik'in kızını yener ve hatta kendisini de alt ederek Altay Türk halkını kurtarır.

Bir kahramanın halkını kurtarmasının anlatımı olarak okunan bu metin esasen, Tanrı'nın yarattığı evreni ele geçirerek, orada kendi adına hüküm sürmek ve Gök Tanrı'nın düzenine karşı kendi düzenini

kurmak isteyen Erlik'e karşı, Tanrı tarafından görevlendirilen kahramanın dünyayı ve düzeni karanlığın güçlerinden kurtarmasını anlatmaktadır.

Maaday Kara Destanı, kahramanlarla ilgili bir metin olması dolayısıyla destan olarak ele alınsa da aslında tam anlamıyla mitsel bir metindir. İnsanlar arasındaki olaylar anlatılıyor gibi görünse de alt metinde yaratılış temalı bir anlam söz konusudur. Oğuz Kağan Destanında da gördüğümüz bu husus Türklerde aslında bütün büyük destanların bir anlamda yaratılış destanlarının versiyonları olduklarını ortaya koyuyor.

Konuyu bu bakış açısıyla incelediğimizde, destanın dikotomik bir yapıyı yansıttığını düşünebiliriz. Böylece burada iki unsurlu yaratılış sisteminin anlatıldığını görüyoruz. Aydınlık, karanlık, iyi kötü, erkek dişi vb karşıt gibi görünen ama hayatın bunların ilişkileri sonucu var olduğu bir düzenin anlatımı söz konusudur. Nitekim destan, Tanrı'nın yarattığı bir evren içinde yine onun kurduğu tanrısal düzene uygun olarak iyi ve kötünün mücadelesini anlatmaktadır. Burada "iyilik ve kötülük" temel olarak, ifade edilen insan suretleriyle temsil edilmektedir. Bu, insanın varoluş mücadelesini içerdiği gibi, evrenin ve dünyanın da varoluş mücadelesini içermektedir. Destanda bu mücadele tamamen kozmik bir düzlem üzerinde ve yoğun simgelerle örülmüş olarak anlatılmaktadır.

Dolayısıyla burada yukarı dünya olarak "gök", orta dünya olarak "yeryüzü" ve aşağı dünya olarak da "yeraltı dünyası"nın ele alındığını söylenebilir. Çeşitli gök ve yeraltı katları vardır. Sistem bir yan-

dan da Ay, Güneş ve yıldızlarla bağlantılıdır. Bu anlayış destanda yerin eksenini ifade eden demir kavağın anlatıldığı yerde, çok net bir biçimde göze çarpmaktadır. Bütün olaylar bu üç dünyada ve bütün bu üç bölgedeki tanrılar, ruhlar ve insanlar arasında geçmektedir. İnsan kahramanlar sadece yer-yüzünde değil, bu üç âlemin oluşturduğu bir dünyada yaşamaktadır. Aynı şekilde tanrılar ve ruhlar da bu üç âlemde birden varlıklarını ve faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Destan metninde olaylar anlatılırken, bu üç âlemin özellikleri ve birbirine nasıl bağlandığı da ifade edilmektedir. Âlemler hem ayrı hem de birbirine geçilir niteliktedir ancak bu ayrı âlemlere geçme gücünü sıradan insanlar elde edemez. Kahraman bu gücü, “iyi unsur” olan Tanrı’nın veya onun yarattığı tanrı ve ruhların yardımıyla elde eder. Sonuçta kahraman, bir şaman gibi diğer insanlardan üstün niteliklere sahip yarı-tanrısal bir varlık olarak ele alınır. Doğumunda da tıpkı Oğuz Kağan Destanında olduğu gibi olağanüstülük söz konusudur. Tanrısal kaynağa işaret etmek üzere, kahramanın üstün vasıfları doğar doğmaz kendini belli etmeye başlar. Onun yetenekleri de fiziksel görünüşü de üstündür; bu sebeple kahramanların fiziksel ve ruhsal tanımını çeşitli dünyalardaki güçlü tanrı veya ruhların ikonografik özelliklerini yansıtır. Bu ifadelerde güç her zaman vurgulanır, renk simgeciliği kullanılır, aynı zamanda biçim değiştirme de sık sık vurgulanır. Zaten göğe çıkabilmek veya yeraltına inebilmek için biçim değiştirmeye ve olağanüstü araçlara ihtiyacı vardır (Çizim 4).

Bununla birlikte metinde farklı yerlerde çeşitli kutsal ağaçlardan da söz edilir (sedir, kayın, kavak). Dünya ağacını temsilen kavak ağacının seçilmesi bu ağacın gövdesinin dümdüz bir şekilde yukarıya doğru uzanmasından kaynaklanıyor olabilir. Böylece bir direk şeklinde de tasavvur edilen dünyanın eksenini ifade edilmiş olmaktadır. Bu eksen, bazen altın bazen gümüş bazen de burada ifade edildiği gibi “demir” olur. Ağaç bir dünya tasavvurunun ekseninde olduğu gibi aynı zamanda merkezindedir. Ağacın olağanüstü özelliklerle tanımı onun aynı zamanda bir yaratıcı veya başka bir deyişle Tanrı gibi algılanmasıyla da ilgilidir. Bu sebeple yüz budaklı ve ölümsüz olduğu söylenmektedir. Demir kavak olarak tanımlanmasına rağmen altın gibi parıldamakta olup altın ve gümüşten yaprakları vardır. En alt dalı kırk çatal budaklı en üst dalı yetmiş çatal budaklıdır. Budaklardan her biri, altında yüz kırsığının durabileceği büyüklüktedir. Kavağın tepesinde birbirine eş, at başı büyüklüğündeki iki altın guguk kuşu insanların talihini haber verir. İnsanın hayatında olumlu bir şey olacaksa sevinçli sesler çıkarır, kötü bir şey veya ölüm olacaksa üzüntülü sesler çıkararak bunu belli ederler. İyi zamanlarda onların seslerinden Altay’a çiçekler saçılır.

Destan metninde kavak ağacı, alt kısmı yeraltında, orta kısmı yeryüzünde, dalları gökyüzünün katlarında olarak ifade edilir. Altın gibi ışıldayan bu demir kavağın ortasında birbirine eş iki kara kartal vardır. Bunlar göğün yeryüzüne bağlandığı kısmı korurlar. Burada üç kuşak gökten söz edilir. Bu üç kuşağın, göğün tüm katlarını ifade edip etmediği

bilinmese de ağacın ana gövdesinin yedi budaklı kabul edilmesi yedi kat göğe işaret ettiği kabul edilebilir. İki eş kartal, kahramanların yanlış yollara sapmaması için nöbet tutarlar. Onlar Altay'ın koruyucusu olarak da takdim edilir. Dünya ağacına ilişkin tasvirler veya nesneler gök katlarını ve üzerindeki hayvanları ifade edecek şekilde ele alınmıştır.

Yedi katlı demir kavağın dibindeyse uzanmış zincirlere bağlı iki kara köpek vardır. Bunlar da kahramanları korur ve kötü yollara sapmasını engeller. Ayrıca Erlik'in dünyasına giden kara yol olarak nitelendirilen yolun başını, olası tehlikelere karşı kapatırlar. Bunların yanında, bu demir kavağın dibinde korunmakta olan ve üstün vasıflara sahip bir boz at da bulunmaktadır.

Ağacın hemen yanında yine kutsal olan bir su vardır. Bu yüzden söz konusu ırmak "gök ırmak" olarak anılır. Demir kavak, yetmiş kollu gök ırmağın bulunduğu yerdedir. Ayrıca yine bazen Tanrı bazen kutsal dağlar bu yerin etrafını sarmaktadır. Böylece kozmolojik olarak gök, yer ve su unsurlarının bir arada olduğu bir alandan bahsedilmektedir. Burada taştan bir sarayın bulunduğu ve bu sarayın kapısının önünde gümüşten bir at direğinin durduğu anlatılmaktadır.

Destanda, bu tanrısal düzeni kurtarmak ve yeniden kurmak iyi ruhların da yardımıyla kahramanın işi olarak belirtilmektedir. Dünyayı kurtarmak aynı zamanda kahramanın kendi ulusunu ve kendisini de kurtarması demektir. Kahramanın dünyası; göğüyle, yeryüzüyle veya yeraltıyla Altay'dır. Altay her şeyiyle kutsaldır. Bu, hem güzelliğin hem de yaşanacak

yerin bereketinin üstünlüğünü anlatmak amacıy-
la, "taşı toprağı altın Altay" demek suretiyle sürekli
vurgulanır. Bu kutsal toprakta düzen Tanrı'nın iste-
diğı gibidir. Burada şamanlar da önemli rol oynar,
bazen "zil seslerinin yankılandığı alacakaranlık dağ
veya Altay" gibi nitelendirmeler bu dindar, Tanrı ve
ruhların korumasındaki kutsal toprağı işaret eder.
Altay, bir anlamda Budistlerde "mutluluk toprağı"
olarak ifade edilen cennet gibidir.

Altay bir coğrafi alan olduğı kadar, aynı zamanda
sahip olana göre farklılıklar arz eden bir dünyadır. O
yüzden Maaday Kara'nın, onun soyundan gelen K-
gdey Mergen'in Altay'ı ve diğerk kağanların Altay'ı
olabileceğı gibi yeraltı âleminin efendisi olan Erlik'in
bir avatarı gibi takdim edilen Kara Kula Han'ın da
bir Altay'ı vardır. Onun Altay'ı, kendisi Erlik'e bağı
kötü bir kişilik olduğı için olumsuz nitelendirmeler-
le, diğerkleriye birbirine benzer şekilde tanımlanır.
Bir yandan da bu Altaylar i içe geçmiş dünyalar gibi
sunulur. Altayların birbirine benzer dünyalar olarak
tasavvur edildiğı, Altın Küskü'nn babasının yaşıadı-
ğı yer tarif edilirken net bir şekilde görülüyor:

*"Yer ile göğün kavuştuğı yerde / Yetmiş dağın
kucağında / Yerin merkezindeki kalede / Altın
gümüş dağında / Şifalı su ırmağında / Ay Ka-
ğan oturuyordu."* Bir başka yerde ş u ifade ge-
iyor: *"Ay Kağan'ın Altay'ına / Yerin merkezin-
deki demir kavağı / Demir zincir ile bağıladı..."*

Mücadele aynı zamanda tüm Altay'a sahip olma,
yani dünyaya Gök Tanrı adına sahip olmayla ilgi-

lidir. Yeraltının efendisi Erlik, Tanrı'nın dünyası ve düzenine karşılık, kendi dünya ve düzeninin ege-men olmasını sağlamak ister ve gök katları dahil olmak üzere tüm dünyaya hâkim olmanın yollarını arayıp bunu Kara Kula vasıtasıyla yapmaya çalışır-ken, Gök Tanrı da başka ruhlarının yardımıyla kah-ramanı yetiştirip güçlendirerek, ona olağanüstü ye-tenekler bahşederek Kara Kula'nın karşısına çıkar-maktadır. Kara Kula, Altay'ı işgal eder ve kendi iste-diği şekle, hem fiziki hem de manevi olarak yeraltı dünyasına benzer kötü bir dünyaya dönüştürür.

Kötülüğün veya iyiliğin hâkim olmasından önce görülen alametler dikkat çekicidir. Örneğin Erlik'in temsilcisi Kara Han gelmeden önce bir dizi olum-suz olay gerçekleşir:

"Halkı bağırışıp sığınağına koştı. Kırık dalları sürükleyen bir rüzgâr esdi. Dikili ağaçları kıran bir soğuk bastırdı. Irmak yatağında koyu bir duman kaynadı, dağ başından kızıl bir duman yükseldi... Birbirine eş iki altın guguk kuşu sessizliğe büründü. Birbirine eş iki kara kartal çığlıklar attı. Birbirine eş iki kara köpek havlayıp uludu. Atın soluğu ince duman misali ayın gözünü köreltti, Alpin yüzü kıpkızıl alev gibi, güneşin yüzünü kararttı."

Yeryüzünün Kara Kula Han eliyle yeraltı dünyası-nın bir benzerine dönüştürülmesi ise şöyle ifade edilir:

"Yeryüzünde ne bir sap ne bir kök bırakmamacasına dümdüz etti... Yetmiş kollu gök ırmağı batıya [ller âlemine] akıtmaya çalıştı. Yedi güçlü dağı yakmak istedi olmadı. Birbirine eş, at başlı iki altın guguk kuşunu öldürmek istedi olmadı. Yüz budaklı demir kavağı batıya devirmek istedi, yedi gün uğraştı, deviremedi. Kapının önündeki dokuz cepheli gümüşten at direğini yıkmak istedi olmadı. Alt tarafını çekince direğe tutunan altmış bahadır ortaya ıktı."

Kahramana Tanrı tarafından verilen yeteneklerin benzerleri, onun yardımcısı olan kahramanlara da ve ayrıca atına da bahşedilmiştir. Metinde bahadırın yani kahramanın atının vasıfları olağanüstüdür. Tıpkı kahramanda olduğu gibi fiziksel özelliklerinin yanında uçmak, gök katlarına çıkmak, yeraltına inmek, bir aylık mesafeyi bir günde almak gibi özellikleri de vardır. Kurgan tipi mezarlarda ölülerin yanına atların da grmlmesi atın ne derece önemli sayıldığının bir diğer göstergesidir.

Kahramanın sahip olduğu g, gerekli olduğu yerde artar, takviye alır; bazen başka bir ata ihtiyaç olur veya bazen Kögüdey Mergen birbirine eş görünüm ve gte ancak farklı yetenekleri ön plana çıkan yedi eş kahramana dönüşür ya da çok zor bir işi yapabilmesi için olağanüstü miktarlarda yemek yemesi gerekir. Kahraman ve yakınlarıyla ilgili her şey olağanüstüdür. Giyimi kuşamı, aletleri, silahları hep üstünlük gösteren ifadelerle anlatılır:

*"Güneş ışığında ışıldamayan alacakaranlık
dağ gibi / Bronz eyerini eline alıp / Altı cepheli
ak kılıcına dayanıp / Doksan boğanın derisin-
den örülmüş / Otuz gözlü, üç kuyruklu, gümüş
saplı kamçıyı / Bileğinden sallandırıp / Boz-
kır gibi geniş pamuktan eyer bezini kaldırıp /
Namlı şanlı yiğidim / Altın kapıyı açıp girdi /
Karısı Altın-Targa'ya bu, Maaday Kara yiğitten
/ Başka biri gibi göründü."*

Buradaki "altın kapı" nitelemesi de önemlidir. Tanrılara, hükümdarlara, soylulara ve kahramanlara ait nitelendirmelerde, soylu metal sayılan "altın" sıkça kullanılır. Altın kapı, önemli bir yere veya bir kişiye geçilerek ulaşılan ve hükümdarın veya önemli kişilerin içeri girdiği kapıdır.

Maaday Kara'nın karısının isminin de Altın Targa olması dikkat çekicidir. Soyun devamlılığı açısından önemli sayılan erkek çocuk doğumu söz konusu olduğunda da bu çocuk yine üstün vasıflarla tanımlanır. Bunlar, onun aynı zamanda bir kahraman ve çok önemli bir kişi olacağını vurgulamak içindir. Çocuğun vücudunda "ben" gibi tanrısal işaret yanında, bedeninin altın ve gümüş olarak soylu metallere teşbih edilerek tanıtılması da bu bağlamda ele alınabilir:

*Karısı Altın-Targa'dan / En can alıcı soruyu
sordu: / "Ey karıcığım, / Erkek çocuk doğurdu-
ğunda / Çocukta ne işaret gördün?" / Karısı
dedi ki: / "Ey Kağan, / İki kürek kemiğinin or-
tasında / Parmak izi şeklinde kara bir ben var-*

dı, / Göğsü baştan aşağı / Saf altın idi, / Sırtı baştan aşağı / Saf gümüş idi oğlanın."/ İki gün sonra "anne" dedi, / Annesinin koyduğu bezleri tepip yırttı. / Altı gün sonra "babam" dedi, / Ağaç beşiği tekmeleyip kırdı. / Doksan kulaçlık emzik emerse / Tepinip bağılıyor. / Sol elinde sım sıkı tutmuştu / Dokuz yüzlü kara taşı / Sağ elinde sim sıkı tutmuştu / Yedi yüzlü boz taş, / Göbeği yok deliği kapalı, / Kaşları bitişik. / Altmış parsın postunu / Deviriyor ayağıyla. / Yetmiş öküzün postunu / İtiyor ağlayarak.

Oğuz Kağan Destanında olduğu gibi bebeğin doğar doğmaz sergilediği davranışlar, taşların bilinenden değişik sayıda cephelerinin olması, sıradan bir insan evladı olmadığı, Tanrı'dan geldiğini ifade etmek için göbek deliğinin olmaması vs onların olağanüstülüğü vurgulanırken kullanılan benzer türden ifadelerdir.

Kahramanın karşısındaki düşman da güçlüdür. Çünkü onun karşısında Erlik'in yarattığı dünya vardır. Bahsedildiği gibi o dünya yine kendi göğü, kendi yeryüzü ve yeraltından oluşur. Bu alanların nitelikleri de hem fiziksel hem sembolik olarak kötü unsura ait olduklarını ifade edecek şekildedir. Baş düşman Kara Kula'yı doğrudan doğruya yenmek mümkün olmadığı için onun koruyucu ruhu yani *arvah*'ı gündeme getirilir. Kara Kula'nın koruyucu ruhu üç bıldırcın olup, bunlar da göklerdeki üç Maral'dan birinin karnındaki bir kutu içindedir. Kögüdey Mergen'in Kara Kula Han'ı doğrudan öldüremeyeceği düşünüldüğünden bıldırcını öldürmesi

öngörölmüştür. Zira yaygın inanışa göre kişinin yaşamı koruyucu ruhunun yaşamına sımsıkı bağlıdır. Biri ölürse diğeri de yaşayamaz.

Şehname'de Hükümdar Sam'ın oğlunun, Simurg'un yaşadığı yere bırakılması ve onun Simurg tarafından beslenip büyütölmesine benzer şekilde, Kögüdey Mergen de babası tarafından ormana ücra bir yere terk edilir. Ancak bu, İran kültüründen bir etkilenme sonucu olmamıştır. Bu ortak bir anlayış olarak, olağanüstü niteliklere sahip olması gereken kahramanın, Tanrı'yla veya onun yardımcılarıyla doğrudan ilişkisini sağlamak içindir. Metinde bu işi yaşlı bir kadın olarak tasarlanan "Altay'ın ruhu" (dağ ruhu) üstlenir. Onun nitelikleri ve yaptıkları uzun uzun anlatılırken, çocuğun beslenmesi için babasının oluşturduğu kayın ağacına bağlı düzenek ve bıraktıklarına ek olarak bir "mavi inek" motifinden de bahsedilmesi ilginçtir. Mavi, Gök Tanrı'yı, iyi vasıflı tanrı veya ruhları ve verimliliği ifade eder.

Kahramanın amacına ulaşabilmesi için, onu olgunlaştıran çeşitli aşamalardan geçmesi gerekir. Çile çekerek olgunlaşma ve bir sonraki aşamaya geçme durumu eski Budist, Hıristiyan ve İslam tarikatlerinde de sıkça karşımıza çıkan çok eski bir olgudur. Dolayısıyla metinde kahraman hem yatay düzlemde hem de dikey düzlemde, gitmesi gereken dünyaya ulaşmak için çeşitli engellerle karşılaşır ve onları aştıkça bir üst basamağa çıkar, hedefine yaklaşır ve en nihayetinde ulaşır. Her adım bir sonraki adıma geçişi sağlar. Bu tür engelli yolculuklar şamanın göğre çıkışı ya da yeraltına iniş uygulama-

larında da karşımıza çıkar. Uygulamaların kökeninin Eski Sümer kültüründe olduğunu ifade etmek de yanlış olmaz.

Başarıya ulaşan kahraman dünyayı kurtarmış olur, dünya düzenini yeniden kurar ve halkını mutluluğa kavuşturur. Neslinin devamını sağlayacak kadını elde eder ve Kara Kula Han'ı öldürür. Erlik'in kızını ve hatta Erlik'in kendisini de alt eder.

Tanrı veya tanrılar, tanrısal düzenin sürdürülmesi ve kahramanın neslinin artmasını sağlamak adına ve yaptıkları karşılığında bir mükafat öngörür. Metinde Kögüdey Mergen'in ödülü evleneceği kadın Altın Küskü'dür. Ancak Kögüdey Mergen, yine olağanüstü vasıfları olan bu kadınla evlenebilmek için mücadelelere girişir ve birçok engeli aşar. Bu evlilik hem kızın babası tarafından hem de Kara Kula Han öldükten sonra Kögüdey Mergen ile evlenmeyi tasarlayan Erlik Han'ın kızı Abram Mös Kara Taacı tarafından engellenmeye çalışılır. Ancak Tanrı'nın gücünü arkasına almış olan kahramanı hiçbir şey engelleyemez.

Görüldüğü gibi destan tamamen mitsel bir alt-yapı üzerine kurulmuştur. Olayların akışı içerisinde kahramanlarla veya diğer kişilerle ilişkilendirilen pek çok mitolojik ve dini motif vardır. Dağın baba, ağacın ana olmasıyla ("*kara dağ oldu baba, dört kayın oldu ana*") dağ ruhunun erkek, ağaç ruhunun ise kadın olduğu ifade edilmiştir.

Destan metninde, Türk sanatı tarihinde çok yaygın olarak her devirde çeşitli yerlerde tasvirleri yapılmış olan yıldızlardan, gök âlemini ifade etmek üzere de bahsedilir. Bunlar sistem olarak dünyada-

ki kozmik sisteme bağlıdır ancak Türk mitolojisinin yıldızların oluşumu farklı farklı izah edilirken burada onların ortaya çıkışı kahramanlarına bağlanır. Kırgız destan kahramanı Manas'ın, bir tepeden kırk yiğidini gözlemesi gibi, adeta bir tanrı haline gelmiş Kögüdey Mergen gökyüzüne çıkıp halkının yaşamına göz kulak olacağını ve bir yıldızla döneceğini ifade eder.

Birbirine eş yedi Kögüdey Mergen, yedi yıldızdan meydana gelen "Yedi Kağan" yıldız kümesini oluşturdu. Ay Kağan'ın kızı ve Kögüdey Mergen'in eşi Altın Küskü ise Kutupyıldızını meydana getiriyor. Kutupyıldızının dişi olması Oğuz Kağan Destanından da anlaşılır. Orada Oğuz'un göğün kızı olan birinci karısı, Kutupyıldızına benzetiliyordu.

Gökte, Üç Maral denilen üç yıldız ve bunların üzerinde Kögüdey Mergen'in Maralın karnını yarmasıyla oluşan kırmızı bir yıldız da bulunmaktadır.

Kötü ruhlar, kötülüğün emrindeki han veya savaşçılar, kötü vasıflı tanrılar ya da onların görevlendirdikleri varlıklar ve yeraltı dünyası, kötülüğü simgelemek için daima kara veya koyu renklerle nitelendirilmiştir. Maaday Kara'nın karşısındaki, vampir gibi insan ve at kanı içen varlık da Kara Kula Han olarak nitelendirilir. Kara boğanın sırtında yol alır.

Gök ve yerler, iyi vasıflı tanrılar, ruhlar veya kahramanlar ise daha çok beyaz, gök mavisi, altın sarısı gibi açık tonlu renklerle belirtilir. Örneğin bir yerde şöyle denir:

"Eski topraklardan iyisi yok / Mavi ırmak huzurlu akıyor, / Mavi dağın otları uzamış." Kahramanın halkı veya onun ülkesindeki çeşitli unsurlar

da bu renklerle nitelendirilir: *"Korkunç bağırmasıyla / Altaylar titredi, / Gürleyen sesiyle / Akan sular dalgalandı. / Ak duman misali ak davarı / Ses verip böğürdü. / Ak yüzlü halkı / Şaşırp kaldı."*

Destan metninde renk sembolizmi yanında, tekrarlanan önemli unsurlar asal sayılarla verilirken, sayısal üstünlük vurgulanmak istendiğinde de tam sayıların kullanıldığı, yaygın bir sayı sembolizminin bulunduğu da dikkat çekmektedir. Sayılar sıklıkla eşsizliği ifade eder.

Yuğ törenlerinin mitsel tasviri de bu destan metninde karşımıza çıkar. Burada dağa terk edilen bebek Maaday Kara'nın yuğ töreni anlatılır. *"Ölecek olursa kemikleri Altay'da kalacak"* ifadesi, eski Türklerin dirilişin kemiklerden olduğuna dair inancıyla ilgilidir. Kögüdey Mergen, anne babası öldüğünde yeniden dirilebilmeleri için onların kemiklerini bir araya toplatıp, içi gümüş dışı altınla kaplı bir mahfazaya koydurur. Maaday Kara, bu mahfazayı taştan bir saray inşa ettirip onun içine koydurdu. Burada saraydan kasıt bir kurgan veya Kültigin külliyesine benzer bir yapı olsa gerektir.

Kara Han tarafından konulmuş, kendi yurduna ulaşmak isteyenlere geçit vermeyen yeryüzünün yedi engeli; aynı zamanda Kögüdey Mergen'in geçmesi gereken aşamalardır. Birinci engel, başlı başına bir mitsel motifi içerir. Kozmik okyanusta dünyayı taşıyan hayvan imgesi burada görülür. *"Yetmiş ırmağın ağzında, Toybodım koyunda, Kara Irmağın doksan arşın dibinde, dünyayı ayakta tutan birbirine eş iki balina..."*dan söz edilmektedir. Bu balinalar kozmik okyanus fikrini ifade eden zehir

sarısı bir denizde olup onların sırtlarında durmak-tadır. Verbitsky'nin derlediği Altay destanında ol-duğu gibi bu balinalar yeraltını terk ederse yeryü-zü sulara gömüleceğinden her tarafı sel basacaktır. İkinci engel, demir kavağın dibindeki zehirli şeytan yılanlar; üçüncü engel gök dağın dibindeki yedi boz yaban domuzudur. Dördüncü engel, pamuk beyazı çölün ortasındaki hörgüçlü iki kara devedir. Beşin-ci engel, kara denizin kenarındaki birbirine eş iki kara ayıdır; altıncı engel, yerin efendisi yedi kara kurt ve yedinci engel ise Altay'ın efendisi dokuz kara kuzgundur. Bunlar kahramanın atını durdu-ramazlar. Tüm bu yerleri daha sonra kahraman da atıyla birlikte aşacaktır.

Yada taşından da bahis vardır. Kögüdey Mer-gen'in boz atı burnundan yada taşını fırlatır ve bu yüzden Altayların donup kalmasını sağlayan keskin bir soğuk bastırır. Destanın başka bir yerinde kahra-man yada taşını yanına alır: *"Üç parça kömüre ateş salan canlı yada taşını cebine koydu."* Yakut mito-lojisinde olduğu gibi yada taşının "canlı" olarak ni-telendirilmesi, Altay Türklerinde ve başka Türklerde de vardır. Çin kaynaklarından birinde ifade edildiği gibi Göktürklerin atalarından birinin de yağmur, kar yağdırabilme yeteneği vardır. Yer kültlerine (taş kül-tü) bağlı olarak çoğu kere bir taş, bazen de hayvan karnında katılaşmış kısımlardan oluşan bir taş ola-rak anlatılan yada taşı ortaçağ kaynaklarında Türk-lere ait bir taş olarak anlatılmaktadır.¹

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabal-cı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, s. 51-57.

Yiyeceklerin, eski Orta Asya ve Akdeniz bölgesi mitlerinde görülen tanrı yiyecekleriymiş gibi Köğüdey Mergen'in gücünü iki kat artırması da mitsel bir motif olarak ele alınabilir. Destanın bir yerinde, yedikleri sayesinde *"Gücüne ilave güç eklendi, kuvvetine ilave kuvvet eklendi. Öncesinden iki misli büyük cüsseli bir Köğüdey Mergen oldu çıktı"* denilmektedir. Yemekler kahramanda adeta büyü etkisi yaratmaktadır. Buna benzer bir diğer motif de Köğüdey Mergen'in kutsal kayın ağacının özsuğunu içerek güçlenmesidir.

Destanda karşımıza çıkan içki sunma sahnesi de mitsel bir motif olarak ele alınabilir. Köğüdey Mergen, Kara Kula Han'ın canını taşıyan Maralların nerede olduğunu öğrenmek için Yedi Lama'nın Altay'ına gider. Yanında çiçeklerden yaptığı bir içkiyi götürüp Lamalara sunar ve karşılığında bilgi alır. Ayrıca Lamalar kahramana iki gün süreyle kendilerine çay hizmeti vermesini isterler. Bu da kahramanın isteğini elde edebilmesi için gerekli bir aşamadır. Eski Türk mit ve inanışlarında içki veya yiyecek sunma önemli bir ritüeldir. Türk sanatı tarihinde özellikle Göktürk devri eserlerinde bununla ilgili çok sayıda resim, heykel ve tasvir bulunmaktadır. Şaman tarafından, inanılan tanrılara, ruhlara, yardım almak veya engellenmemek adına yeraltı ruhlarına, Erlik'e ve ölümler âlemindeki akrabalara içki sunulurdu.

Kara Kula, koruyucu ruhu öldürülünce hasta olur ve karısı ve Erlik'in kızı olan Kara Taacı, onu iyileştirmek için kara şamandan yardım istemeyi düşünür: *"Kara Taacı, 'yedi kat yeraltında akçaa-*

*ğaç kabuğundan davuluyla Tordoor şamanı getir-
tip şaman töreni yaptırtsak bir faydası olur mu?’
dedi.”* Ardından, getirilen şamanın sonuçsuz kalan
ayini ayrıntılarıyla anlatılır.

Destan metninde, kahramanın Erlik’le ve özel-
likle de onunla evlenip Altay’ı yönetmek isteyen kı-
zıyla mücadelesi oldukça geniş yer tutar. Destanda,
sakalı yeri süpüren, bıyıkları göğü süpüren güçlü
bir ihtiyar olarak tasviri yapılan kötülüklerin tan-
rısı Erlik, Kögüdey Mergen’i yeraltına çağırır. Kah-
raman bir ok atarak onun taifesini yerle bir eder ve
Erlik’i de tekrar ayağa kalkamayacak hale getirir.
Kөгüdey Mergen’in mücadelesi, Erlik’e hiçbir tanrı
yardım etmeyip, onun ölümünden sonra kahraman-
la evlenmek isteyen Kara Taacı’yı reddetmesiyle ön-
ceki bölümlerdekine benzer motiflerle sürüp gider.

Maaday Kara Destanında yolculuk, evlilik gibi
imgeler de oldukça detaylı ve mitsel bir anlayışla
ele alınır. Yolculuklar tüm metinde, bir amaca ulaş-
mak için engelleri aşmak üzere yapılır. Bunlardan
biri de kahramanın sevdiği Altın Küskü’ye ulaşmak
için yaptığı zorlu yolculuktur ki öncesinde de kızını
almaya hak kazanmak için babası Ay Kağan’ın dü-
zenlediği yarışları kazanması gerekir.

Yarış kazanıp kızla evlenmeye hak kazanma moti-
fi Türk kültüründe yaygın olarak görülür. Bu anlayış
başka Asya çevrelerinde de oldukça yaygındır. Nite-
kim Buddha’nın mitsel yaşamöyküsüne göre, o bile
bazı yarışlar neticesinde gücünü ve maharetini gös-
terip rakiplerini alt etmek suretiyle evleneceği kıza
kavuşur. Türk İslam döneminde, Dede Korkut hikâye-
lerinde bu motife dair örnekler söz konusudur.

3. Çaştani Bey

Eski Uygur kahramanı Çaştani Bey'in tarihi bir kimliği olup olmadığı bilinmemekle birlikte onun bir mitolojik kahraman olduğunu ifade etmek yanlış olmaz.¹

Çaştani Bey, Türk ulusunu kötülüğün temsilcisi olan varlık ve güçlerin kötülüklerinden ya da düşmanın elinden kurtarmak için, ölümü göze alarak korkusuzca savaşa girişen, kahraman bir Türk beyidir.

Metinde birçok Budist cin, şeytan ve tanrı ismi geçer, dolayısıyla metin bir Budist metin olmakla birlikte burada yansıtılan kahraman imgesi tamamıyla daha eski Türk kahramanlık anlayışını yansıtmaktadır. Nitekim daha başlangıçta kahramanın yürüyüşü arslanların yürüyüşüne benzetilir. Ondan *devletli bey* diye söz edilir. Korkunç görünümlü şeytanların arasına tongalar beyi gibi asker beylerin suretini takınıp girer. Şeytanlar onun etrafını kuşatır ve dişleri arasında ölmeye mi geldiğini sorar. Kahraman zerre kadar korkmaz ve onlara halkı niçin öldürdüklerini sorar ve keskin kılıcıyla onları kesip doğramak istediğini söyler. Sonra yine tüm Türk kahramanları gibi memleketinin bu durumuna çok üzüldüğünü ve tahammül edemediğini de ekler.

Bu metin Türk kahramanının atalarından, benzer kahramanlardan ve hatta Tanrı'dan aldığı bü-

---

¹ F. W. K. Müller'in başlayıp A. Von Gabain'in tamamladığı ve 1931 yılında *Uigurica IV-A2'*de yayımlanan "Çaştanî Bey Hikâyesi", S. Himran tarafından transkripsiyonu yapıp 1945 yılında Türkçeye kazandırılmıştır. Konuyla ilgili olarak ana hatlarıyla bu yayından yararlanılmıştır.

yük gücünü, azmini, cesaretini, olağanüstü yetenekli bir kişi olduğunu, savaşçı bir bey veya hükümdar olduğunu, ülkesini ve halkını kurtarmak için gerekirse ölümü göze aldığını çok iyi bir şekilde vurgulamaktadır:

Aslanların yürüyüş[ler]iyle yürüyerek Uçayini şehrinin garbinden [batısından] kalkıp anarı beri [öteye beriye] yürüdü. Bu aralık devletli bey, dört yol kavşağında yürürken, o [yollar] arasında sayısız çok şeytanlar [yek] gördü. O şeytanlar insanların etini yeyip kanını içip bağırsaklarını vücutlarına sararlar idi. Betleri benizleri korkunç bir hal almış, yavlak sert sesle bağışarak ellerinde üç dişli yaba [ve] bayrak tutarak, kapkara ulu yüksek dağ gibi vücutlarıyla dikilerek, ateş rengi örgü saçlarını omuzlarına düşürüp, zehirli yılan[lar]la vücutlarını süsleyip donatıp, her yol kavşağında yürüyorlar idi. Bunu gören Çaştanı devletli bey yüreğini berkitip, tongalar beyi gibi asker beyler[in] suretini takınıp korkusuz kaygusuz gönülle o şeytanlar arasına girdi. O zaman, o şeytanlar Çaştanı hanı görünce [onu] yutacakmışcasına hazırlanıp çepeçevre ihata edip şöyle dediler: "Hey, kimsin? Niçin kendiliğinden şu bizim üstlü altlı dağ [gibi olan] dişimizde mahvolmaya geldin?" Bu sözü işitince, Çaştanı Han Bey yüreğini berkitip şu kadarcık bile korkmadan, şeytanlara şöyle dedi: "Ey şeytanlar! Hemen bana söyleyiniz: Benim şehrimdeki halkı ehaliyi niçin öldürüyorsunuz? Sizlere bu şehre girmek

gücünü kuvvetini kim verdi? Bu benim keskin kılıcımı görün! Vücutlarınızı doğrayıp, taraf taraf atasım gelir! Şehrimin memleketimin bu derece acıklı vaziyetini gördükçe tahammülüm yetmiyor.” İmdi o şeytanlar Çaştanı han beyin bu derece güçlü şiddetli sözünü işitince öfkelelerinden ötürü daha çok heyecanlanıp, derakap şeytanlar ödlerini [hiddetlerini] kabartarak, bağırarak haykırarak, ellerini yumarak, bazarlarını sıkarak, ateş rengi kıpkızıl saçlarını arkalarına itip [ellerinde] üçdişli-yaba[yı], bayrak [ve] “şimşek”li tokmağı ellerinde tutarak Çaştanı devletli beyi sançmaya vurmaya hazırlanıp birbirlerine şöyle dediler: “Daha ne bekliyorsunuz? Hemen bunu sancınız, doğrayıp, öldürüp öbür dünyaya atınız!”

Burada Hint mitolojisiyle bağlantılı mitsel motifler de vardır; örneğin “üç dişli yaba” ve flama. Üç dişli yaba, Vişnu gibi bazı Hinduist ve Budist tanrıların simgesi olarak da görülür. Ayrıca “şimşekli tokmak” olarak anılan silah da yine bir eski tanrının yıldırımılığı veya ateş çıkardığı asası veya silahını çağrıştırır. Bununla birlikte, şeytanların görünüşünün tanımı daha eski Türk mitolojisine veya sembolizmine özgüdür. “Ateş rengi örgülü saçlar” Türk sembolizmine özgü bir tanımdır. Ateş gücü, yakıcılığı ve yok ediciliği nedeniyle seçilmiştir; örgülü saç da Türklerde çok önemlidir. Olumlu veya olumsuz kullanımı olabilir. Örgülü saç, olumsuz unsurla bağlı olarak kullanılmışsa da Türk mitlerinde gökle veya tanrıçayla bağlı simgeler. Ateş rengi, kızıl, kırmızı,

al veya kara renk, Türk kahramanlarını tasvir ederken de kullanıldığı gibi kötü varlıkların büyük gücünü ifade etmek için de kullanılırdı.

Nihayet, Eski Uygurca metinde savaş başlar; ilk ve güçlü hamle Çaştani Han'dan gelir. Sahnenin aktarımı yine müthiştir: *"Bunun üzerine Çaştanı devletli Bey var gücünü toplayarak, kuvvetle segirderrek gidip Urumukha adlı şeytanın tepesindeki saç çekerek tutup kılıcını yukarı kaldırıp, başını kesmeye niyetlendi. Hemen o şeytanlar Çaştanı hanın gücünü kuvvetini, nurunu, şaşaasını, haşmetini, azametini görünce ziyadesiyle korktular."*

Urumukha adlı şeytan –ismi Sanskritçe olsa gerek– orada o anda mevcut bulunan diğerlerinin başı gibi görünür. Kahramanın onu öldürecek güce sahip olduğunu anlayınca, diğer yekler de korkup geri çekilir. Saç örgülerinden tepedekini çeker ve kılıcını cinin boynuna doğru yönlendirir.

Tüm kötüler gibi, cinler de yaşamlarını tehlikede görünce hemen geri çekilir. Söz konusu metnin devamında da öyle olur. Diğer şeytanlar aman dilerler. Onun merhametinin uyanıp kendilerini bırakmalarını isterler. Onları öldürse de şehrindeki hastalığı sona erdiremeyeceğini ifade ederler. Bunun nedeni de kendilerinin sadece başkasının yani daha güçlü bir şeytanın isteklerini uygulamalarıdır. O güçlü düşman "Rakşasa" adıyla belirtilir. Rakşasalar Hint mitolojisindeki anlamıyla "korumak, kurtarmak, gözetmek, yönetmenin yanı sıra engel olmak, zarar vermek, işini bozmak"la görevli olan kötü varlıklardır. İyi olanları da olsa genellikle kötü ruh olarak bilinirler ve kötüler de tanrıların sınır tanımaz

düşmanlarıdır. Bunların mezarlıklarda dolaşan, insan eti yiyen, geceleri kötü işler yapan kötü ruhlardan oluşan bir grubu da vardır.¹

Metinde de Çaştani Han'ın şehrinde kötülüğün kaynağı olarak böyle bir Rakşasa gösterilir. Metne göre bu Rakşasa, Çaştani Bey'in şehrinin güneyindeki bir ulu söğüt ağacının bulunduğu yerde, arkasına yaslanmış vaziyette durmaktadır. Üç büyük gözü vardır ve gözlerindeki ateş, meşale alevi gibi parlamaktadır. Yeklerin anlatımına göre o, sayısız insanı parçalayıp öldürmüştür.

Metnin bundan sonrasında eksik satırlar olsa da anlaşıldığı kadarıyla Çaştani Bey rastladığı bütün cinler ve Rakşasalarla büyük bir güçle savaşa girer. Saçından tutup kafasını ateş gibi kılıcıyla kestiği şeytanlardan biri de "Kalaşodara" adlı şeytandır. Kahraman "kimin daha güçlü olduğunu görelim" diyerek bu savaşa girer. Ardından başka yerdeki "Uru" ve "Agnikeşa" adlı Rakşasaları da mağlup eder. Daha sonra ise "Dušta" adlı Rakşasayı yener. Böylece pek çok şeytan, kahramanla başa çıkamaz. Bütün bu savaşlar kahramanın başarısıyla sürerken metinde bir süre sonra kahramanın büyük gücünün nereden geldiği anlaşılır: Buddha'ya inanmaktadır. Hatta kahramanın kendisi de Bodhi-sattva (aydınlığa ulaşmış kimse) gibi takdim edilir. Bu bakımdan iyi vasıflı Budist tanrılar da ondan yanadır. Böylece burada eski Türk Gök Tanrısı ve tanrılarının yerini Budist tanrılar almıştır. Tabii o dönemde Uygur Türklerinin Budist olduğu düşünülüğünde bunu anlamak zor değildir. Metin-

---

¹ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s. 127.

de onun geyiklerle kuşatılmış Kesarin arslan gibi yani Buddha gibi olduğu belirtilir. Kormuzda Tanrı Yaşomitra Bodhisattvaya da onunla ilgili olumlu şeyler söyler. Tanrılar kendi aralarında onunla ilgili konuşur. Varuna Tanrı, sihirbazlar beyi Kamarak da bu konuşmalarda yer alır hatta bir ara Kormuzda Tanrı'nın oğlu Çitravirya yardım amaçlı olarak yayını alıp Çaştani Han'ın etrafında yürür. O arada yer sarsılınca Maitreya Bodhisattva ve Yaşomitra Bodhisattvaya gökten yürüyerek savaşın bulunduğu yere gelirler.

Maitreya Bodhisattva, Çaştani Bey'in bütün şeytanları yenip etrafa saçacağından şüphe etmediğini söyler. Şeytan, ne olursa olsun hiçbirinin Bodhisattva neslinden olan Çaştani Bey'in kılına zarar vermeye güçlerinin yetmeyeceğini söyler. Ayrıca Çaştani Bey'in bu doğru yolda kaydettiği önemli aşamalar anlatılır. Onun kendilerinden önce bile Burhan¹ mutluluğuna yaklaştığı ifade edilir. Onun bütün sihir formüllerini yerine getirdiği ve yüreğini hayırlı işlere alıştırdığı da belirtilir. Böylece Budist tanrılar çeşitli sözlerle onun özelliklerini belirtip onu yüceltirler; *"bu kutlu mahluk Nirvana kapusuna yakıncacık duruyor"* deyip ona karşı durabilecek kimsenin olmadığını söylerler.

Sonuçta büyük kahraman Çaştani Bey, artık onunla başa çıkamayacağını anlayan şeytanları bir bir yok eder ve şehrini onların kötülüklerinden hastalık ve marazdan kurtarır. Böylece Çaştani Bey bütün eski metinlerde öyküleri anlatılan diğer Türk kahramanları gibi tanrı veya tanrıların

¹ Buddha'nın Uygur Türkçesiyle söyleniş şekli.

görevlendirmesiyle veya yardımıyla olağanüstü özellik ve yeteneklere sahip olarak, kötülüğü ve kötülerini yenerek Türk halkını kötülülüklerden ve yok olmaktan kurtarır. Türklerde kahramana biçilen rol budur.

4. Oğuz Kağan

Oğuz'un kahramanlık ve dünya hükümdarlığı yönünü ele alabilmek için Uygurca Oğuz Kağan Destanı esas alınmalıdır. Destan metninin başında ve sonunda eksikler olmasına rağmen aktarılanlar bir kahramanın çehresini çizebilmek için yeterlidir.

Metnin eksik olduğu baş kısımda "*...olsun dediler. Onun resmi budur*" denildikten sonra boğaya benzer bir hayvanın resmi çizilmiştir. Bu yüzden kimi araştırmacılar bu resimdeki hayvanla Oğuzlar arasında ilişki kurmaya çalışmıştır. Acaba bu hayvan Göktürklerin *gök-kurt*'tan türemesi gibi Oğuzların da boğa veya öküzden türediğine mi işaret ediyordu? Oğuz isminin *ögüz* yani öküz ifadesinden geldiğini ileri süren araştırmacılar vardır. Ancak destanın metninde bozkurdun da yer alması bu savı şüpheli hale getirmektedir. Öte yandan metnin baş kısmı olmadığı için bu boğa resminin tam olarak neyi ifade etmek amacıyla buraya konulduğu da bilinmemektedir. Belki de güç ve üreme simgesi olduğu için, bir kahraman kağanın dünyaya geleceğini önceden haber vermek amacıyla konulmuştu: Oğuz'un doğumunu müjdelemek. Resmin ardından gelen "*Bundan sonra sevindiler*" cümlesi de bu müjdeyi ifade ediyor olabilir ki sonrasında da Oğuz'un doğumuyla ilgili satırlar vardır.

Destan metninin buradan sonraki kısmında Oğuz Kağan'ın olağanüstü doğumu ve gerçeküstü vasıfları anlatılır:

"Yine günlerden bir gün Ay Kağan'ın gözü parladı, doğum ağrıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök; ağzı ateş [gibi] kızıl; gözleri ela; saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeğe başladı: Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu baştan aşağı tüylü idi. At sürüleri güder, ata biner ve av avlardı. Günlerden ve gecelerden sonra yiğit oldu."

Burada Oğuz Kağan'ın kendisi gibi annesi de mitsel ve sembolik bir kişiliktir. Yani doğacağı Tanrı tarafından bir vasıtayla belirtilen bu çocuğu dünyaya getiren de dişil unsurun simgesi olması sebebiyle Ay olmalıydı. Ay Tanrıçasına ithafen de kadının ismi Ayhan yani Ay Kağan olarak ifade edilmiştir. Oğuz Kağan'ın da kağan olması henüz doğmadan önce Tanrı tarafından takdir edilmiş olmalıydı.

Ay Kağan'ın gözünün parlaması hamile kaldığının işaretidir. Burada Oğuz'un babasından hiç söz edilmemesi dikkati çekmektedir. Diğer tanrısal doğumlarda da olduğu gibi herhangi bir unsur vasıta kılınarak, Tanrı eliyle veya onun müdahalesiyle gerçekleşen bir doğum söz konusudur. Bu aracı va-

sıtanın, Moğolların gizli tarihindeki *Alan Koa'nın* bir ışıkla vücuduna giren köpek şeklindeki ışıktan hamile kalması mitine benzer şekilde köpek yerine resmi verilen boğa olup olmadığı tartışılabilir. Bir Timurlu şeceresinde, Alan Koa'nın resmi yanında bir kurt tasvirinin bulunması, bu şekilde resimle ifade etme geleneğinin hem Türklerde hem de Moğollarda bulunduğuna işaret eder.

Oğuz'un tasvirindeki renkler de bazı sembolik değerlere sahip olmaları yönüyle önemlidir. Yüzün gök renginde olması tanrısal kökene ve kağanlığa işaret eder. Ateş gibi kıızıl, ela ve kara renkleriysse gücün bir ifadesidir ve yine bebeğin büyük bir kahraman ve hükümdar olacağına işarettir. Bu unsurlarla tarif edilen yüz, perilerden daha güzel olarak ifade edilirken bir anlamda güzellik anlayışı da yansıtılmış oluyor. Buna rağmen metnin devamında perilerden bile güzel olan bu insan yavrusunun ayağının öküz ayağı gibi, belinin kurt beli gibi, omuzlarının samur omuzu gibi, göğsünün de ayı göğsü gibi olması ve bütün vücudunun baştan ayağa tüylerle kaplı olması bir hayli şaşırtıcıdır ki buradan da tamamen mitsel bir kahramanla karşı karşıya olduğumuz anlaşılır. Bütün bu ifadeler Oğuz'un olağanüstü gücünü vurgulamak içindir. Öküz, kurt, samur, ayı gibi hayvanlar eski Türklerde tarihin içinden süzölmüş gelmiş hayvan-ata veya analardır. Onlardan türeyenler onların gücü ve özelliklerine de sahip olur. Burada bu anlayışın izleri yansıtılarak Oğuz'un tanrısal kökenli gücü ve olağanüstülüğü vurgulanmış oluyor. İşte böyle bir çocuğun anasından sadece bir kez süt emmesi, kırk

günde büyümesi, daha çocukken ata binmesi ve at sürüleri gütmesi hiç de yadırganacak işler değildir. Böylece bu çocuk sonunda kahraman olmaya aday bir yiğit, yüksek niteliklere sahip bir bahadır olur.

Bu yiğidin, yiğitliğini halka kanıtlaması ve böylece önemli bir aşamayı geçmesi gerekecektir. Tüm kahramanlarda olduğu gibi ondan da büyük bir iş yapması beklenir. Bu önemli iş genelde düşmanı veya kötülüğü, temsil eden güçlü bir varlığı alt etmek şeklinde olur.

Destanda bu aşama Oğuz'un dev gibi bir canavar olan gergedanı avlamasıyla geçilmektedir. Bu gergedan öyle yaman bir canavardır ki ormanda onun önünde kimse duramaz, at sürülerini ve insanları afiyetle yerdi.

Oğuz Kağan onu öldürerek halkı ve at sürülerini kurtarır ve böylece gücünü ve kahramanlığını ispat etmiş olur. Türklerde bir hayvanı öldürmenin ikonografisi İskit ve Hun sanatlarında görülen hayvan mücadele sahnelerine dayanır. Yırtıcı bir hayvanla yırtıcı olmayan bir hayvanın mücadele etmesi ve elbette yırtıcı olanın galip gelmesi iynin kötüye, hükümdarın kötülüğü temsil eden başka bir hükümdara, ışığın karanlığa, düzenin karmaşaya galip gelmesidir. Aynı simgesellik, bir insanın güçlü bir hayvanı veya canavarı öldürmesi sahnelerinde de mevcuttur. Oğuz'un canavarı öldürmesi de böyledir. Modern çağda şamanist inançları sürdüren Asya Türk toplumlarında hayvan mücadele sahnelerinin anlamına koruyucu ruhların mücadelesi de eklenmiştir.

Metnin devamında gergedanı öldürdükten sonra Oğuz aynı yere geri gelir ve gergedanın bağırsak-

larını yiyen bir ala doğan görür ve onu da öldürür. Sonra da silahlarının üstünlüğünden söz ederek kendi üstünlüğünü de belirtmiş olur. Bu kısımlar yazma metinde şu şekilde belirtiliyor:

O çağda, orada büyük bir orman vardı; [içinde] birçok dereler ve ırmaklar vardı. Buraya gelen avlar ve buradan uçan kuşlar çoktu. Bu ormanın içinde büyük bir gergedan vardı. At sürülerini ve halkı yerdı. Büyük ve yaman bir canavardı. Ağır bir eziyetle halkı ezmişti. Oğuz Kağan cesur bir adamdı. Bu gergedanı avlamak istedi. Günlerden bir gün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç ve kalkanla ava gitti. Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalı ile bir ağaca bağladı ve gitti. Sonra sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki gergedan geyiği almış. Sonra Oğuz Kağan bir ayı tuttu; onu altın kuşağı ile ağaca bağladı, gitti. Yine sabah oldu. Tan ağarırken yine geldi ve gördü ki gergedan ayıyı da almış. Bu sefer o ağacın dibinde (kendisi) durdu. Gergedan geldi ve başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz kargı ile gergedanın başına vurdu ve onu öldürdü. Kılıcı ile başını kesti, aldı gitti. Tekrar geldiği zaman gördü ki: bir ala doğan gergedanın bağır-saklarını yemektedir. Yay ve okla ala doğanı öldürdü ve başını kesti. Ala doğanın resmi budur. Sonra dedi ki: "[Gergedan] geyiği yedi, ayıyı yedi. Kargım onu öldürdü; demir olsa [olduğu için]. Gergedanı ala doğan yedi. Yayım, okum onu öldürdü: bakır olsa [olduğu için]" dedi ve gitti. Gergedanın resmi budur.

Görüldüğü üzere burada silahlarının üstünlüğü de belirtilmektedir. Demir, bakır, silah eski Türklerde kutsal sayılan unsurlardandı. Hâkimiyetin sağlanması için silahın önemi yadsınamaz, elbette eski Türkler de bunun farkındaydı. Göktürkler başlangıçta tabi oldukları Juan-Juanların demirciliğini yapmışlar ve böylece silah teknolojisine hâkim olduktan sonra isyan ederek bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Eski Türklerde aynı zamanda kutsal kılıç ve bıçaklar da vardı. Dolayısıyla Oğuz burada silahları vasıtasıyla kendisinin canavarı öldürdüğünü ve başka varlıklara üstün geldiğini de anlatmış olur.

Metnin sonraki kısmında, kahramanın hayatında bir sonraki önemli aşama olarak evlilik görülür. Soyun devamı ancak öyle sağlanabilecektir. Tanrı'dan gelmiş bu kahramanın annesi, Ay Kağan olduğuna göre evlendiği kadın da olağanüstü nitelikte olmalıydı. Kızlarını Gök Tanrı ile evlendirmek isteyen Hun hükümdarı gibi, kendisi de bir tanrıça olan bu anne, oğlunu sıradan kadınlarla evlendirmemeliydi. Sonuçta cesaretini, kahramanlığını, düşmana karşı gücünü, canavar gergedanı yenerek ispat etmiş olan Kahraman Oğuz, önce göğün kızıyla daha sonra da yerin kızıyla evlenir. Yerin kızı aynı zamanda bir ağaç ruhuyla da ilişkilendirilir.

Oğuz Kağan, tek yaratıldığı için yalnızlığını gidermek amacıyla kendisine eş dileyen ilk insan gibi, Gök Tanrı'ya yalvarmaktayken isteği kabul görmüştür:

"Yine günlerden bir gün Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı. Gök-

ten bir gök ışık indi. Güneş'ten ve Ay'dan daha parlaktı. Oğuz Kağan oraya yürüdü ve gördü ki o ışığın içinde bir kız var, yalnız oturuyor."

Burada ışığın gökten gelen bir gök ışık olarak nitelendirilmesi onun Gök Tanrı'dan gelen, mavi bir ışık olduğunu gösterir. Tanrı'dan gelen şeylerin ışık içinde inmesi birçok yerde görülen bir ikonografik motiftir. Oğuz Kağan'ın Güneş'ten ve Ay'dan daha parlak olan bu ışığa doğru yürümesi ve orada daha önce hiç görmediği güzellikte bir kadının oturduğunu görmesi muhteşem bir sahnedir. Böylece onun Tanrı'ya yalvarması karşılığını bulmuştur. Oğuz onu görür görmez aklı başından gider ve ona âşık olur, sonra da onu alır. Bu kızın gelişi gibi güzelliği de tanrısaldır:

"Çok güzel bir kızdı. Başında [alnında] ateşli ve parlak bir beni vardı, demir kazık [Kutup-yıldızı] gibi idi. O kız öyle güzeldi ki gülse Gök Tanrı gülüyor; ağlasa, Gök Tanrı ağlıyor [sanılırdı]. Oğuz Kağan onu görünce aklı gitti: sevdi, aldı."

Burada ateşli ve parlak ben, Budist etkiyle gelmiş bir ifade olabilir ve bu kadınların da alınlarında görülebilen *urna* ile ilgili olmalıdır. Türk İslam döneminde hem Divan hem de halk edebiyatında yaygın bir şekilde sevgilinin bir güzellik unsuru olarak kullanılan ben, bu metinde de ateşli ve parlak şekilde hem tanrısalığa hem de güzelliğe işaret etmektedir.

Kutupyıldızının birçok Türk topluluğuna göre tüm yıldızlar ve yıldız sistemlerinin kendisine bağlandığı bir eksen olduğu düşünülünce kızın Kutupyıldızına benzetilmesi de ilginçtir. Onun ağlayışının ve gülüşünün Gök Tanrı'ya benzetiliyor olması da ilahi kökenine işaretler. Oğuz bu kızla beraber olduktan sonra günlerden bir gün Ay Kağan gibi gözleri parlar ve üç erkek çocuk doğurur. Bu çocuklara Kün (Güneş), Ay, Yultuz (Yıldız) isimleri verilir. Sanki burada Tanrı'nın veya ondan gelenin, göğün kraliçesi olan Kutupyıldızı ile evlenerek, onların bu birleşmesinden Güneş, Ay ve yıldızların türediği anlatılıyormuş gibidir. Tanrı'nın evreni yaratmasına atıfta da bulunuluyor olabilir.

Türk inanç sistemi sadece Gök Tanrı'dan veya göklerden ibaret değildi. Yer Tanrısı/Yer-Su Tanrısı veya onlara bağlı tanrılar da vardır. O yüzden Oğuz'un sadece göğün kızıyla değil yerin kızıyla da birlikte olması gerekliydi.

İkinci kız Oğuz'un Tanrı'ya yalvarması sonucunda ortaya çıkmıyor; Oğuz ava gittiğinde bu kız görüş alanı içine giriyor. Kızın içinde bulunduğu durum, Gök'ten gelen kızda olduğu kadar olmasa da yine de olağanüstü bir vaziyete işaret ediyor:

"Oğuz Kağan ava gitti. Önünde, bir göl ortasında, bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız vardı, yalnız oturuyordu. Çok güzel bir kızdı. Gözü gökten daha gök idi. Saçı ırmak gibi dalgalı idi; dişi inci gibi idi. Öyle güzeldi ki eğer yeryüzünün halkı onu görse: 'Eyvah, ölüyoruz!' der ve [tatlı] süt [acı] kımız olurdu. Oğuz Kağan

onu görünce aklı gitti. Yüreğine ateş düştü; onu sevdi, aldı. Günler ve gecelerden sonra [gözleri] parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Kök adını koydular, ikincisine Tağ adını koydular; üçüncüsüne Tengiz adını koydular. Sonra Oğuz Kağan büyük bir doy [toy] verdi..."

Bu parçada "gök" sözünden kasıt Gök Tanrı değil gökyüzüdür. Burada evren yaratıldıktan sonra "gök ve yer" in yaratılışı simgelenmektedir. Çocukların adları olan Gök dışında Dağ ve Deniz de Yer-Su'nun temel unsurlarını ifade eder. Kızın Yer Tanrısı ya da Yer-Su tanrı ve ruhlarıyla ilgili olduğu, gölden ve kovuğunda durduğu ağaçtan anlaşılmaktadır. Saçlarının dalgalı olması da suya işaret eder. Sahip olduğu güzellik de tanrısalıdır.

Oğuz çocukların doğumundan sonra halka hitap etmek ve çocukların doğumunu kutlamak için büyük bir toy düzenler. Yaratılış destanlarındaki insanları yönetmek üzere gönderilen May-Tere gibi olan Oğuz da halkını yönetmek üzere Tanrı tarafından gönderilmiş bir kahraman olarak, toyda halkına kağanlığını ilan eder. Nişanını ve narasını da belirler. Nara, Gök Börü yani kurttur:

"...Oğuz Kağan beylere ve halka yarlık verdi ve 'Ben sizlere oldum Kağan: alalım yay ile kal-kan; nişan olsun bize buyan; kurt olsun [bize] uran [nara]; demir kargı olsun orman; av yerinde yür[ü]sün kulan; daha deniz daha müren [ırmak]; güneş bayrak, gök kurikan [çadır], dedi."

Oğuz Kağan'ın bu sözleri artık sıranın dünya hükümdarı olmaya geldiğini açıklar gibidir. Ordudan söz etmesi, nişan ve savaş narası belirlemesi ve meskenlerinin gök ve bayraklarının Güneş olarak belirtilmesi buna işaret etmektedir. Sonra Oğuz kendi sözleriyle de kendisinin yeryüzünün hükümdarı olması gerektiğini ifade eder. Bu, Alp Er Tunga'dan beri Türk hükümdarlarına Tanrı tarafından verilmiş bir ayrıcalıktır.

Oğuz Kağan'ın, kendisine boyun eğmeye davet ettiği dünyanın çeşitli hükümdarlarına elçilerle bildiri göndermesi çok ilginçtir, zira bu durum, Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve İslam dinini kabule davet etmek için mektubunu dünyanın çeşitli hükümdarlarına göndererek itaat etmelerini istemesini hatırlatmaktadır.

Oğuz Kağan Destanında, bu konu şöyle ifade ediliyor:

"Ondan sonra Oğuz Kağan dört yana emirler yolladı; tebliğler yazdı ve elçilere verip gönderdi. Bu tebliğlerde şöyle yazılmıştı: 'Ben Uygurların kağanıyım ve yeryüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir. Sizden itaat dilerim. Kim benim emirlerime baş eğerse, hediyelerini kabul ederek, onu dost edinirim. Kim baş eğermezse, gazaba gelirim; düşman sayarak, ona karşı asker çıkarır ve derhal baskın yapıp onu astırır veya yok ettiririm.'"

Görüldüğü üzere bu satırlar Gök Tanrı tarafından insanların yöneticiliğine atandığını düşünen Türk

hükümdarlarının Tanrı'nın düzenini hâkim kılmak maksadıyla dünya hâkimiyeti anlayışına sahip olduklarını açık bir şekilde ifade etmektedir.

Ne yazık ki Doğuda bulunan Altun Kağan saygıyla itaat etmişken, Batıda bulunan Urum Kağan askerlerinin çok olması ve ülkesinin mamur ve zengin olması dolayısıyla ona itaat etmez hatta onun sözünü dinlemeyeceğini beyan eder. Bunun zerine gazaplanan Oğuz ordusunu alıp savaşmak üzere yola çıkar.

Bu esnada gerçekteşen kimi gerçeküstü olaylar, Oğuz'un Tanrı tarafında olduğunu ve onun adına hareket ettiğini ifade etmesi bakımından önemlidir. Nitekim Oğuz sabah uyandığı vakit, çadırına giren Güneş gibi bir ışıktan bir erkek Gök Kurt çıktığını ve bu kurdun dile gelerek Oğuz'a ve ordusuna yol göstermek istediğini öğreniyoruz. Gök tüylü ve gök yeleli br, Gök Tanrı'nın bir belirtisi olan ışık içinde dünyaya gönderilmiştir. Bu Gök Kurt, Oğuz'a zaferi kazandıktan sonra da görünür.

Ayrıca sözü edilen Muz Tağ aslında Türklerin kutsal dağlarından biridir. Bazı Şamanist denilen geç dönemin Türk toplulukları yine Muz Tağ adlı bir dağa ilk kez kullanacakları şaman davulunu sunuyor ve dağ ruhundan onay almaya çalışıyorlardı. Ayrıca Oğuz'un kaçan alaca atını bu kutsal olduğı anlaşılan Muz (Buz) Dağdan getiren askere, üzeri karlarla kaplanmış olduğı için Karluk adını vermesi ve böylece destana bağılı olarak Karlukların bir türeme mitinin belirtilmesi de diğerk önemli mitsel motiflerdir. Öte yandan metinde Karluk kavminden önce bir de Kıpçak Türklerine dair bir

türeme mitinden söz edilir. Oğuz, İtil (İdil) Nehrini geçmek için ağaçları köprü olarak kullanan bir beyi orada yönetici tayin eder ve ona Kıpçak Bey adını verir. Kağan, kendisine kalesini teslim eden Urum Kağan'ın oğluna da Saklap adını vermişti.

Kurdun görüldüğü ve Karluk türeme mitiyle ilgili olan yerler şu şekildedir:

"Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi; bayrağını açarak, askeriyle ona karşı yürüdü. Kırk gün sonra Muz Tağ adında bir dağın eteğine geldi. Çadırını kurdurdu ve sessizce uyudu. Tan ağarınca Oğuz Kağan'ın çadırına Güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağan'a hitap etti ve: 'Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ey Oğuz, ben senin önünde yürümek istiyorum' dedi. Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdürdü ve gitti. Gördü ki askerin önünde gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir. Gök tüylü ve gök yeleli bu büyük erkek kurt birkaç gün sonra durdu. Oğuz Kağan da askeriyle durdu. Burada İtil Müren adında bir deniz vardı. Bu İtil Müren'in kenarında bir kara dağın önünde savaş başladı."

Kıpçak Bey'in bulunduğu yere yönetici olarak atanmasından sonra orduyla birlikte ilerlerken:

"Oğuz Kağan yine gök tüylü ve gök yeleli erkek kurdu gördü. O kurt Oğuz Kağan'a 'Şimdi

Oğuz, sen asker ile buradan yürüyerek, halkı ve beyleri götür; ben önden sana yol gösteririm' dedi. Tan ağarınca Oğuz Kağan gördü ki erkek kurt askerin önünde yürümektedir; sevindi ve ilerledi."

Yukarıda söylediğimiz gibi Oğuz Kağan bir askere Karluk adını verdikten sonra destanda Kalaçların ilk atasının miti zikrediliyor. Yolda, duvarları altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirden büyük ve kapalı bir evé rastgeliniyor. Tarifine bakılırsa bu önemli bir yerdir, belki bir tapınaktır. Oğuz Kağan asker içinde Tömüрдü Kağul isimli becerikli birine evin çatısını açması için orada kalmasını ve sonra yetişip orduya katılmasını ister ve bu nedenle ona "Kalaç" (Kal aç!) adını verir ve ordusuyla ilerlerken yine kurdu görür: "*Yine bir gün gök tüylü ve gök yeleli erkek kurt durdu. Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdurdu.*" Burası adına Çürçet denilen ve aynı adla anılan kağanın büyük ülkesiydi. Ancak Çürçetler Oğuz'a itaat etmedikleri için bir savaş oldu ve elbette savaşı Oğuz Kağan ve ordusu kazanır. Savaştan sonra ganimetleri taşımakta zorlanırlar. Barmaklığ Çosun Billiğ adlı bir usta, ganimetleri taşımak için kendileri de birer ganimet olan hayvanların çektiği bir araba yapıp kazandığı ganimetleri alıp götürünce, arabayı çekerken "kanga, kanga" diye bağırdıklarından dolayı Oğuz onun halkına "Kanğaluğ" ismini verir. Yine Oğuz'un önüne çıkan kurdun yol göstermesiyle Oğuz dünyayı fetih savaşlarına devam eder. Hint, Tangut ve hatta Suriye taraflarına gelerek buralardaki herkesi ye-

nerek ülkelerini kendi topraklarına katar. Bu savaşlar bir süre böylece gider.

Zamanla Oğuz Kağan yaşlanır. O esnada Oğuz Kağan'ın nazırı, asil bir adam olan ak sakallı ve ak saçlı Uluğ Türk bir rüya görür. Bu rüya ve benzerleri dünya hâkimiyeti iddiasında olan birçok hükümdarlarla ilgili olarak anlatılır. Uluğ Türk rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok görür. Rüyada yay gün doğusundan gün batısına kadar uzanır, üç gümüş ok ise kuzeye doğru gider. Yani dünyanın iki ucuna kadar olan yerlere devletin yayılacağı ve kuzeydeki karanlık kötü ruhların hâkim olduğu memleketlerle de savaşa devam edileceği ifade edilir. Uluğ Türk, Oğuz Kağan'a rüyasını anlatırken bu düşü Gök Tanrı'nın verdiğini ve bunun, Tanrı'nın ona ve soyuna dünyayı bağışladığı anlamına geldiğini belirtir: *"Gök Tanrı düşümde verdiğini hakikate çıkarsın. Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna bağışlasın."*

Oğuz Kağan "dünya hakimiyeti" için yalnızca insanlardan oluşan kavimlerin ordularıyla savaşmaz. O insan olmayanlarla da savaşır. Bununla ilgili en ilgi çekici öykü onun köpek başlı insanlarla (it başlı ulus) yaptığı savaşı anlatan öyküdür. Reşideddin'in *Cami'üt Tevârih* adlı kitabında anlatılan bu harika öykü özetle şu şekildedir:

Qıl-baraq (İt-Barak/İt başlı ulus) ülkesi dünyanın karanlık tarafında (kuzeyde) bir ülke olup, bu ülkede yaşayan kavmin erkekleri kara derili, çirkin yüzlü ve köpekler gibidirler ancak kadınları ise temiz yüzlüdürler.

Oğuz Kağan onlara dokuz atlı kişiden oluşan bir elçi grubunu gönderdi ve onları egemenliğini

kabul ederek vergi vermeye çağırdı. Onlar elçilerle karşılıklı mücadele sonrasında Oğuz elçileri galip gelirse yenilgiyi kabul edeceklerini söylediler, ancak Oğuz Kağan'ın elçileri vücutları silah işlemez tutkalla kaplı köpek başlı adamlara yenildiler ve öldürüldüler.

Geri kalan yedi kişi Oğuz Kağan'ın yanına döndü ve durumu Kağan'a anlattılar. Oğuz Kağan bunu önemsemeyerek, Qıl-baraq'lara (İt-Barak) karşı savaşa giriştiyse de başarılı olamadı. Düşmanlar galip geldiler ve birçok Oğuz Türk askeri öldürüldü. Oğuz başarı kazanamayacağını anlayınca döndü ve kalan askerlerle birlikte gemi ve sallarla veya yüzerrek büyük bir ırmaktan karşıya geçti. Düşman askerleri ise geçemedi.

Bu sırada Oğuz'un adamlarından biri, geride Qıl-baraqların kadınları arasına saklanmıştı. Kadınlar kendi eşleri gibi pis ve çirkin olmayan bu adamı çok beğendiler ve onunla birlikte olmak istediler. Sonra da onu kadın efendilerine götürdüler ve o da bu Oğuz askeri ile birlikte olmak istedi. Kadın Oğuz'a eğilim göstererek ona elçi gönderdi ve ona düşmanlarını nasıl yeneceklerinin haberini ilettil. Kadın Oğuz'a, demir dikenli çiviler yapmaları ve atlarının üzerinden bu demir dikenleri düşman askerlerinin üzerine atmaları gerektiğini elçiler vasıtasıyla aktardı. Ayrıca düşman askerlerinin burunları ve vücutlarının kenarlarının tutkalsız olduğu için çıplak kaldığından oralara ok yağdırmalarını da tavsiye etti. Oğuz bunları işitince çok sevindi ve memnun oldu. Bulunduğu iki nehir arasını kendisinin üssü yaptı.

Oğuz gemiler yaptırarak yakışıklı adamları arka arkaya kadınlara elçi gönderdi. Onlar da demir dikenler yapabilmeleri için Oğuz'un tarafına çeşitli alet ve malzemeleri ilettiler. O esnada gelen erkekleri çok beğenen kadınların bir kısmı da Oğuz'un askerleri ile birlikte onun kurduğu üsse geldiler. Oğuz Kağan bu yerde tam on yedi yıl kalıp kaybettiği ordusunu yeniden toplayıp düzenledikten ve silahlarını da yeniledikten sonra Qıl-baraqlara karşı savaşarak galip geldi (Togan, 1982).

Oğuz Kağan, Uluğ Türk'ün öğüdünü beğenir ve sonrasında bir av tertip eder, avda kendisinin yaşlandığını ileri sürerek oğullarından Kün, Ay, Yultuz'u doğuya; Kök, Tağ, Tengiz'i de batıya av için gönderir. Bunlardan doğuya gidenler avlandıkları sırada bir altın yay buldu, batıdakiler ise üç gümüş ok. Böylece Uluğ Türk'ün Gök Tanrı'dan gelen rüyası dünyevi bir hakikate dönüşür. Oğuz Kağan, kendisine getirilen yayı üç parçaya bölerek verdiği oğullarına *"yay gibi okları göğe kadar atın"* der. Okları verdiği oğullarına da *"Yay oku attı: sizlerde ok gibi olun"* der. Altın ve gümüşün simgesel anlamına baktığımızda, kutsal olan doğu yanının daha fazla önemsendiğini ve bu yüzden ülkenin sağ yanının Bozoklara (Buzuk) ve sol yanının yani batı bölgelerinin de Üçoklar'a verildiği anlaşılır. Ayrıca bu durumun hiyerarşik olarak toplanan büyük kengeşteki (kurultay) görüşmelerden sonra, alınan karara uygun olarak verilen büyük ziyafette çocukların oturma düzenine yansıdığını da görülür:

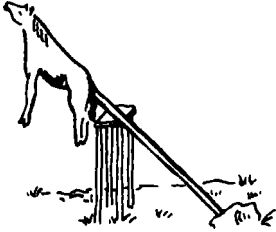
"[Oğuz Kağan ordugâhın] ... sağ yanına kırk kulaç direk diktirdi: üstüne bir altın tavuk koydu; altına bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi Üstüne bir gümüş tavuk koydu; dibine bir kara koyun bağladı. Sağ yanda Buzuklar oturdu; sol yanda Üç Oklar oturdu. Kırk gün kırk gece yediler."

Görüldüğü gibi Gök Tanrı'nın kızından doğan çocuklar daha ön plandadır ve onlara kutsal olan doğu yönünde yer verilmiştir. İkinci derecede önemli olan ve yeryüzünün çocuklarına ise batıda yer verilmiştir.

Oğuz Kağan Destanında, altın yayı alan çocukların altında oturdukları direğin üstüne bağlanan tavuğun altın olması ve altına ak renkli koyunun bağlanması, yine daha önemli olan Gök Tanrı'ya ve onun kızından doğan çocuklara; diğer direğin tepesinde bulunan tavuğun gümüşten olması ve altındaki koyunun da kara renkli olması ise yeryüzüne ve onun kızından doğan çocuklara işaret eder. Böylece sağdaki ve soldaki çocuklara verilen devlet ikiye ve ayrıca kendi aralarında üçe bölünmüş de olsa toplu halde bütün dünyayı yönetmiş olurlar. Oğuz Kağan, toydan sonra ülkesini oğulları arasında bölüştürür. Onlara hitapla bir konuşma yapar; bu konuşmada çok işler yaptığını ve savaşlar gördüğünü, düşmanlarını ağlatıp dostlarını güldürdüğünü her şeyden önemlisi *Gök Tanrı'ya borcunu ödediğini* söyler. Bu, Gök Tanrı'nın adına hüküm sürmek ve dünyayı yönetmek demektir. Oğuz Kağan'ın çocuklarına son sözü de şu olur: *"Şimdi yurdumu size veriyorum."*

7. BÖLÜM

EVRENİN VE DÜNYANIN ŞEKLİ

Türk mitoloji ve kozmogonisinde evrenin ve dünyanın şekline dair bilgiler yüzyıllar boyunca aktarılmış, dönemine göre yeniden yorumlanmış, karşılaşılan kültürlerden veya kabul edilen yeni dinlerden etkilenilerek yeni mitler veya değerlendirmeler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte hangi kültür çevresine girerse girsin veya hangi dini kabul ederse etsin Türkler, ana inanç sistemlerini hiçbir zaman kaybetmediği için, eski bilgilerin çoğunun kaybolmadığını görüyoruz. Bununla birlikte eski Türk inanç sistemini açıklayan yazılı bir metin yoktur veya henüz ortaya çıkarılamamıştır. Yazıtlar ve metinler bir bütünlük arzetmeseler de parçalar bir araya getirilerek bir rekonstrüksiyon yapılabilir.

Bu konuda ilk elden aktarımlar yine, bilinen en geniş eski Türkçe metinler olan, Orhun Yazıtlarında bulunmaktadır. Bunlardan Kültigin yazıtındaki şu satırlar önemlidir:

"[Ben], Tanrı gibi [ve] Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde [tahta] oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce [siz] erkek kardeşlerim [ve] oğullarım, birleşik boyum [ve] halkım, sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkanlar [ve] kumandan beyler, Otuz [Tatar] ... Dokuz Oğuz beyleri [ve] halkı, bu sözlerimi iyice işitin [ve] sıkıca dinleyin: İleri[de], gün doğusuna, beri [güneyde] gün ortasına kadar, geride gün batısına [ve] yukarı [kuzeyde] gece ortasına kadar, bu [sınırlar] içindeki [bütün] halklar hep bana tabidir. Bunca halkı hep düzene soktum. Onlar şimdi [hiç de] kötü [durumda] değiller. Türk[lerin] hakani Ötüken dağlarında oturur [ve oradan hükmeder] ise ülkede [hiçbir] sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize pek az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e pek az kala durdum; batıda İnci [Sır Derya] ırmağı[nı] geçerek Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettim; kuzeyde Yir Bayırku topraklarına kadar ordu sevk ettim; bunca diyara kadar [ordularımı] yürüttüm [ve anladım ki]: Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş [Türk halkının...] yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!"¹

¹ Kültigin Yazıtı, güney yüzü, 1-4. satırlar. (Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*.)

Kültigin yazıtındaki bu satırlar bize Türklerin dünyanın şeklini nasıl düşündüğünü ve kendilerini bu şemada nasıl konumlandıklarını gösteriyor. Her şeyden önce bir merkez söz konusudur. Bu merkezden ayrılan dört ana yönde ülke ve ona bağlı topluluklar vardır. Yönler doğuya doğrudur. Doğu, Güneş'in doğduğu yer olduğu ve simgesel olarak birçok anlamı ifade ettiği için kutsal yöndür. "İleri" sözü doğuyu ifade eder. Yine yazıtlara göre "beri" güney, "geri" batı, "yukarı" kuzeydir. Böylece merkeze göre yönlendirilmiş bir şema söz konusudur. İlerinin zamanı gün doğusu (sabah), berinin zamanı öğle (gün ortası), gerinin zamanı gün batısı (akşam), yukarının zamanıysa gece ortası yani gece yarısıdır. Bu şemada merkez Türk ülkesidir ve Türk kağanıdır. Çünkü Türk kağanı Tanrı gibidir ve Tanrı'dan olmuştur. Yani Tanrı'nın adına merkezde o tahtta oturmakta ve ülkeyi yöneterek dış halklarla ilişkileri düzenleyerek, hem simgesel hem de gerçek anlamda dünyayı yönetmektedir.

Bahsedilen satırlar sadece hükümdar ve ülkeye göre yabancıların konumunu değil merkezdeki hiyerarşiyi de ifade eder; merkezde kimin olduğu, sağda ve solda kimin durduğu, kimin nasıl yerleş-

---

Bu satırların aktarılmasında esas olarak Talat Tekin'in Eski Göktürkçe yazıyı günümüze aktarmasını esas aldık ancak o "beri" sözünü güney, "yukarı" sözünü kuzey olarak doğrudan doğruya ifade etmiş olduğu için Hüseyin Namık Orkun'un özgün duruma daha uygun kullanımını da metne yerleştirdik. (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara, 1987, s.22.)

tiği az çok belirlenmiştir. Yönetim merkezi aynı zamanda bu dünya şemasının da merkezidir ki orası kutsal Ötüken topraklarıdır. Bu şema daha çok yatay düzlemde bir şemadır.

Türklerle ilgili sonraki kayıtlardan bu şemanın aynı zamanda unsurlarla, renk simgeleriyle, zoomorfik timsallerle, yıldızlarla da ilişkili olduğu anlaşılır.

Kuzeyin rengi siyah, güneyin rengi kırmızı, doğunun rengi mavi (bazen yeşil ya da Türk mavisi), batının rengi beyazdır. Merkezin rengiyse sarıdır (siyah veya yağız da olabilir). Her yönün bir rengi olması Türk topluluklarının yerleşim düzenlerinde ve zaman zaman ordunun yerleşim düzeninde de etkili olmuştur. Örneğin Türkiye Türklerinin atalarının Türkiye'yi ana vatan haline getirdikten sonra kuzeydeki denize "Karadeniz", batıdakine "Akdeniz", güneydekine "Kızıldeniz" demeleri bir tesadüf değildir. Türk tarihinin Asya'daki erken devirlerinde bazı Türk topluluk ve devletlerin renklerle birlikte anılması da bu yüzdendir. Örneğin Ak Hunlar diğerlerine nazaran batıda yerleştiği için bu ismi almışlardı vs.

Her bir anayön dört temel unsurla bağlıdır; kuzeyinki "su", güneyinki "ateş", doğunki "ağaç", batıninki "maden", merkezinki "toprak"tır. Her yöne ve unsura bağlı bir zaman ve bir mevsim vardır. Kuzey, gece yarısı ve kış; güney, öğle ve yaz; doğu, sabah ve bahar; batı, akşam ve güzle bağlıdır. Yılan ve kaplumbağa kuzeyin; kırmızı saksağan güneyin; gök ejderi doğunun ve pars da batının hayvan simgeleridir. Utarit ve Ülker yıldızı kuzey; Sin yıldızı güney; Ağaç ve Müşteri yıldızı doğu; Ak Pars yıldız manzumesi,

Zühre yıldızı veya Kara-Alp yıldızı da batı yönüyle ilgili ele alınmıştır.

Yukarıda sözü edilen şema şekil olarak gök ve yeri içerir. Gök, daire veya çokgen şeklinde; yer ise daha çok dörtgen veya kare biçiminde düşünülmüştür. İkisini üst üste getirdiğimizde kare içinde daire veya daire içinde kare şeması ortaya çıkar. Bu şemanın merkezi, dört ana yönün kesiştiği nokta olarak merkezle belirlenmiştir. Söz konusu şema veya bu şemaya ilişkin çeşitli ayrıntılar Türk sanatı tarihinin hemen her devrinde mimari, resim ve diğer tasvir sanatlarında, halı, kilim ve dokumalarda yaygın bir biçimde karşımıza çıkar. Bahsedilen şema, yatay düzlemde bir ifade olmakla birlikte bu yatay şema tek başına değildir. Çünkü dünyanın yapısı düşünüldüğünde yatay şemaya bağlanan bir de dikey şema vardır. Bu dikey şema genel olarak bakıldığında bir eksene bağlı olarak yine gök ve yeri ifade eder. Yeraltı da bazen bunlara eklenir, böylece üç dünya da belirtilmiş olur. Kültigin yazıtında bu dikey şema da ifade edilmiştir:

"Üstte mavi gök[yüzü] altta [da] yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine [de] atalarım dedelerim Bumin Hakan [ve] İştemi Hakan [hükümdar olarak] tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini [ve] yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler. Dört bulung [Dört Bucak] hep düşman imiş. Ordular sevkederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep [kendilerine] bağımlı kılmuşlar Başlılara baş

*eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar [halklarını] yerleştirmişler. [Bu] iki [sınır] arasında pek örgütsüz [ve düzensiz yaşayan] Göktürkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerlermiş."*¹

8. yüzyıla ait bu satırlardan anlaşıldığı üzere o dönemin devlet kozmogonisinde yukarıda bahsettiğimiz şemaya bağlı olarak, üst üste üç dünyadan söz ediliyor. Yazıtı göre bunlar gökle yer ve ikisi arasındaki, insanoğlunun yaşadığı yeryüzüdür. Metinde ayrıca *Tört Bulung* yani Dört Bucak sözüyle yatay düzlem olarak yeryüzü ve onun üzerinde hüküm süren Türklerden bahsediliyor ve hükümdarın bu dünyada yaşayan Göktürkleri de düzen altına aldığından söz ediliyor.

Orhun Yazıtlarına göre merkez ülke, yurt ve hükümdarla ilgiliydi. Geç dönemin derlenen Şamanist tasavvurları "merkeze" ayrıca "dağ" ve "ağaç" unsurunu da eklemişlerdi. Ağaç dünyanın eksenini temsil eden ve üç dünya arasında bağlantıyı da sağlayan dünya ağacıydı. Bu ağaç çoğu kere bir dağ veya tepe üzerinde tahayyül ediliyordu. Maaday Kara Destanında olduğu gibi, hükümdarın sarayı bu dağ ve ağacın bulunduğu yerdeydi. Kutsal Ötüken toprakları da dağlık ve ağaçlık bir alandı. Çeşitli derlemelerden anlaşıldığına göre bazen (ağaç, demir, altın) direk şeklinde tahayyül edilen dünyanın

¹ Kültigin Yazıtı, Doğu yüzü, 1-3. satırlar. (Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 9)

ekseninin gökte olan kısmına tanrılar, yeryüzünde olan kısmına hükümdar ve altta olan kısmına da Erlik ve avanesi atlarını bağlar onu “at bağlama di-reği” gibi kullanırlardı.

Müslüman Türkler ve diğer dindaşlarına göre dünyanın ve evrenin merkezi Kâbe, daha doğrusu Kâbe’nin üzerinde bulunduğu yerdir. Bu yerle gök arasında tasavvur edilen bir eksen dünya ağacının yerini almıştır. Dünyanın dört bir yanından Kâbe’ye yönelerek ibadet eden Müslümanlar, dört ana ve arayönden merkezi temsil eden noktaya doğru hat-lar halinde bağlanmış olurlar. Böylece dört ana ve arayönün merkeze yönelerek oluşturduğu biçim, üzerindeki gökyüzüyle birlikte yine dörtgen için-de bir daire şemasını verir. Kâbe merkezli bu şema Müslümanların dünyayla ilgili biçimsel anlayışını vermektedir.

Derlenen çeşitli Türk mitlerinde dünya ağacı kökleri yerin altında gövdesi yeryüzünde ve dalları gök katlarında olarak tasavvur edilirdi.

Gök ve yer değişik Türk topluluklarına göre fark-lı sayılarda katlara bölünmüştü. Bu katlarda tanrı-lar ve insanlar, değişik varlıklar hüküm sürerdi. Ge-nellikle gök katları 3, 7, 9; yer ve yeraltının katları da 3 veya 9 kat (bazen daha fazla) olarak belirtilirdi. Radloff’un Altaylardan derlediğine göre 17. katta Tanrı Kayra Kan (Gök Tanrı); 16. katta Bay Ülgön (Ülgen); 9. katta Kızagan Tengere (Tanrı); 7. katta Akıllı Mergen Tengere ve Güneş; 6. katta Ay; 5. katta Kuday (Tanrı) Yayıçi; 3. katta Ülgen’in oğullarından biri olan Yayık (May-ana) ve May-tata otururlardı. Hayatın kaynağı Süt-ak-köl ve Süro (Sümer) Dağı;

Yedi Kuday (Tanrı); Yayıçiler (yaratıcılar); koruyucu ruhlar (melek gibi varlıklar); doğru olan insanlar olan *aktu*'lar ve cennet olarak tabir edilebilecek yer de buradadır. Benzer şekilde yer de katlara ayrılmış olup burada da Yo Kan, Talay Kan vb tanrılar oturmaktadır.¹

Kendi döneminin, İslamileşmiş kozmolojik anlayışını derleyen Osmanlı devri Türk yazarlarından Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan Efendi, *Dürr-i Mekkun* (*Saklı İnciler*) adlı, dönemin Türkçesiyle kaleme alınmış kitabının kozmogoniyle ilgili bölümünde, göğün ve yerin katlarını ele almaktadır. Dönemin kozmogoni anlayışını yansıtan bu eski kitaptaki satırları özetle ele alabiliriz. Bîcan Efendi'ye göre gökler yedi kattır. Bu gökler feriştelere (melekler) doludur. Bunlar küre şeklindedir ve bu küreler birbirinin içindedir. Göklerin kalınlıkları ve aralıkları, her biri için beş yüz yıllık yoldur.

Yazar bu genel bilgileri ve bununla ilgili göklere ilişkin şemayı verdikten sonra gök katlarında neler olduğunu sıralamaya başlar. *Berkia* veya *Dâfia* denilen ilk gök katında öküz suretinde feriştelere bulunur. Bu gök yeşil renkli zebercetten (değerli taş) yapılmış olup buradaki baş meleğin adı İsmail'dir. Anka biçiminde meleklerin olduğu ikinci gök *Kaydum*'dur ve burası sarı yakuttan meydana gelmiştir. Kızıl yakuttan meydana gelen üçüncü göğün sakinleri olan meleklerse kerkes (bir yırtıcı kuş cinsi) biçimindedir. Başkanları Sa'dâil'dir. Adı *Erkalun* olan dördüncü

¹ Wilhelm Radloff, *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 6-7.

gök ak gümüşten olup o göğün sakinleri insan suretindedir. Onların temsilcisi Salsâil'dir. Hayat veren Güneş, dördüncü kat göktedir. Kızıl yakuttan olan beşinci göğün melekleri hûru'ul-ayn (peri kızları) biçimindedir. Temsilcileri Kâkâil'dir. Altıncı ve yedinci göğün melekleri Âdem (insan) suretindedir. Altıncı göğün adı *Ref'a*, yedincisininse *Garibâ'*dır. Altıncı göğün temsilci meleği Şemhâil, yedinci göğünkü ise Ekrâil'dir. Bîcan Efendi bu gökleri dolduran meleklerde nefis olmadığını ancak akıl olduğunu söyler. Âdem'de ise hem nefis hem de akıl vardır.

Burada da görüldüğü gibi Türk mitlerinde ve başka mitolojik geleneklerde olduğu gibi iç içe küre şeklinde olan göklerde, insan olmayan ama bazıları insan suretinde çeşitli varlıklar bulunmaktadır. Ferište olarak nitelendirilen varlıklar, aslında pagan dönemlerdeki tanrı veya ruhların İslamlaşmış hali gibidir. Göklerin değerli taş cinslerinden oluşmuş olması da muhtemelen bu taşlara işaret eder. Her taşın nitelikleri ve etkileri olduğu genelde kabul edilen bir husustur. Meleklerin hayvan veya insan şeklinde görülmeleri de daha eski geleneklere uygundur.

Ahmet Bîcan'ın anlatımına göre; göklerin üzerinde Tanrı'nın katı olan *Arş* bulunmaktadır. Burası yeşil cevherden meydana getirilmiştir. Tanrı yelleri ve yellerin üzerine suyu, suyun üzerine de *Arş*'ı, onun etrafına da başı ak inciden, gözleri yakuttan dev bir yılan da yaratmıştır. Yılan o kadar büyüktür ki *Arş*'ı yedi kat dönmesine rağmen yarısı aşağıya doğru sarkar. Bu dört başlı bir yilandır, her başında yedi yüz bin yüzü vardır. Seksen bin boynuzu olan

bu yılanın uzunluğunu ancak Tanrı bilir. Arş için yaratılmış bu yılan Tanrı'nın elçisi karşısında su gibi eriyecek olur, bağışlanma diler.

Yazara göre, Arş'ın altında yüz bin kandil asılıdır. Bir hadis rivayetinde Arş'ın üç yüz altmış bin ayağı olduğu geçer. Her ayağın arasında da meleklerle dolu üç yüz altmış bin âlem bulunmaktadır. Bir başka rivayette ise Arş'ın ayakları altı yüz bin tanedir. Ayrıca her biri yerlerden ve göklerden büyük altı yüz bin perdesi bulunmaktadır. Arş'ta *Kürsî* bulunmakta ve *Uçmak* da (Cennet) Arş'ın sağ yanında yer almaktadır. Kitabının başka yerinde belirtildiğine göre *Sıdret'ül-münteha*'dan yukarıda *Levh* ve *Kalem*, ondan yukarıda uzay boşluğu içinde uçmaklar vardır ki *Kürsî* onun yukarisındadır. Arş ise daha sonra gelir ve daha yukarisını bilmek için de insana izin verilmemiştir.

Tanrı göğü yarattıktan sonra, sıra yerin yaratılması işine gelmiştir. Göklerin altına taş konmuştur ve Tanrı, o taşa bakınca taş su haline gelmiştir. Tanrı'nın heybetinden su tekrar donarak katılaşmış ve böylece Tanrı ondan yeri yaratmıştır. Dağlar ve tepeler oluşmuş ve yer, üst üste yedi kat halinde yaratılmıştır. Tanrı ilk yerde *Bûşem* adlı bir kavim yaratmıştır. İkinci katın adı *Hâlde* olup burada kâfirler için kibrit taşları ve işkence aletleri vardır. Aynı yerde bir de *Tabes* adlı bir kavim vardır ki bu iki topluluk birbirini yemektedir (bu topluluklar yamyamdır). Üçüncü katın adı *Arka* olup orada korkunç dev akrepler vardır. Bunlar *Tamu* (cehennem) sakinleri için silahlanmışlardır. Dördüncü katın adı *Cerbâ* olup orada da büyük yılanlar vardır, ayrıca

gözleri olmayan fakat uçabilen varlıklardan oluşan bir kavim bulunmaktadır. Adı *Melşâ* olan beşinci katta da cehennemin sönmeyen ateşini oluşturmak için kullanılan kibrit taşları yer alır. Burada adı *Mihtâd* olan ve birbirini yiyen bir kavim vardır. Altıncı katın adı ise *Siccîn* olup, tamuya gitmiş olanların amellerinin yazılı olduğu defterler burada bulunmaktadır. Orada kuşlar suretinde olan bir kavim yaşar, Tanrı'ya tapınan bu kavme *Katât* denilir. Adı *Acibâ* olan yedinci katta bulunan ve adı *Cüsûm* olan bir diğer kavim ahir zamanda yeryüzünde ortaya çıkacak olan Ye'cuc ve Me'cuc kavmini yeryüzüne çıkmak suretiyle yok edeceklerdir. Şeytan bu yerde kapalı bulunmaktadır.¹

Dünyaya veya dünyalara ilişkin şemalar ve onları oluşturan ayrıntı unsurlar, Türk sanatının her devrinde ve çeşitli sanat alanlarında tasvir edilmiş olarak veya mimari uygulamalarda karşımıza çıkmaktadır. Türk kozmolojisi, Türk sanatına yaygın bir biçimde yansımış bulunmaktadır.

Bazı ayrıntı gibi görünen hususlar kendi başlarına da oldukça dikkat çekicidir. Bunlardan biri Türk mitolojisinin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıkan "yer" yani insan-hayvan-bitkilere ait dünyanın neyin üzerinde durduğu hususudur.

Yerin neyin üzerinde durduğu konusu, değişik dünya mitolojilerinde de karşımıza çıkar ki kökeni muhtemelen Sümer mitolojisidir. Birçok mitolojik gelenekte "*başlangıçta hiçbir şey yoktu, yalnızca*

¹ Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan, *Dürr-i Meknun*, s. 23, 24, 27, 31-34, 36, 39

uçsuz bucaksız su vardı" gibi sözlerle, dünyanın var edilmesi öncesindeki durum yansıtılır. Tanrı bu uçsuz bucaksız su üzerine dünyayı yaratacaktır ama "yer", su üzerinde nasıl duracaktır? Bu sorunun mitsel bir çözümü olarak, sonsuz sularda yaşayan, ölçüleri kavranamayacak kadar büyük boyutlardaki birtakım hayvanlar gündeme gelir. Kaplumbağa, yılan ve balık bunlardan başlıcalarıdır. Tanrı bunlardan biri üzerine "yer"i yerleştirir. Hayvan onu suyun yüzünde tutar. Bu anlayış başka mitolojik geleneklerde olduğu gibi, Türk mitolojisinin çeşitli devirlerinde de karşımıza çıkar. Türkler, dünyanın balık, kaplumbağa, yılan ve öküz gibi hayvanların üzerine yerleştirildiğini çeşitli mitlerde veya mitlerin yansıdığı anlatımlarda ifade eder.

Bu husus sanat alanına da yeterli örnekle yansımış görünüyor. Örneğin taştan yapılmış bir kaplumbağa şeklindeki kaide kısmı üzerine, yukarısında Gök Ejderi veya Gök-Kurt kabartmasının konulduğu dikey kitabenin yerleştirildiği Göktürk ve Uygur yazıtları aynı zamanda dünyanın bir modelini vermektedir. Burada kitabe taşının yukarısında kemer veya tak şeklinde düzenlenmiş kısımda yer alan ejder veya kurt göğü, taşın hükümdarın sözlerinin yer aldığı orta kısmı yeryüzünü ve yazıt taşı taşıyan kaplumbağa da yerin tümünü veya yeraltını temsil eder. Böylece taştan yapılma bu heykeltraşlık abidesi kaplumbağanın dünyayı taşıması gibi yeri ve üzerindeki göğü taşımaktadır.

Türk sanatının bu önemli abideleri "dünyayı taşıyan hayvan" mitinin en azından Göktürk devrinden beri Türklerde yer aldığının bir göstergesidir.

ایلمدرواوکوزبانی اوزرنه و بالی صواچنه و صوطانرا اوزرنه و طاش فرزند اده
اوزرنه و اول فرشته دخی بقدره الله تعالی بل اوزرنه در یعنی هوانه معلق طور

RESİM 10

Günümüze yakın zamanlarda derlenmiş bulunan Buryat efsanelerinde “Bütün zamanların başlangıcında sadece sular ve bu suların içerisinde uyuyan dev bir kaplumbağa vardır. Tanrı, bu kaplumbağayı ters çevirerek, onun karnının üzerine yeryüzünü kurmuştur”¹ şeklindeki ifadeler, aynı anlayışın geç dönem Türk mitlerinde de var olduğunu göstermektedir. Buryatların bir kısmına göre de dünya, kaplumbağanın karnı üzerinde değil sırtı üzerindedir. Erken dönemin Göktürk ve Uygur hanedan yazıtlarında, bazı yazıtların kaplumbağanın sırtı üzerine bazılarının karnı üzerine yerleştirildiğini de görebiliyoruz.

Uno Harva, bu konudaki bütün mitolojik gelenekleri karşılaştırmış ve çeşitli şaşırtıcı benzerlikleri ortaya koymuştur. Buna göre Türk mitolojisindeki bu anlayışın benzerleri, İç Asya’nın Türk ve onlara yakın yaşayış tarzına sahip diğer Türk halklarında da vardır. Dahası eski Hint mitolojisinde de Tanrı Vişnu’nun kaplumbağa şekline girip dünyayı sırtında taşıması tasavvuru da mevcuttur. Bu husus Bodisattvalarla ilişkilendirilerek Budist mitolojide de yer almıştır. Öte yandan benzer mitler Budizm dolayısıyla Çin’de ve Tibet’te de karşımıza çıkar. Bununla birlikte bazı kıızılderili mitlerinde de kaplumbağayla ilgili benzer anlatımların olması dikkati çeker.²

Türk sanatında “yer”in ne üzerinde durduğunu anlatan heykeltraşlık abidelerinden başka çok güzel resimler ve tasvirler de bulunur. Bunların en gü-

---

¹ Uno Harva, *Altay Panteonu*, s. 19.

² Uno Harva, *a.g.e.*, s. 19-20.

zel örnekleri arasında belki de ilk mitoloji çalışması gibi ele alınabilecek Kazvinî'nin *Acâibü'l Mahlûkât ve Garaibü'l-mevcudat* (*Tuhaf Yaratıklar ve Garip Varlıklar*) adlı yazmasının çeşitli devirlerde yapılan istinsahlarındaki konuyla ilgili minyatürler yer almaktadır. Burada bazı minyatürlerde su üzerinde balık, onun üzerinde öküz ve onun da üzerinde duran meleklerle dünya taşınır. Bazı minyatür örneklerinde ise melek en altta kozmik okyanusu da sırtı üzerinde taşır vaziyette gösterilmiştir (Resim 10).

Bîcan Efendi aktarır:

"Rivayet şöyledir ki Hak te'alâ hazretleri bu yerleri yarattı. Bu yerlere teskin vermek için Hak te'alâ hazretleri bir ferişte yarattı. Yerin altına girdi. Bir elini maşrıktan [doğudan] bir elini magribden [batıdan] çıkardı. Yerleri götürüp yerler feriştenin çiğninde karar tuttu [kolları arasında durdu]. Amma feriştenin ayakları karar tutmadı. Hak te'alâ buyurdu. Firdevs-i âlâdan [cennet] murassa [süslü, mücevherli] taş çıkardılar yeşil yakuttan, beş yüz yıllık kalınlığı vardır. Ol taşın üzerinde yedi bin çukur vardır. Her biri bir denizdir. Hak te'alâ'nın emriyle taşı feriştenin ayağı altına kodular. Ferişte karar tuttu. Bu kez taş karar tutmadı [havada duramadı]. Hak te'alâ emretti Firdevs-i âlâ'dan bir öküz çıkardılar. Kırk bin boynuzu var idi. Yoğunluğunu ve uzunluğunu Allah bilir. Taşın altına kodular. Bu kez karar tutmadı. Hak te'alâ bir [başka] taş yarattı. Ululuğu yerlerden ulu idi. Hakkın emriyle o

taşı öküzün altına kodular ol öküz karar tuttu. Bu kez taş karar tutmadı. Ol öküzün boynuzları kıranlarına çıkmıştır. Ucu arşın altına erişmiştir. Ol öküzün önünden kışına beş yüz yıllık yoldur. Anın [onun] kırk bin boynuzu ve kırkbin ağzı ve kırkbin gözü ve kırk bin kulağı vardır. Hakkın emriyle bu yeryüzünü götürmüştür [...] Ol öküzün adı Yelhü'dür. Pes ol öküz bu veçhile karar tutacak, bu kez taş karar tutmadı. Hak te'alâ bir ulu balık yarattı. Ol balığın kırk bin kanadı vardır. Kırk bin ayağı vardır. Adı Yelhü-yi sâni'dir [İkinci Yelhü]. Eğer cemi' [bütün] denizler[i] ol balığın burnuna koysalar dolmayaydı [dolmazdı]. Hak te'alâ ol balığın altında denizi yarattı. Pes ol balık taş altına girdi. Bu cümle ferîşteyi taşı ve öküzü götürdü. Hak te'alâ ana bir kuvvet vermiştir. Arkasında bu zikr olunan nesneler var mıdır yok mudur? Haberi yoktur..."¹

Yerin neyin üzerinde durduğu konusu 14. yüzyıla ait bir Kısas-ı Enbiyâ'da da yer alır. Burada her şeyin yaratılışından söz edilen yerde Tanrı önce Arş'ı yaratır. Sonra suyu yaratarak Arş'ı su üzerine koyar. Ondan sonra da Arş'ı götüren ferîsteleri yaratır. Bunlar dört tanedir. Bu meleklerden birisi Âdem (insan) suretinde, diğeri öküz suretinde, üçüncüsü geyik veya canavar biçiminde, dördüncüsü kerkes kuşu şeklindedir. Melekler ayakları üstünde durur ve Arş'ı taşırlar.

¹ Yazıcıoğlu Ahmed Bican, *Dürr-i Meknun*, s. 36-37.

Sonra Ahmed Bîcan'ın anlattığı gibi arşın dışındaki gök ve yer katlarından söz edilir. Aynı şekilde arşın çevresini dolanan dev yılandan da bahsedilir. Tanrı suyu yaratır ve suya üfleyerek çalkalanmasını sağlar ve köpüğünden yerleri yaratır. Çalkalanan suyun buharından gökler meydana gelir ancak yer sabit durmadığı için Tanrı dağları yaratır. Bu dağlar Kaf Dağına ulaşır ve Kaf Dağı da onların üzerine baskı yapar. Sonra Tanrı yedi denizi yaratır. Bunlar Kaf Dağını kaplar. Tanrı üçüncü yaratma gününde çeşitli isimleri olan bu denizlerin içinde, canavarlar yaratır.

Siyer-i Nebi yazarı daha sonra Ahmed Bîcan'ın anlattığına benzer şekilde yer katlarını, onların adlarını ve oradaki varlıkları ve kavimleri anlatır. Verdiği isimlerin bir kısmı farklı bir kısmı aynıdır, açıklayıcı bilgiler de hemen hemen birbirine eşittir.

Söz konusu yazma kitapta, yeri taşıyan melek, öküz ve balıktan söz edilen kısım gelir. Yer yaratıldıktan sonra bir melek gelerek yeraltına girer. Bu melek bir elini doğuya diğerini batıya doğru açarak omzu üzerine konulan yeri taşıyıp götürür. Ancak melek boşlukta sabit duramayacağı için, Tanrı'nın emriyle ayağı altına murassa bir taş konur. Tanrı, taşın dokuz bin deliğinde denizler yaratır. Ancak taş boşlukta sabit duramayınca onun altına kırk bin boynuzlu bir öküz yaratır. Luşiya adlı bu öküz taşın altına girer ancak o da sabit duramadığı için Tanrı bu kez de adı Yehmût olan büyük bir balık yaratır. Balığı su üzerine suyu da hava üzerine koyar. "Havayı zulumat" (karanlık, boşluk) üzerine koyar.¹

¹ Cemiloğlu, 2000: 121-123.

Bu konuyla ilgili daha erken tarihli atıflar da karşımıza çıkabilir. Nitekim 12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın başında yaşayan Ferîdüddin Attâr'ın ünlü eseri *Mantıku't Tayr*'da da bu konudan bahis vardır. Ortaçağ veya yeniçağa ait hemen her kitapta olduğu gibi, bu eserin de baş kısmında Tanrı'nın dünyayı ve insanı yaratışına dair bir giriş kısmı vardır:

"Arşın temelini su üstüne kuran odur; topraktan yaratılanların ömürlerini yel üstüne koyan o!" "Gökyüzünü kurulu bir çadır haline getirdi ... direksiz, dayaksız durdurdu, döşemesi de yeryüzü oldu." "Altı günde yedi yıldız yarattı.. İki harften ibaret bir emirle dokuz göğü halketti." "Feleği gece gündüz döndürmekte, geceyi giderip gündüzü getirmekte, rızık vermekte!", "Sekiz cennet, onun yanında ancak bir pabuçluk ... yedi cehennem, ona göre ancak bir yalım" "Yeli, toprağı, ateşi, suyu bir yere getirir ... her şeyden kendi sırrını ışıklandırır, gösterir.", "Toprağımızı kırk sabah yoğurup balçık haline getirdi de sonra emriyle can, o balçıkta karar etti.", "Can tene girdi .. ten canla dirildi. Tene akıl verdi de onunla her şeyi gördü, bildi."

Daha sonrasında Ferîdüddin Attâr dünyanın neyin üzerinde durduğu konusuna da yine veciz ifadelerle değinir:

"Dağı, önce yeryüzüne mih yaptı da sonra yerin yüzünü deniz sularıyla yıkadı. Yeryüzü öküzün üstüne yerleşti ... öküz balığın, balık da

*havanın üstünde! Hava ne üstünde? Ancak bir hiç üstünde! Şu halde her şey hiçten ibaret ... bu kıvranmalar, bu didinmeler ancak bir hiç. Parça-buçuk da onun pâk zâtına delîl, tüm de; arş da onun tertemiz mülkü, ferş [yeryüzü] de! O padişahın [Tanrı'nın] sanatını düşün hele ... bütün bu varlığı bir hiç üstüne kurmuş, görüp gözetmede. Mademki her şey, hep birden bir hiç üstüne kurulmuş ... şu halde bütün bu varlık şüphe yok ki hiçten ibaret! Arş su üstünde, su, hava üstünde ... geç bu sudan, havadan ... bütün varlık o [Tanrı]."*¹

Dünyanın şekli, dünyanın ve insanın yaratılışı üzerine söylenenler, yazıtlar veya eski yazma metinlerine bağlı olarak kesin bir şekilde Göktürk devrine kadar inmektedir; ancak sanat tarihi ve arkeolojiye ait çok daha erken tarihlere ait bazı materyaller, dünya şekline ilişkin anlayışın Türklerde Hunlardan da öncesine yani Ön Türk dönemlerine kadar inebileceğini gösteriyor. Sanat tarihçisi ve arkeologların keşfettikleri çeşitli eserler üzerinde ve Okunyev kültürü dönemine kadar inen kaya resimlerinde, dünyanın şekli, gök, yer, dört anayön, Ay, Güneş ve yıldızlara dair pek çok şekil ve tasvir keşfedilmiştir.

Ayrıca Türk mimarisindeki tapınaklar ve mezar anıtları gibi, Türk halklarının meskenleri de birer mikrokozmos olarak, göğü ve yeri, yani dünyayı ifade ederler. Biçimsel kökeni İç Asya'da taş devrine kadar inen, çadırdan uçları zemine yerleştirilen ke-

¹ Ferîdüddin Attâr, *Mantıku't Tayr*, s. 1-5.

regelerden oluşan çember şeklindeki gövde yeryüzünü ve bunun üzerindeki keregeye bağlanan uç çubuklarından oluşan, tepesinde ocak açıklığı bulunan kubbe şeklindeki üst örtü de göğü belirtiyordu.

Uno Harva'nın aktardığına göre bu biçimsel tasavvur, günümüzdeki İç Asya-Sibirya Türk halklarına kadar ulaşmıştır. Belirtildiğine göre Altay halkları, gökyüzünü, yeryüzünün üzerini örten, bir çadırın kubbesi olarak tasavvur ediyorlardı. Bu tarif edilen gökyüzüne, aşağıdan bakınca gökte görünen samanyolu da (ve buradaki Güneş, Ay, yıldızlar) dahildi. Buryatlar gibi bazı topluluklar samanyolunu çadırın kubbesini örten keçedeki dikişmiş gibi "dikiş izi" olarak tanımlarlardı. Türk halklarında, tanrıların, bazen gökyüzü örtüsünü aralayarak (gök kapısı, gök geçiti) yeryüzünde neler olup bittiğine baktıklarına dair inanışlar da vardı.¹

Son dönemlerde, özellikle Rus araştırmacıların öncülüğünde, İç Asya ve Orta Asyanın Müslüman olmayan veya Müslüman olsa da eski inançlarını bir şekilde muhafaza eden Türk kavimleri üzerine yapılan araştırmalarda sanat ve etnografya alanında bu şekil, damga, nakış ve tasvirlerin devam ettiği görülüyor. Ayrıca Maaday Kara Destanında olduğu gibi bazı destanlarda daha eski kozmik mitlerin yansıması olarak dünyanın nasıl yaratıldığına ve insanın yaratılışına yer verildiğini de görüyoruz.

Eski mitlerin izlerini kuvvetle taşıyan Yakutlarda, (Uno Harva'ya göre) dünyayı bir daire şemasında düşünenler olduğu gibi dört anayön fikrine bağlı olarak, dörtgen biçiminde olduğunu kabul edenler de vardı.

¹ Uno Harva, *Altay Panteonu*, s. 25.

Sonuçta bu son anlayış daha yaygın hale gelmiştir. Yakut efsanelerinde, fırtına ve rüzgârlar dünyanın dört köşesinde oluşarak, gökyüzünün zirvesine yükselip orada bir araya gelirlerdi. Böylece başlangıçta yeryüzünün dış sınırları çember şeklinde algılanırken, dört anayön tasavvuruna bağlı olarak, dörtgen biçimde algılanmaya başlanmıştı. Yakutlar, bunun dışında arayönleri de şemaya katarak, yeryüzünün sekizgen olduğunu da düşünmüşlerdi. Bazı Yakut efsanelerinde *sekiz köşeli yeryüzü ana* tabirinin geçmesi bu hususa işaret eder. Bu nedenle, Yakut etnografyası ve sanatında, çember, sekizgen, dörtgen ve dört anayön şekli sıklıkla karşımıza çıkar.¹ Esasında bunlar, her biri birer imgenin yansıması olarak, milattan önceki devirlerden günümüze kadar ağırlıklı biçimde Orta Avrasya'ya yayılmış tüm Türk toplumlarının, sanat ve etnografyasında mevcuttur.

¹ Uno Harva, *a.g.e.*, s. 15.

8. BÖLÜM

YARATILIŞ

İç Asya Türk halklarından doğrudan doğruya yaratılışı konu edinen metinler de derlenmiştir.

Bu metinlerin bir kısmı üzerinde daha önce yayımladığımız *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* adlı kitabımızda etraflıca durmuştuk. Orada verdiğimiz birkaç örnek Verbitskiy'nin derlediği yaratılış efsanesiyle Radloff'un derlediği efsane ve Tatarlara ait

bazı efsaneler, bir Yakut efsanesiydi vs.¹ Türk yaratılış mitlerini ele alan yeterli sayıda metin kayda geçirilmiştir. Bunlar çeşitli araştırmacılar tarafından yayımlanarak bilimsel literatüre sokulmuştur. Altay panteonu üzerine değerli bir kitap kaleme alan Uno Harva bütün bu efsaneleri parçalar halinde toplayarak kendi anlayışına göre değerlendirme ve başka toplulukların yaratılış mitleriyle karşılaştırarak onlarla benzerlikleri ve farklılıkları tespit etme yoluna gitmiştir.²

Yaratılış efsanelerinde tespit edilmiş kimi ortak noktalar ve temel özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Hemen hemen bütün yaratılış efsaneleri başlangıçta hiçbir şey yokken var olan bir uçsuz bucaksız sudan (ilk deniz veya kozmik okyanus) söz eder;

- “Dünya tamamlanmadan önce, yalnız su varmış, toprak yokmuş, gökyüzü yokmuş, Güneş ve Ay yokmuş.” (Radloff, *Altay Yaratılış Efsanesi*)
- “Dünya bir deniz idi, ne gök vardı ne bir yer / Uçsuz bucaksız sonsuz sular içreydi her yer.” (Verbitsky, *Altay Efsanesi*)
- “Önce her taraf su idi ve hiçbir tarafta toprak yoktu.” (Lebed Tatarları Efsanesi)

2. Yaratılışı Tanrı gerçekleştirir. Bu tanrının en büyük tanrı olup olmadığı hususu pek net değildir.

¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2017, 8. baskı, 151-166.

² Uno Harva, *Altay Panteonu*, s. 69-100.

Bazı mitlerdeki ifadeler sanki bu işle görevlendirilmiş başka bir tanrının söz konusu olduğunu ima eder. Bazılarıysa her şeyi yaratanın Tanrı olduğunu belirten bir havaya sahiptir. Kimi mitlerdeyse yaratıcı olarak Tanrı Ülgen'in adı geçer.

3. Çoğu yerde Tanrı, dünyayı ve insanı yaratmak istemesine rağmen bunu nasıl yapacağını bilemez ve bu yüzden birilerinin ilhamına (Ak Ana gibi) veya yardımına ihtiyaç duyar. Çoğu kere ona yardım edense sonradan kötü varlık haline dönüşecek insandır. (Er, Erlik).

4. Tanrı veya kişi bazen insan halinde tasavvur edilmekle birlikte çoğu kere su kuşları şeklinde ifade edilir. Yaratma gerçekleşmeden evvel suyun üzerinde uçarlar, ancak yorulduklarında konmak için veya yaratılışı başlatmak için üzerinde duracakları bir taş gerekir. Ki dünyanın neyin üzerinde durduğuyla ilgili Türk İslam mitlerinde de bu taş motifi, murassa olarak geçmektedir.

Altaylardaki Pazırık kurganlarında bu konuya işaret ettiği anlaşılan doldurulmuş veya model halinde yapılmış su kuşlarına rastlanmıştır. Defin odasına konulan bu hayvan modelleri yaratılışa ve muhtemelen ölünün yeniden doğuşuna işaret ediyordu.

5. Sözü edilen bu mit veya efsanelerde görülen ortak motiflerden biri de Tanrı ile şeytanın düalizme işaret eden rekabeti, birbiriyle mücadelesidir ki bu savaşta hep Tanrı galip gelir. Şeytan, Tanrı'yı kan-

dırarak dünya ve insan yaratmak ister ama Tanrı buna engel olur.

6. Bazı mitlerde Tanrı, Erlik'in göklerde kendi dünyasını ve insanların yaratmasına izin verse de duruma içerleyen Mandı Şire'nin isteğiyle Erlik yeralına gönderilir; o da orada kendi dünyasını yaratır.

7. Tanrı'nın yeri yaratması ya "yer bitsin" emriyle ya da kişiyle birlikte uçsuz bucaksız suyun üzerindeki bir taş veya kil üzerinde dururken kişinin suya dalıp getirdiği toprağı kullanmasıyla olur. Kişi su kuşu olduğu için suya dalarak gagasında toprak getirir ve Tanrı da bu topraktan yeri yaratır. Dünya ve insan yaratmak isteyen şeytanın kendisi de toprağın bir miktarını ağzında saklar; ancak çoğalan toprağı ağzından atmak zorunda kalır. Sanat tarihinde su kuşlarına ait tasvirler ve başı gagalı bir kuş, gövdesi balık şeklinde olup "dalgıç kuş" olarak da anılan tasvir bu konuyu da ifade ediyor olabilir.

Bahsi geçen hususların derlendiği değişik efsanelerden örnekler:

...Tanrı etrafta uçuyormuş, insan da uçuyormuş. İkisi de siyah kaz şeklinde etrafta uçuyorlarmış. Tanrı hiçbir şey düşünmüyormuş; insan, rüzgârı uyandırarak suyu hareketlendirmiş ve Tanrı'nın yüzüne su sıçratmış. İnsan Tanrı'dan daha yükseklerle çıkabileceğini düşünmüş ama aşağı suyun içine düşmüş. Düşünce boğulmak üzereyken "Aman Tanrım,

beni kurtar!" demiş. Tanrı "Ey insan, sudan dışarı çık" demiş. Bunun üzerine insan sudan çıkmış. Tanrı demiş ki: "Sağlam bir taş oluşsun", denizin dibinden sert bir taş çıkmış, üstüne Tanrı ile birlikte yaşayan insan oturmuş.

Tanrı "Sen denizin dibine in ve toprak getir!" demiş. İnsan aşağı indikten sonra eliyle toprağı avuçlamış ve toprağı alıp Tanrı'ya vermiş. Tanrı o toprağı denizin üzerine savurarak "Yeryüzü olsun" demiş. Bunun üzerine yeryüzü oluşmuş. Tanrı tekrar "Aşağı in ve biraz daha toprak getir" demiş. İnsan kendi kendine "Eğer aşağı inersem, kendim için de toprak getireceğim" diye düşünmüş. Suyun dibine inmiş, düşündüğü gibi iki avuç dolusu toprak almış. Bir avucundakini Tanrı'ya vermek için, diğer elindekini Tanrı'dan gizli yeryüzü yapabilmek için ağzına saklayarak yukarıya çıkmış. Bir avuç toprağı Tanrı'ya vermiş, Tanrı onu almış, savurmuş ve toprağı kalınlaştırmış. İnsan toprağı ağzına soktuğu için toprak kabarmış, insan neredeyse boğuluyormuş, toprak boğazını tıkamış, az kalsın ölüyormuş. Kenara doğru koşup Tanrı'dan kaçmış. Uzaklara gittiğini zannetmiş ama etrafa bakınırken Tanrı'nın yanında olduğunu görmüş. İnsan boğulmak üzereyken Tanrı'ya "Ulu Tanrım! Gerçek Tanrı, beni kurtar!" demiş. Tanrı "Ne yapacaktın, toprağı alıp ağzında saklayabileceğini mi düşündün yoksa, neden toprağı sakladın?" diye sormuş. İnsan "Toprağı yeryüzü yapabilmek için ağzıma

aldım" demiş. Tanrı "Tükür onu ağzından" demiş. İnsan onu tükürünce küçük çamur tepecikleri oluşmuş. Bunun üzerine Tanrı "Artık günahkârsın, bana kötülük yapmayı düşündün, sana itaat eden halkın ruhu da aynı şekilde kötü olacak. Bana itaat eden halkın ruhu kutsal olacak. Onlar güneşi, ışığı görecekler gerçek Kürbistan [Tanrı Ülgen] olarak anılacağım. Senin adın Erlik olsun. Kim günahlarını benden gizlerse o, senin olsun. Senin günahlarından sakınan da benim olsun."¹

Bahaeddin Ögel'in Türkçeye aktardığı, Verbitsky'in derlediği Altay Yaratılış Destanı da yukarıda her iki efsane için bahsettiğimiz, *ilk var olan şeyin "su"* olduğunu ifade eden cümlelerle başlar: *"Dünya bir deniz idi, ne gök vardı ne bir yer / Uçsuz, bucaksız, sonsuz, sular içreydi her yer!"* Bununla birlikte Verbitsky'in naklettiği efsanenin başlangıç kısımları daha ayrıntılı olup bazı farklılıklar içermektedir: *"Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak, / Uçuyor, arıyordu, katı bir yer, bir bucak."*

Ancak Tanrı Ülgen konacak katı bir şey bulamayınca, kalbine gelen bir ilhamla göklerden gelen bir ses duyar ve o ses Ülgen'e buyruk verir ve önünden geçmekte olan şeyi yakalamasını söyler. Ülgen emre uyup uzanarak suyun yüzeyine fırlayan taşı yakalar ve taşın üzerine çıkar. *"Göklerin emri ile, bulunca Ülgen durak, / Artık vakit gelmişti, gökleri yaratacak!"*

¹ Wilhelm Radloff, *Altay Yaratılış Efsanesi*.

Ülgen daha evvel göklere bakarak, bir çare arayarak hep dünyayı ve burada yaşayacak bir soyu yaratmayı düşünmüştü. *"Bunun çaresi nedir, ne yolla yaratayım!"* diye düşünürken ezelden beri var olan su içinde yaşayan "Ak-Ene" (ana) su yüzüne çıkarak Ülgen'e şöyle der: *"Yaratmak istiyorsan, sen de bir şeyler Ülgen, / Yarattıcı olarak, şu kutsal sözü öğren! / De ki hep, 'Yaptım oldu!' Başka bir şey söyleme! / Hele yaratır iken, 'Yaptım olmadı!' deme!"* Ak-Ene bunu dedikten sonra denize dalıp kaybolur gider. Ülgen bu öğüdü unutmaz ve sonra yeri, göğü ve yerin üzerinde duracağı balıkları yaratır: *"Ülgen yere bakarak: 'Yaratılsın yer!' demiş. / Bu istek üzerine, denizden yer türemiş. / Ülgen göğe bakarak: 'Yaratılsın gök!' demiş. / Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş! / Tanrı Ülgen durmamış ayrıca vermiş salık, / Bu dünyanın yanına yaratılmış üç balık. / Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş, / Balıklar çok büyükmüş, dünyaya destek olmuş."* Görüldüğü üzere, Radloff'un derlediği efsanede yaratılış suyun dibinden getirilen toprakla olurken burada Gök Tanrı'nın yardımıyla ve Ak-Ene'nin öğüdüne göre Tanrı Ülgen'in buyurmasıyla gerçekleşiyor ve dengede durması için de altına ve yanlarına dev balıklar konuluyor.

8. Yaratılış mitlerini anlatan metinlerin bazılarında, bir bölümde dünyanın hangi dev hayvanların üzerinde bulunduğu ve bunların fonksiyonu ve dünyanın dengede durması için görevli kişilerden de bahsedilir.

Altay destan ve mitlerinde dünyanın balığın üzerinde durduğu görüşü yaygındır (Verbitsky'nin

derlemesinde): *"Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık, / Bu dünyanın yanına, yaratılmış üç balık./Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş, / Balıklar çok büyükmüş, dünyaya destek olmuş./ Dünyanın yanlarına, iki de balık konmuş,/Dünya gezer olmamış, bir yerde kalıp donmuş."*

Verbitsky'nin derlemesi olan destan metninin devamında, dünyayı tutan balıkların ortasında başka bir balık bulunduğu, bu balığın yönünün daima kuzeyde durması için ortada bulunan bir direğe zincirle bağlı olduğu, balığın başını sabit tutmakla Mandı Şire'nin görevlendirildiği, çünkü bu balık başını kıvıltırırsa tufanların olacağı ve dünyanın suyla kaplanacağı ve zaman zaman da tufanın meydana geldiği anlatılmaktadır.

9. Yaratılış efsanelerinin bir bölümü, dünyanın yaratılışı gerçekleştikten sonra insanın yaratılışı aşamasına geçer. Genellikle dokuz dallı bir ağaçtan insan ve toplumlar yaratılır. Öte yandan cennette yasak meyvenin bulunduğu bir ağaç vardır. Şeytan, bu ağacın meyvesinden yemesi için kadını kandırır; kadın, meyveden ısırır ve sonra da erkeğin ağzına sürer. Tılsım bozulur ve Tanrı kadına, erkeğe ve yılan şeklindeki şeytana çeşitli cezalar verir. Ardından onları yeryüzüne, şeytanı da yerin altına gönderir. Şeytan bundan sonra insanları aldatmak ve onlara kötülük yapmakla vaktini geçireceğini söyler.

Radloff'un derlediği destanda, insanın yaratılışı konusu pek net değildir. Yukarıda aktarılan kısımdan hemen sonra, birdenbire 'Tanrı'nın emri olmaksızın dalsız bir ağacın büyüdüğü' söylene-

rek konuya girilir, ayrıca burada tek bir insanın ve eşinin (Âdem ile Havva gibi) yaratılmasından söz edilmezken daha sonra birdenbire ilk iki insan karşımıza çıkar. Dolayısıyla derlenen destan metninde eksikliklerin mevcut olduğu söylenebilir.

Radloff'un derlemesinde şöyle anlatılır: *"Dalsız, tek bir ağaç büyümüş. Tanrı bunu görmüş. 'Dalsız tek bir ağaca bakmak hoş olmuyor, üzerinde dokuz dal oluşsun' demiş. Dokuz dal oluşmuş. 'Dokuz dalın ucunda dokuz insan oluşsun, her bir insandan dokuz halk oluşsun' demiş.*

Bu anlatım, tamamen Türk tipi bir anlayışı yansıtmaktadır çünkü Türklerde esas olan, bir araya gelerek devleti kuracak olan boylardır. Bu yüzden tek insandan başlayarak Türk halkının oluşmasına kadar geçen sürece yer verilir.

Ayrıca ilk yaratılan ve Türk halklarını oluşturan insanların ağacın dokuz dalında birer meyve gibi olması da ilginç, çünkü ağacın yaratıcı olması yönüne değinir. Ardından metinde birdenbire Erlik'ten bahsedilmeye başlanır. Erlik bazı sesler duyunca bu seslerin nereden geldiğini Tanrı'ya sorar. O da şöyle söyler: *"Sen bir efendisiz, ben de bir efendiyim. Bu da benim halkım."* Burada ilginç olan Tanrı'nın Erlik'i neredeyse kendine eşit bir efendi olarak görmesidir. Demek ki o da isterse yaratabilir. Ancak Erlik sıfırdan yaratmaktansa, Tanrı'nın yarattığı halkı ister ya da onun nasıl yarattığını görüp, kendisi de ona göre yaratma işini kolayca gerçekleştirmek ister. Ancak sonra da bunlardan vazgeçerek üzerlerinde incelemelerde bulunmak üzere yaratılan halkın yanına gider.

Destanın devamında bir ağaç söz konusudur. Bu ağacın ulusların yaratıldığı ağaç olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Diğer dinlerde de söz konusu olan yasak meyve ve yaratılmış ilk iki insan teması muhtemelen etkilenme yoluyla araya sokulmuş gibidir. Destan metninden anlaşıldığına göre, yaratılan hayat ağacının dokuz dalından türeyen dokuz ulus dünyada değildir.

Bunların yaşadığı yeri görmek isteyen ve Tanrı'nın elinden yarattığı halkları almak isteyen Erlik, bunu nasıl yapacağını düşünürken, Tanrı'nın kendi halkı olan insanları, hayvanları, tüm canlıları görmüş ve kendisi bu halkı aldığı anda onları nasıl besleyeceği konusunu içinden geçirmeye başlamıştır. Dikkatinin bu noktaya yönelmesiyle, Tanrı'nın bir ağaç yarattığını ve insanların o ağaçtan meyve yediğini görür. Erlik insanların ağacın bir tarafından yiyip, diğer tarafından yemediklerini görünce, nedenini sorar. Bunun üzerine insanlardan biri, bunun Tanrı'nın kendilerine yemelerini söylediği yemek olduğunu söyler. Ayrıca bu kişi, Tanrı'nın mevcut dört dalın yiyeceklerini yememeleri ve gün doğduktan sonra oluşacak beş dalın yiyeceğini yemelerini emrettiğini belirtir ve ayrıca, Erlik'i engellemek için onu yakalamak üzere bir köpeğin ve yine onu sokması için bir yılanın görevlendirildiğini belirtir.

Radloff derlediği metni şöyle aktarmaya devam eder: *"Şeytan Erlik bunları duyunca ağaca doğru gitmiş ve Töröngöy adlı bir insana 'Eğer Tanrı size bu beş daldan yiyin, şu dört daldan yemeyin dediyse, bu yalandır, gerçek değildir. Bu beş dalın yi-*

yeceğini değil, o dört dalın yiyeceğini yiyin' demiş."

Bu esnada yılan uykuya dalar; şeytan, yılanın içine girerek ona ağaca çıkmasını söyler. Yılan, Tanrı'nın insanlara yasakladığı meyvelerden yer ve birlikte yaşayan Töröngöy ve Edji'ye de yemelerini söyler. Töröngöy reddetse de Edji yer ve meyve ona çok tatlı gelince de bir meyveyi koparıp Töröngöy'ün ağzına sürer. Hemen o anda tüyleri dökülür ve utanarak birer ağacın arkasına saklanırlar. Burada, Semitik dinlerde görülen Âdem ve Havva'nın yerine Töröngöy ve Edji'den bahsedilmekte olup, bunların ilk insan değil, Tanrı'nın yarattığı insanlardan, bir çift olarak yaşayan iki insan olduğu belirtilir. Ortak noktaları onların yasak meyveyi Erlik'in aldatmacası sonucunda yemeleri ve bunun sonucunda da tüylerinin dökölüp cezalandırılmalarıdır.

Metnin devamında, Tanrı'nın gelmesi ve yarattığı bütün halkın ondan kaçıp ağaçlara saklandığı anlatılır. Tanrı onlara seslenip durumu sorunca onlar Töröngöy ve Edji'nin yasaklanan yiyeceği ağzına sürdüğünü söyler. Bunun üzerine Tanrı, Edji'ye bunu neden yaptığını sorar. Edji de "Yılan bana ye dedi" diye cevap verir. Bu durumda Tanrı, yılanı nedenini sorar o da içine şeytan girdiğini söyler. Tanrı, bunun nasıl olduğunu sorunca da uykuya daldığında bunun gerçekleştiği cevabını verir. Sonra aynı soruyu köpeğe yöneltip, neden şeytanı yakalamadığını sorunca o da şeytanın gözlerine görünmez olduğunu söyler.

Sonuçta Tanrı nedenlerini bir bir öğrenerek hepsini cezalandırır. Yılanı artık bir şeytan olduğunu bildirir ve "insan sana düşman olsun, seni dövsün,

öldürsün" der. Edji'ye "Şeytana uydun, onun yiyeceğini yedin" der ve onun artık ölümlü olacağını, çocuk doğuracağını ve şiddetli ağrılar çekeceğini belirtir.

Tanrı, Töröngöy'e ise şeytanı dinlediği için artık şeytanın adamı olduğunu, artık onu düşman sayacağını, şeytanın sözüne uyarak kendisinin dengi olma fırsatını kaçırdığını, artık insan yaratmayacağını ve insanın kendi soyunu kendisinin üreteceğini ve onun dokuz oğlu ve dokuz kızı olacağını (ki dünyadaki insanlık bu dokuz oğul ve kızın birbiriyle birleşmesi sonucunda oluşacaktır) belirtir.

Son olarak da Tanrı neden insanların kandırıldığını Erlik'e sorduğunda o da tüm bu insanları kendisinden istediğini ancak vermediğini söyleyerek çeşitli örneklerle insanlara durmaksızın kötülük edeceğini ve onları birbirine düşüreceğini vs anlatır.

Tanrı'nın bu konuyla ilgili son sözleri şöyledir:

"...Sizi yerin üç kat altına, Güneş'i ve Ay'ı olmayan karanlıklar ülkesine atacağım; yiyeceğinizi de vermeyeceğim, kendi gücünüzle kendinizi doyurun; sizinle konuşmaya gelmeyeceğim, size May-Tere'yi göndereceğim, her şeyi o size öğretsin."

Tekrar Verbitsky'nin derlediği Altay Destanına döndüğümüzde, Tanrı'nın gök ile yer arasında bulunan Altın Dağ denilen bir dağın başında oturduğu, altı günde dünyayı yarattıktan sonra uyuduğu ve yedinci gün uyandıktan sonra etrafına bakınarak neleri

yarattığını gözden geçirdiği belirtilir. Tanrı, Ay ve Güneş dünyasını ve dokuz ayrı dünyayı yaratmış ve buralara yöneticiler atamıştır. En küçük olan bizim dünyamızdır ve idarecisi May Tere'dir. Ancak bundan sonra insanın nasıl yaratıldığı anlatılmaya başlanır.

Tanrı Ülgen, bir gün denize bakıyorken, su üzerinde bir toprak parçacığının yüzdüğünü ve onun da üzerinde bir kil parçasının durduğunu görür. Onun ne olduğunu düşünürken "*insanoğlu bu olsun, insana olsun baba*" der ve toprak üzerindeki kil yavaş yavaş insan şeklini alır. Tam bu noktada ilginç bir şey olur. Bu ilk yaratılan insan Erlik'tir. Başlangıçta Tanrı Ülgen'in kardeşi olarak tanıtılan Erlik, kalbi kötü anlamda hırsla dolu olduğundan yaratıldıktan sonra sadece gezip eğlenir ve bir yandan da "*Ben niçin Tanrı'dan daha yüksek olmaya-yım*" diye düşünür. Bu yüzden de kısa sürede Tanrı Ülgen'e düşman olur. Kendi başına insan ve dünya yaratmak ister. Tanrı, Erlik'ten bir fayda olmaya-cağını anlayınca, Erlik'in yerine, insanı koruması için kahraman Mandı Şire'yi yaratır. Sonra Tanrı, kemikleri kamıştan, yedi kişi daha yaratır. Kulaklarına nefesinden üfleyerek onlara can verir. Daha sonra da canlarına ek olarak akıl verir. Tanrı ayrıca insanları yönetmesi için de May Tere'ye de can verir. Onu insanların hükümdarı olarak tayin eder.¹

10. Bazı mitlerde Tanrı, insanın suretini, topraktan veya taştan kendi elleriyle yapar; ancak dünyayı

¹ Verbitsky'nin derlediği Altay destanının metnini Ba-haeddin Ögel'in aktardığı yerden inceledik. Bkz. *Türk Mitolojisi*, s. 432-436.

yaratışı sırasında olduğu gibi bunları nasıl canlandıracağını bilemez. Bunu öğrenmek üzere gider ve köpeği insan suretlerine bekçi olarak bırakır. Ancak, köpeği altın post veya tüyler vermek vaadiyle aldatan Erlik, bu insan suretlerini kirletir veya onlara değişik şekillerde ruh vererek onları canlandırır. 'Tanrı'nın nasıl yapacağını bilmediği şeyi, şeytanın biliyor olması ilginçtir. Belki de Tanrı onlara kötü bir nitelik vermeden ruh vermenin yollarını aramak veya öğrenmek üzere gitmiştir. Sonra Tanrı geri döndüğünde şeytanın yaptığı işi görünce hem insanı hem de köpeği cezalandırır. Bazen de insanın dışını içine, içini dışına çevirir. Radloff'un bir derlemesinde bu tür mitlerin güzel bir örneğini görüyoruz:

"Eskiden, çok eskiden Yüce Payana [yaratıcı Tanrı] insanı yapmış, fakat ruhunu yapamamış. Ruh istemek için Yüce Kuday'a gitmiş. Bir köpeğe "sen burada kal, etrafı kolla ve havla" demiş. Payana gitmiş, köpek orada kalmış. Ondan sonra Erlik gelmiş. Erlik onu kandırmak için 'senin saçların yok, ben sana altından saç vereceğim! Sen de bana ruhsuz insanı ver' demiş. Köpek altın saçlara sahip olacağını düşünerek ona insanı vermiş. Erlik, insanın her tarafına tükürmüştü; bu sırada Kuday, insana ruh vermek için gelince Erlik kaçmış. Kuday tükürülen insanı görmüş, ama onu temizlemek istememiş ve insanın içini dışına çevirmiş, bu nedenle tükürük insanın içindedir. Bundan sonra Kuday köpeği dövmüş. 'Sen köpek, hep kötü olasın' demiş. 'İnsanoğlu seninle ne isti-

*yorsa onu yapsın; seni dövsün, seni öldürsün, sen tam anlamıyla bir köpek olasın' demiş."*¹

11. Tanrı ulusları yaratınca onları yönetecek bir hükümdarı, kendi öz kişisi olan bir kahramanı ve diğerlerini yaratır. İnsan ile şeytan sürekli birbiriyle mücadele ederler.

Radloff'un aktarması olan Altay Destanında bu son bahsedilene benzer olaylar daha geniş yer tutar: May Tere, Erlik ve onun insanlarına her şeyi öğretir (arpa, turp, şeker kamışı, zambak soğanı ve soğan yetiştirmek dahil). Bir süre sonra Erlik, May Tere'ye kendisi için Tanrı'ya yalvarmasını ve kabul ederse onun katına yükselmek istediğini söyler. May Tere'nin altmış iki yıl secde edip dua etmesi sonucunda Tanrı, Erlik'i göğe yükseltir. Tanrı'dan rızalık isteyen Erlik, bu isteğine kavuşunca da gökte kendi dünyasını yaratır ve onun yarattığı kötü varlıklar, şeytanlar burada çoğalırlar. Ancak Tanrı'nın insanları arasında yaşayan Mandı Şire, kendi insanların yerde Erlik'in insanlarınsa gökte yaşıyor olmalarına içerler ve Tanrı'ya kızdığı için Erlik ile tek başına savaşmaya gider, ama buna gücü yetmez. Erlik ateşle vurarak onu kovalar. Tanrı'ya durumu arzedip bu eşitsizlikten bahseden Mandı Şire, Erlik ile taifesini yere göndermeye çalıştığını ama başarısız olduğunu ifade edince Tanrı, kimse'nin kendisinden daha güçlü olmadığını, şimdilik Erlik'in Mandı Şire'den daha güçlü olduğunu ancak

¹ Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 288.

zamanı gelince ona “git” dediğinde onun Erlik’ten daha güçlü olacağını söyler.

Uzun süre geçtikten sonra, zamanın geldiğini düşünen Mandı Şire, Tanrı’nın yanına gider ve onun rızasıyla güçlenir ama silahı olmadığını da belirterek şikâyetle bulunur ve bunun üzerine de Tanrı ona bir cirit verir. Mandı Şire, Erlik’i yener ve ciritiyle birlikte onun göğünü parçalar ve her şeyi yıkar geçer. Tabii burada ciritten kastedilenin nasıl bir şey olduğunu tasavvur etmek zordur; bu cirit oyununda kullanılan türde uzun ve kalınca bir sopa mıdır yoksa Hint veya Budist mitolojisinde de gördüğümüz bir tür *vajra* (şimşek-yıldırım saçan asa şeklinde alet) mıdır veya büyücü değneği gibi bir şey midir? Her ne ise önemli bir güce sahip olduğu açıktır. Destanın devamında Erlik’in gökleri parçalanınca bu göklerden dünyaya düşen parçalardan, o zamana kadar yeryüzünde olmayan taşlar, kayalar, ağaçlı dağlar, dağ sırtları, yüksek dağlar meydana gelmiştir. Mandı Şire, ayrıca Erlik’e bağlı bulunanları da gökten yere atmış ve onlar da yeryüzünde denk geldikleri insan, hayvan veya ağaçlara çarparak ölmüştür.

Erlik bunun üzerine Tanrı’ya kendisine biraz yer vermesi için yalvarmış, Tanrı reddetmiştir. Bu reddedilişten sonra bir tarlalık yer istemiş ve Tanrı yine vermemiştir. Daha da sonra beş kulaç toprak istemiş yine alamamıştır. Bunun üzerine Erlik, elindeki sopayı yere batırmış ve sopanın ucu kadar yer vermesi için yalvarmış, Tanrı bunu kabul etmiş ancak Erlik toprağın üstünde gök yaratmaya çalışınca onu engellemiş ve yeraltına doğru dünyasını

yaratmasını istemiş. Tanrı, Erlik'e, artık güneş yüzü göremeyeceğini bildirerek; sadece daha sonra dünyanın sonu geldiğinde onu yargılayacağını ve artık kötülükten vazgeçmiş iyi biri olduğuna karar verirse de kendi katına alacağını söyler. Yoksa tekrar uzaklaştıracağını belirtir. Erlik ölüleri de yanına almak ister ama Tanrı kabul etmez. Erlik yalnız kalacağından şikâyet edince de ona sahip olmak istediklerini kendisinin yaratmasını söyler.

Tanrı'nın rızasını alan Erlik, bir körük yaparak altına da bir aksam yerleştirir. Yukarıda çekiçle köprüge vurdukça alttan bir şey peyda olur. Bir vurur, kurbağa; bir vurur yılan ve sonra da bir ayı ortaya çıkar. Böylece devam eder. Kötü ruhlar olan Almıs (Albız) ve Şulumıs'ı da böyle yaratınca, Tanrı kızarak körüğü, körüğün kısı kacını ve çekici ateşe atar. Ateşe atılan bu nesnelerden biri olan körükten bir kadın ve kısaç ile çekiçten bir erkek ortaya çıkar. Tanrı sırayla her ikisine de tükürür, kadına tükürdüğünde, o köpeklerin yemediğı bataklığı kokutan bir balıkçıla dönüşür, erkeğe tükürdüğünde de o jalban denilen bir tür sıçan biçimine bürünür.

Tanrı sonra yeryüzündeki insanlara dönmüş ve onlar için gerekli her şeyi yarattığını söyleyerek artık onun için iyi şeyler yapmalarını istemiş ve artık, uzun süre gelmeyeceğini eklemiştir. Bu son motif de ilginçtir, çünkü artık Gök Tanrı uzun süre insanların işine karışmayacak ve olanı biteni gökten seyredecektir. Birçok mitolojik gelenekte de böyledir ama insanlar istediğinde Tanrı'ya ulaşabilecektir ve daha sonra her şeyi denetlemek ve düzenlemek üzere Tanrı tekrar dünyaya gelecektir.

Tanrı uzun süre yeryüzünde olmayacağı için çeşitli kişileri görevlendirir. Bunlardan biri Şal Jime'dir. Her şeyin yavrusunu (insan ve hayvan) o koruyacaktır, ayrıca içki içmiş insanları da koruyacaktır. Bunlardan başka eceliyle öleni almak da onun görevidir. İntihar edeni almayacaktır. Başkalarıyla savaşı alıp Tanrı'nın yanına getirecektir ama zenginlerden bir şey çalıp da başkasına düşman olan insanı almıyacaktır. Şal Jime, Tanrı'nın kendisi uğruna ve beyleri için öleni de Tanrı'ya getirecektir.

Ayrıca Tanrı, "şeytan yemek isterse siz verin ama siz şeytanın yemeğini yemeyin, çünkü o zaman onlardan olursunuz" diyerek, kendisine ihtiyaç duymaları halinde çağırdıklarında onun kucağına geleceklerini de ekler. Artık uzaklara gittiğini ancak döndüğünde insanların iyilikleri ve kötülüklerine bakıp yargılayacağını ve onlara yardım etmek üzere Japkara, Mandı Şire ve Şal Jime'ye, görevlendirdiğini söyler. Sonra bu üç kişiye yapmakla görevli oldukları işleri bir bir sıralar.

Japkara, Erlik'in hareketlerini gözetleyecek ölüleri almak isterse Mandı Şire'ye söyleyecektir ve o da gereğini yapıp Erlik ile mücadele edip ölüleri vermeyecektir. Şal Jime ise diğer kötü ruhları gözetleyecektir; eğer onlar yeryüzüne çıkarsa May Tere'ye haber verecektir ve May Tere güçlü olduğundan onları yenecektir. Podo-Sünkü Güneş'i ve Ay'ı yörüngesinde sabit tutacaktır. Tanrı görevleri dağıtırken devam eder: "Mandı Şire yeryüzünü ve gökyüzünü beklesin. May Tere kötülüğü iyilikten uzak tutsun. Mandı Şire sen savaş; güçlü olduğun-

da bana seslen; birini kötü bulsan da atma. Ölenin mirası eşit olmalı. Eğer bir beyi kötü buluyorsan ona itaat edenleri de kötü diye dışlama. Eğer bir beyi iyi buluyorsan ona itaat edenleri de iyi görme; insanlara tüm iyilikleri öğret, balık tutmasını öğret, ağ ile balık tutmasını öğret, sincapları vurmalarını öğret, hayvan gütmelerini öğret, benim gibi onu iyiye yönelt."

Tanrı uzaklaştıktan sonra Mandı Şire, Tanrı'nın söylediği gündelik hayatlarında kullanacakları tüm iyilikleri onlara öğretir ve bu işi tamamladıktan sonra, gitme zamanı gelince bir rüzgârın oluşturduğu hortumla yeryüzünden ayrılır. Japkara onun Tanrı'nın yanına gittiğini açıkladıktan sonra onu aramayın der. Kendisinin Tanrı'nın elçisi olduğunu söyler ve artık onun da geri döneceğini ve Tanrı'nın yaşamasını söylediği ülkede yaşayacağını anlatır ve Tanrı'nın onlara verdikleri güçten yani öğrendiklerinden sapmamalarını isteyerek o da kaybolur gider. Radloff'un aktardığı destan metni burada biter.

Görüldüğü üzere burada konuyu daha çok Verbitsky ile Radloff'un derledikleri Altay yaratılış efsaneleri üzerinden inceledik. Başka Türk topluluklarından derlenmiş yaratılış mitleri de mevcutsa da bunlar daha kısa metinlere sahip derlemelerdir ve çoğu kere yukarıda ele alınan derlemelerdeki mitolojik motiflerin benzerlerine sahiplerdir. Nitekim benzeri mitsel motifleri içeren bir Yakut efsanesinde şöyle deniliyor:

*"Yüce Ürün Ayi Toyon [Yaratıcı Beyaz Efendi]
uçsuz bucaksız ilk denizi seyrederken suyun*

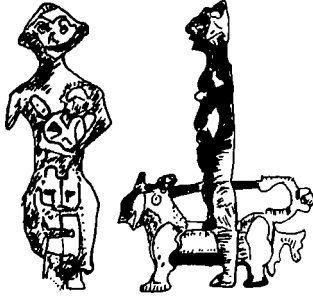

*üzerinde yüzen bir kabarcık görür ve 'Sen kim-sin' diye sorar. Kabarcık kendisinin şeytan olduğunu ve suyun altında bulunan bir başka yeryüzünde yaşadığını söyler. Tanrı; 'Eğer gerçekten aşağıda bir yeryüzü varsa, bana ondan bir parça getir' dediğinde, şeytan suya dalar ve bir parça toprakla geri döner. Tanrı, gelen toprağı alır, kutsar, suyun üzerine yayar ve kendisi de üzerinde durur. Bunun üzerine şeytan, Tanrı'yı suda boğmaya karar verir ve toprağı yayıp genişletmeye ve bu sayede incelmesini sağlamaya çalışır. Ama şeytan toprağı yaydıkça toprak daha da sıkışıp, deniz yüzeyinin çoğunu kaplamaya başlar."*¹

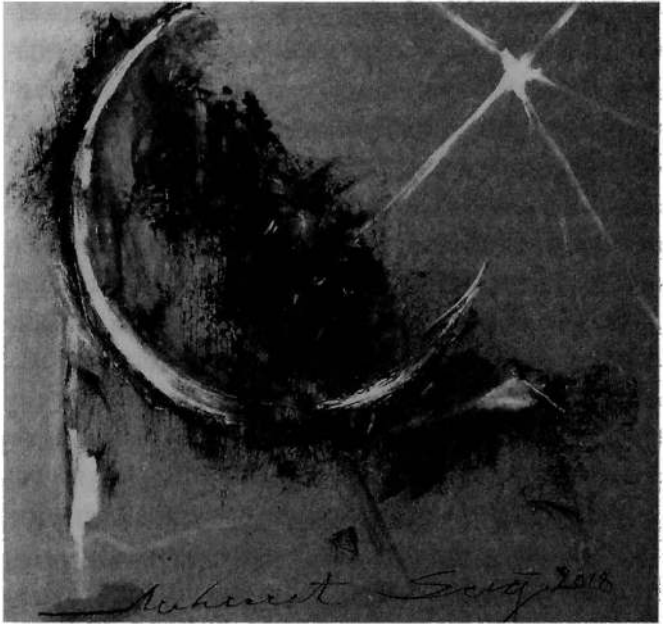
¹ Uno Harva, *Altay Panteonu*, s. 72.

9. BÖLÜM

TÜRK BOYLARININ TÜREYİŞ MİTLERİ

Türk mitolojisindeki köken mitleri bazı araştırmacılar tarafından daha çok destan metinleri olarak aktarılmıştır. Eski Türk boyları ve hanedanlar, kendilerini mitsel bir kökene bağlama ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu köken bazen Tanrı (hayvan ata veya ana) sayılan veya Tanrı'nın temsilcisi gibi görülen bir hayvandan türeme şeklinde kendini gösterir. Bazen de bitkilerden türeme söz konusu olur ki bunun da başlıcası ağaçtan türemedir. Ayrıca bu iki kategoriye de girmeyen bir şeylerden türemeyi ifade eden mitler de söz konusudur. Bu türeme konusunda dikkati çeken hususlardan biri baba motifi olmadan türemedir: "Babasız türeme, babasız doğum." Çağdaş okuyucu bu kavrama uzak değildir. Nitekim nasıl

RESİM 11

Tanrı Ülgen'in veya Erlik'in oğulları ve kızları ya da başka ulusların Pagan dönemlerinin tanrıları ve kızları varsa Hristiyan inancında da Tanrı'nın bir oğlu vardır. Oğul olarak kabul edilen bu figür, Hazreti İsa'dır. İsa'nın annesi Meryem'dir ama babası Ruhu'l Kudüs'tür, Tanrı'dır. Tabi Hristiyan teolojisinde bunların uzun uzadıya açıklamaları mevcuttur ama sonuçta burada babanın bir rolü olmaksızın İsa'nın doğumunun söz konusu olduğuna inanılmaktadır. Aslında Hristiyanlaştırılmış bu dinsel motif, genel bir mitsel motif olup Paganist mitlerde de zaman zaman karşımıza çıkar. Aynı husus Türk ve Moğol mitolojisinden bazı mitler için de geçerlidir. Bu bazen Tanrı'nın ışığından gebe kalma şeklinde de olabilir.

Türk kavimlerinin türeyişlerini konu alan bu efsaneler ilk yaratılışı içermez. Genelde başına fela-ket gelmiş bir toplumun (örneğin düşman tarafın-dan tek bir neferi kalana kadar yok edilmiş bir Türk toplumunun) o tek kalan çocuk vasıtasıyla veya başka etkenlerle sağ kalmasını, yeniden büyümesi-ni ve ulusun sonraki nesillerinin ondan türemesini içerir. Bazen de mevcut bir Türk toplumunun için-deki bir ana babadan veya unsurdan çıkan yeni bir Türk boyunun nasıl türediğini anlatır.

A. Kurttan Türeme

Yukarıda belirttiğimiz gibi ata veya ana sayı-lan hayvanlardan türeme, Türk halklarında, Ön Türklerden yüzyılımıza kadar yakın dönemler içe-risinde yaygın olarak karşımıza çıkar. Yırtıcı hay-vanlardan türeme daha ön plandadır. Çünkü güçlü olan bu hayvanlar bazen Tanrı gibi görülür bazen de onun temsilcisi gibi kabul edilir. Bunlar bu yüz-den hükümdarların, beylerin ve kahramanların da simgeleri ve koruyucu ruhları, yardımcıları olagel-mişlerdir. Hayvanlardan türeme veya onları tanrı olarak kabul etme söz konusu olduğunda MÖ erken dönemlerden itibaren geyik (sonrasında at), kartal ve diğer avcı kuşlar ve kurt (börü) en önemlileri ola-rak ön plana çıkarlar (Çizim 8, 9; Resim 4,11).

Türkiye’de araştırmacılar Ergenekon Destanını kurttan türeme efsanesiyle birleştirir veya onun bir parçası sayarlar, çünkü Ergenekon da Moğol döneminde aktarılan bir efsane olmakla beraber, Türklerin bir dönemde yok oluşunu, sonra geriye

kalan bir kız ve erkekten, dağların arasındaki özel bir bölgede yeniden türemelerini ve bir demirci vasıtasıyla dağlardaki demiri eriterek ata yurtlarına tekrar inişlerini konu edinir. Kurttan türeme mitlerinde hamile dişi kurdun girdiği mağarayla Ergenekon özdeşleştirilir.

Kurt mitlerinin aslında erken dönemlerde Romalılar, İskandinav halkları ve Etrüskler arasında da önemli olduğunu görebiliyoruz. Bu mitler kavimlerin hareketlerine bağlı olarak İç Asya'dan yayılmış olmalıdır. Ancak belli dönemler sonunda batıdan doğuya tekrar bir yayılma da söz konusu olmuş olabilir. Etrüsklerden geçme olarak Yunanlılarda ve Romalılarda kurttan türeme anlamına gelen efsaneler bulunmaktadır. Roma'nın kuruluşu miti de aslında bir anlamda kurttan türeme miti sayılabilir.

Avrupa kesiminde bütün bunların kökeninde Etrüsklerin olması muhtemeldir. Etrüskler bir Hint-Avrupalı kavim değildir. Etrüsk kavmi belki de Türklerle aynı genel toplumdans kopmuş bir parçadır veya en azından onlarla iç içe yaşamış bir topluluk olabilir. İleride yapılacak bilimsel araştırmalar bugün için pek net olmayan bu konulara da açıklık getirecektir.

Etrüsklerden Romalılara ulaşan bu efsanelerin Roma sanatına yansımış meşhur ikonografik sahnesi (bir kurttan süt emen çocuk tasvirleri) aynı şemayla, Göktürk duvar resimlerinde de karşımıza çıkınca, bu ikonografik şemanın belki de Makedonyalı İskender veya Romalılar eliyle bir moda halinde Orta Asya'ya ulaşmış olabileceği de söylenebilir,

ancak bu kurt efsanelerinin de batıdan geldiğini göstermez. Çünkü kurtlar İç Asya'da bir Ön Türk kültürü olan Okunyeve kültüründen itibaren önemlidir ve MÖ 4-3. yüzyıldan MS 2. yüzyıla kadar olan dönemde, Asya Hun Devleti döneminde de karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak diyebiliriz ki 6-8. yüzyıllarda bir ikonografik şema olarak Orta Asya'ya sanatsal anlamda geri dönse de kurdun bir hayvan ata veya ana olarak tanınması İç Asya'da çok eskilere dayanır ve buradan Avrasya'ya yayılmıştır denebilir.

Türklerde kurttan türeme iki şekilde görülür: Erkek kurttan türeme ve dişi kurttan türeme. Kurtla ilgili tasvirler çok eski zamandan beri sanat alanında görülmekle birlikte kurttan türemeyle ilgili en eski sanat eserleri, bugünkü bilgimize göre Gök-türklerden itibaren vardır. Bununla birlikte eski Çin Hanedanlarının tarihlerinde milattan önceki devirlere ait ve yazıya geçirilmiş, kurttan türeme efsanelerinin bazılarından söz edildiğini görüyoruz. Muhtemeldir ki en erken devirlerde sanat tarihi alanında da günümüze ulaşmamış veya henüz keşfedilmemiş "kurttan türeme" efsanelerine işaret eden sahneler bulunmaktaydı.

Asya Hunları döneminde varlığını sürdüren ve soyları bir Türk topluluğu olan Kızıl Ti'lere dayanan Kao-Ch'e'lara (Gav-Çığlar) ait olduğu eski Çin kaynağında rivayet edilen bir yaşlı erkek kurttan türeme efsanesi bulunmaktadır. Dönemin Çin kaynakları onların Hunlar ile hemen hemen aynı olduğunu hatta onlardan türemiş olduklarını da söylerler. W. Eberhard ve daha ayrıntılı bir şekilde A. Taşağıl'ın

ilgili Çin kaynağından aktardığı metinde çok güzel ve yetenekli olan iki kızını insanoğullarıyla değil de Gök Tanrı ile evlendirmek isteyen bir hükümdarın öyküsü bulunmaktadır.

Bu efsaneye göre Hun hükümdarının kendilerine kutsal gözüyle bakılan çok güzel iki kızı vardır. Hükümdar bu kızları normal insanlara veremeyeceğini, onları göğe vereceğini söyler. Bu nedenle, yerleşme merkezinden uzak, insan ayağının değmediği bir yere saray yaptırıp iki kızını oraya yerleştirir. Onları göğün kendisinin gelip almasını diler. Aradan geçen üç yıl içinde bir gelişme olmayınca, anneleri onları geri getirmek istese de hükümdar daha vaktinin gelmediğini söyleyerek buna razı olmaz. Sonraki bir yıl da bir olay olmadan geçtikten sonra, bir yaşlı kurt buraya gelerek kızların yaşadığı evin altına bir in kazıp yerleşir ve gece gündüz durmaksızın ulumaya başlar. Bu ulumaları işiten kızlardan küçük olanı; “Bizi babamız göğe vermek için buraya yerleştirdi” diyerek, kurdun oraya gelmesinin Tanrı tarafından bir iyiliğe işaret ettiğini belirtir. Kurdun yanına gitmek istediye de ablası buna itiraz eder ve bir hayvanla evlenip ata-anamızı küçük düşürme diye ilave eder. Ancak küçük kız onu dinlemez ve kurdun yanına giderek onunla evlenir. Bu evlilikten bir oğlu olur, bu çocuğun soyundan gelenler de çoğalarak bir devlet kurarlar. Bu toplumun insanları kurt soyundan geldikleri için onların konuşmaları uluyan kurda benzer.¹

¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynakları Göre Eski Türk Boyları*, s. 38-39.

Burada kurt, Oğuz Kağan Destanında olduğu gibi, Gök Tanrı'nın kurt şeklindeki bir formu olarak görülür ya da Gök Tanrı'nın bir aracı olarak gönderdiği bir hayvan-atadır.

Bilindiği üzere yüzyıllar sonra *Moğolların Gizli Tarihi*'nde yer alan (Dobun Mergan'ın karısı) Alan Koa'nın çadırın tepesindeki ocak açıklığından yayılan ışıktan gelmiş bir köpekten hamile kalması şeklindeki efsane de kurttan türeme efsanelerinin bu döneme yansımalarından başka bir şey değildir. Böylece sonraki nesiller ve onlardan oluşan devlet, kurttan türeme yoluyla kurda dolayısıyla Gök Tanrı'ya bağlanıyordu. Gök Tanrı'nın fiziki bir şekli olmadığı düşünüldüğünden onun yırtıcı hayvan veya kuş şekillerine girerek veya onların temsiliyle insanlarla bağlantı kurduğu düşüncesi mevcuttu. Bu, İsa'nın doğumu mitinde de olduğu gibi babanın bir fonksiyonu olmaksızın Tanrı tarafından doğumun gerçekleştirilmesiyle ilgilidir. Böylece Hıristiyan peygamberi İsa'nın doğumu efsanesi de kökünü Paganizmden alan bir öykü olarak karşımıza çıkıyor.

Dişi kurttan türemeyeyle ilgili efsaneyi yine eski Çin Hanedan tarihleri aktarıyor. Bunlardan ilki bazı araştırmacılara göre Göktürklerin ataları olduğu söylenen Wu-sunlar ile ilişkilidir. Ancak olay Hunlar, Yüeh-Chih (Yüeciler) ve Wu-sunların bir arada oldukları veya birbirleriyle mücadele ettikleri zamanlarla ilgili olmalıdır (en erken MÖ 1. yy).

Efsane Yüecilerle Hunlar aleyhine anlaşma yapmak üzere Çin imparatoru tarafından gönderilen Chang Ch'ien'in Hunlardan ikinci kez kaçtıktan sonra Çin hükümdarına sunduğu raporda yer alır:

"Göğün oğlu, birçok kez [Chang] Ch'ien'e, Tashia [ve] onun gibi devletler [hakkında] sorular sormuştu. [Chang] Ch'ien unvanını kaybetmiş olmasına rağmen ona [şöyle] dedi: 'Ben, Hunlar [içinde] yaşarken, Wu-sun Kralı'nın unvanının K'un-mo [olduğunu] duydum. K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi aslında Büyük Yüeh-chih'larla birlikte Ch'i-lien [ve] Tun-huang arasında oturuyordu [ve] küçük [bir] devlettiler. Büyük Yüeh-chih'lar Nan-tou-mi'ye saldırıp [onu] öldürdüler, topraklarını ele geçirdiler [ve] halkı Hunlara kaçtı. [Tam bu sırada] Nan-tou-mi'nin oğlu K'un-mo yeni doğmuştu. Bakıcısı Pu-chiu Hsi-hou [onu] otlar üzerine bırakıp geri döndüğünde [bir] kurdun onu emzirildiğini gördü, ayrıca kuş sürüleri ağızlarında et parçalarıyla etrafında uçuyorlardı. Onun Tanrı olduğuna inanarak alıp Hunlara götürdü. Ch'an-yü [Şanyü] [çocuğu] çok severek [onu] büyütüp yetiştirdi. Büyüdüğünde [ona] babasının halkını verdi..."¹

Görüldüğü gibi bu metinde Yüeçiler, Wu-sunları yok eder ve topraklarını işgal eder. Bu sırada doğan K'un-mo isminde bir bebek, onu ölümden kurtarmak için alıp kaçırarak bakıcısı tarafından otlar üzerine bırakılır ve yiyecek aramak için gidip daha sonra döndüğünde, çocuğun bir dişi kurt tarafından emzirildiğini ve ayrıca ona et getiren kuşların etrafında uçtuğunu görür. Burada olağanüstü bir

¹ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler – Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s. 85.

görüntü ve durum söz konusudur. Olağanüstülük vahşi ve yırtıcı bir hayvanın yeni doğmuş çocuğu parçalamayıp onu koruması ve emzirerek beslemesidir. Öte yandan ağzında et parçalarıyla kuşların uçuşması da olağanüstü ve mitsel bir motiftir. Burada kuşlar kurtta olduğu gibi sanki Gök Tanrı tarafından gönderilmiştir. Ayrıca yeni doğan çocuğa süt dışında et verilmesi de onun ilahi koruma altında olduğunun ve tanrısal bir güce sahip olduğunun işaretidir. Oğuz Kağan da daha doğar doğmaz et, çorba ve şarap istemiştir ve özellikleri de olağanüstüdür:

*"Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeğe başladı; kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi; beli kurt beli gibi; omuzları samur omuzu gibi; göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudu baştan aşağı tüylü idi."*¹

Bu tanrısal işaretlerden etkilenen bakıcı kadın, çocuğun Tanrı olduğuna inanır ve onu alarak Hun hükümdarına götürür. Hun hükümdarı da düşmanın düşmanı olan bir toplumun hanedanının son üyesi olan bu çocuğu koruyup büyüterek daha sonra halkına tekrar hükümdar olmasını sağlar.

Göktürk hanedanın, dişi kurttan türeyiş efsanesi de bu erken dönemdeki Wu-sun ve benzeri efsanelere dayanmaktadır. Anlaşılan bu kurttan türeme

¹ W.-G. Bang ve Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, s. 11.

efsaneleri, milattan önceki devirlerden itibaren Göktürk dönemine kadar yaygın bir şekilde, aynı soydan Türk halklarının bir kısmınca benimsenerek aktarılagelmiştir. Göktürklerin de dişi kurttan türeme efsanelerine sahip olmaları, bunun Moğollara da aktarılmasını ve ortaçağ Türk İslam rivayetlerine de girerek yüzyılımıza kadar unutulmadan gelmesini ve günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Eski Çin hanedan tarihlerinde Göktürklerin dişi kurttan türeme mitinin iki temel versiyonu bulunmaktadır. Bunlar Ergenekon efsanesinin ilk şekilleri olarak kabul görebilir. Birinci versiyon şu şekildedir:

T'uküe'ler [Türkler], Hiung-nuların [Hunların] özel bir koludur. Soyadları A-şi-na'dır. Önce Hunlardan bağımsız bir kabile kurdular; ama daha sonra bir komşu ülkenin saldırısına uğradılar. On yaşında bir oğlan çocuğuna varıncaya kadar bütün kabile kılıçtan geçirilerek yok edildi. Düşman askerleri, oğlanın daha çok küçük olduğunu görünce, onu öldürmeye yürekleri elvermedi. Sonunda ayaklarını keserek, üzeri otlarla kaplı bir bataklığın içine atıldılar. Bataklığın içinde, bir dişi kurt vardı, çocuğu etle besledi. Böylece oğlan çocuğu serpildi büyüdü, dişi kurtla ilişkiye girdi, kurt ondan hamile kaldı. Komşu devletlerin kralı gencin hâlâ sağ olduğunu öğrenince, onu öldürmeleri için adamlarını yeniden oraya gönderdi. Gelenler, gencin yanında dişi kurdu görünce, onu da öldürmek istediler. Bunun üzerine dişi kurt,

Kao-ç'ang [Turfan] Devleti'nin kuzeyinde bulunan bir dağa kaçarak sığındı; bu dağda bir mağara vardı, mağaranın içinde, üzeri otlarla kaplı alabildiğine geniş bir ova uzanıyordu. Yüzlerce li genişliğindeki ova dağlarla çevriliydi. Dişi kurt dağlara saklandı. Orada on erkek çocuk dünyaya getirdi. Oğlanlar büyüdülerinde, mağaradan çıkarak dışarıdaki kadınlarla evlendiler, onlar da çok sayıda çocuk dünyaya getirdiler. Her nesil kendine bir soyadı koydu, biri kendine A-şi-na adını verdi. Onun çocuklarıyla çocuklarının çocukları giderek çoğaldılar ve yüzlerce aile oldular. Birkaç nesil sonra, Ju-Ju'ların [Juan Juan] tebaalığına girip onlara hizmet etmek üzere mağaradan çıktılar. Kin-şan'ların [Altayların] güney yamacında yaşamaya başladılar ve Ju-Ju'ların hizmetinde demirci ustası olarak çalıştılar.¹

Tabii hatırlanacağı üzere daha sonra Göktürkler silah üretiminde uzmanlaştı ve zamanla güçleri artınca isyan ederek özgürlüklerini kazanarak bağımsız bir büyük devlet kurdular.

Çin kaynağından nakledilen bu metinden anlaşılabacağı üzere, Göktürk türeyiş miti, milattan önceki devirlerden beri karşımıza çıkan ve bize kadar gelebilmiş ilk örneğini Wu-sunlarda gördüğümüz bir mitin başka bir versiyonudur. Wu-sun örneğinde çocuğun dişi kurt ve kuşlar tarafından beslendiği ve korunduğu anlatılmakla birlikte, orada kurdün

¹ Chou-Shu'dan. (Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 13-14.)

çocuktan hamile kalmasına yer verilmemişti. Ayrıca yine Wu-sun efsanesinde çocuğu Hun hükümdarı büyötmüştür.

Göktürk efsanesinde ise düşman askerlerince ayakları kesilmiş bir çocuk başlangıçta benzeri şekilde dişi kurt tarafından beslenir ancak daha sonra dişi kurt ondan hamile kalır ve askerler, hükümdarlarının emri üzerine tekrar geri gelip çocuğu öldürürler ancak kurdu da öldürmek isteseler de kurt kaçarak kurtulur. Dişi kurt Türk soyunun kurtulması için Tanrı tarafından gönderilmiştir. Ayrıca bu efsane Ergenekon efsanesinin ilk şekline işaret eder.

Kurt, dağdaki büyük bir mağaraya kaçtığında mağaranın içinde otlarla kaplı çok büyük ve dağlarla çevrili bir ovayla karşılaşır. Orada kurdun doğurduğu on erkek çocuk büyüdüklerinde dışarıdan kadınlarla evlenerek çoğalırlar. Burada Roma mitolojisindeki Sabinli kadınların kaçırılarak Romalılarla evlenmeleri gibi dışarıdan kadın kaçırarak evlenme söz konusu olmalıdır. O nesilden gelenlerden birinin soyadı da A-şi-na olur. Onun çocukları olur ve sonra da çocuklarının çocukları; böylece onlar da çoğalırlar ve bulundukları yere sığmayınca atalarının istila edilmiş yurduna inerek Juan-Juanlara tabi olurlar, sonra da isyan edip bağımsızlıklarını kazanarak devletlerini kurarlar.

Moğollar döneminde Türkler için anlatılan Ergenekon efsanesinde ise düşmanın kıyımından bir erkek ve bir kız sağ kalır. Bunlar dağlara kaçarlar ve kimsenin bilmediği dağlarla çevrili bir ovaya sığınır. Burada soyları çoğalır ve yaşadıkları yere

yani Ergenekon'a sığmayacak hale gelince dışarı atalarının yurduna inmek isterler. Bir demirci vasıtasıyla dağı eriterek dışarı çıkarlar. Türk-İslam dönemlerinde nakledilen ve bir sonraki versiyonu teşkil eden Ergenekon efsanesinin Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime* adlı kitabındaki versiyonunda, Moğol hanı Sevinç Han ve Kırgız hanı anlaşarak Türkleri yok etmenin yollarını ararlar ve onlarla savaşır; ancak Türkler onları yener. Bunun üzerine Moğol ordusu, hile yaparak sahte kaçış oyununu sahneler ve onların kaçtığına inanan Türkleri tuzağa düşürüp çember içine alır ve İllig (İlig) Kağan yönetimindeki Türkler çocuklarına varıncaya kadar kılıçtan geçirilirler.

İllig Kağan'ın çocuklarından yalnızca Kıyan ve karısıyla, onun yeğeni Negüz ve karısı ölümden kurtulur. Bunlar yanlarında hayvanlarıyla, çok sarp bir yoldan kaçarak sıradağların içine girerler ve yedi gün bu sarp yolları geçerek içerisinde her türlü hayvan ve bitkinin bulunduğu bir düzlüğe gelirler.

Türkler bu yere, *Ergenekun* (Ergenekon) adını verdiler. Ergenekon dik dağ kemeri ya da yamacı demektir. Burada Kıyan ve Negüz'ün nesilleri çoğaldı ve bir müddet sonra buraya sığmaz oldular. Ak Sakallar bir araya gelerek atalarından işittiklerini konuştular. Ata yurtlarını, Moğolların savaşlarda atalarını yok ettiğini andılar ve artık güçlü olduklarını, bir yol bulup bu oavadan çıkabileceklerini konuştular. Başlangıçta dışarı çıkmak için bir yol bulamadıysalar da sonra bir demirci, bir yerde demir yatağı bulunduğunu ve bu madeni eritip çıkabileceklerini söyledi. Demircinin fikrini uygulamaya

koyuldular; odun-kömür, körükler vasıtasıyla ateşe verilerek dağ eritmek suretiyle bir yol açıldı. Bir deve geçebilecek genişlikteki bu yoldan ata yurtlarına indiler. Bu iniş günü ve saatini hiç unutmadılar ve bu günün anısına Ergenekon bayramında yaşlı birisinin bir örs üzerinde ateşte kızdırılmış demir parçasını dövmesi bir gelenek haline geldi. Ergenekon'dan Türkleri çıkaran hanın adı Börülü Kağan (Börte Çona) idi.¹ Görüldüğü gibi bahsettiğimiz köken veyahut türeme efsanesinin bu son versiyonunda kurt bulunmamaktadır. Bu İslam etkisinin bir sonucu olsa gerektir ancak bununla birlikte Ergenekon'dan çıkışı sağlayan ve Oğuz Kağan Destanındaki yol gösteren kurt gibi Türklere önderlik eden hükümdarın adının Börülü Kağan olması, bir tesadüf değildir. Börülü Kağan gök-kurt olan kağan anlamına gelir.

Göktürk devri Çin kaynağında bahsi geçen başka bir versiyonda kurt ön planda değildir. Çin kaynağına göre T'uküelerin ataları, Hiung-nuların kuzeyinde bulunan So Devletinden gelir. Bu devletin bir kabilesinin şefi olan A-pang-pu'nun kardeşlerinden İçi-ni-şi-tu bir dişi kurt tarafından dünyaya getirilmişti. Göktürkler onun soyundan gelen ve adı A-şi-na olan çocuktan türemişlerdi.²

Çin kaynaklarında kurttan türeme mitleri ufak tefek farklılıklarla tekrarlanır. Bunlardan birisi de Sui-Şu'dadır:

¹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, s. 181-183.

² Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 14-16.

"Bir diğer rivayete göre, bu insanların ataları Batı Denizinin üst bölgesine hükmediyorlardı. Sonra bir komşu ülke onları yok etti. Kadın erkek, yaşlı genç kimsenin gözünün yaşına bakılmaksızın hepsi öldürüldü. Geriye sadece bir çocuk kaldı, onu öldürmeye yürekleri el vermedi. Ama yine de çocuğun kollarıyla bacaklarını keserek onu kocaman bir bataklığın içine attılar. Bataklıkta bir dişi kurt yaşıyordu, ona her gün et getirmeye başladı. Çocuk bu etleri yiyerek hayatta kalmayı başardı. Sonra dişi kurtla ilişkiye girip onu hamile bıraktı. Bunun üzerine komşu devletin reisi bir elçi gönderip çocuğu öldürmek istedi. Dişi kurt çocuğun yanında olduğu için, elçi kurdu da öldürmeyi denedi. Ama birden dişi kurdun içine sanki bir ruh girmişti ve kurt kendisini Batı Denizinin doğusunda buldu. Orada K'ao-ç'ang'ın [Turfan] kuzeybatısındaki bir dağda mola verdi. Dağın eteklerinde bir mağara vardı. Dişi kurt mağaraya girince karşısına bir vadi çıktı, 200 li'yi aşan bir alanı kaplayan vadi çimle örtülüydü. Dişi kurt daha sonra burada on oğlan çocuk dünyaya getirdi. İçlerinden birinin soy ismi A-şi-na'ydı."¹

Görüldüğü gibi, kurttan türeme efsaneleriyle ilgili örnekler hemen hemen benzer mitsel motifleri içerir. Peki, milattan önceki devirlerden Göktürk devri sonuna kadar eski Çin hanedan tarihleri birbirinin biraz farklı tekrarları olsa da kurttan türeme mitine yer veriyor da neden Göktürk döneminin

¹ Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, s. 61-62.

RESİM 12

Orhun ve Yenisey yazıtlarında bu konuda hiçbir bilgi yok? Örneğin Kültigin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtlarında kozmogoniye yer verilmesine rağmen, hanedan miti olduğu Çin kaynaklarında ileri sürülen bu mitin kısa da olsa bir şekli söz konusu yazıtlarda neden yer almamaktadır? Bunu bilmiyoruz. Bu yazıtlarda kurt bir şekilde bahis konusu oluyor ama köken miti olarak yer almıyor. Belki de bu anlayış daha çok halk arasındaki mitlerde yaşıyordu ama kurttan türeme miti, daha çok ölen kişiler hakkında kısa sözler içerdikleri için, halka ait dikili taşların veya stellerin yazıtlarında da yer almamıştır. Çinliler ise belki kendi mitlerinden farklı olduğu için belki de Türkleri vahşi ve barbar

gördükleri için bu köken mitine kitaplarında yer vermişlerdir.

Ön Türklerden Hunlara ve Göktürklerle, diğer Türk topluluk ve devletlerine kadar olan çok uzun dönemler içerisinde kurtlar, saygı duyulan ve çeşitli simgesel anlamlar yüklenen varlıklar olarak, sanat tarihinde yaygın olarak şekilleri ve tasvirleri yapılmış hayvanlardır. Ancak yukarıdaki köken mitinin varlığını gösteren sanat eseri örnekleri Göktürk devri ve sonrasında olup sayıları da çok azdır. Bunlardan en çok tanınmış örneklerden biri Orta Asya'da Kalai Kahkaha'da (Buncikeş Sarayı) bulunan birkaç sahneden ibaret bulunan ve son sahnesinde kurttan süt emen çocukların tasvir edildiği freskodur; diğeri ise Göktürklerin ilk dönemine ait yazıtlardan biri olan Bugut Yazıtının tepe kısmındaki kabartmadır. Burada bir kenarındaki bölümü kırık ve kayıp olmakla birlikte açık, net bir şekilde görülebilen bir kurt kabartması ve kurdun altında ondan süt emen çocuklardan birine ait uzuvlar görünmektedir. Bunun dışında Emel Esin ve bazı araştırmacıların değindiği, üzerinde kolları kesilmiş Türk'ü taşıyan bir kadının kurt üzerinde oturduğunu gösteren az sayıda metal nesneyle süt emen çocukları gösteren bazı sikke, madalyon tarzı küçük eserler de vardır. Çocukların kurttan süt emme sahneleri (Bugut Yazıtı hariç) Roma sikkeleri ve eserlerinde sıklıkla gördüğümüz sahnenin ikonografik şemasını gösterir.

Kurdun bir ata veya tanrısal motif olarak, ünü ve kutsallığının Göktürk devrinden itibaren arttığı, Türk İslam dönemi destanlarında önemli sayılıp yer aldığı ve başka türden metinlerde de yaygınlık-

la yer bulduğu ve günümüze kadar ulaştığı görülmektedir.

1923'te cumhuriyetin ilanından sonra yok olma ve yeniden diriliş, kurttan türeme mitiyle simgeleşmiş, bunun son şekli olan Ergenekon destanı Türkün yok oluş ve dirilişinin simgesi olarak kabul edilmiş ve böylece Gök-Kurt yani Bozkurt da bağımsızlığın, yeniden dirilişin ve özgürlüğün simgesi olarak kabul görmüştür.

B. Ağaçtan Türeme

Ağaç eski Türk mitolojisi ve inançlarında temel öğelerden biridir. Onun temel bir unsur olması Türklerin kendi inançları dışında başka dinlere girdiğinde de değişmemiştir.

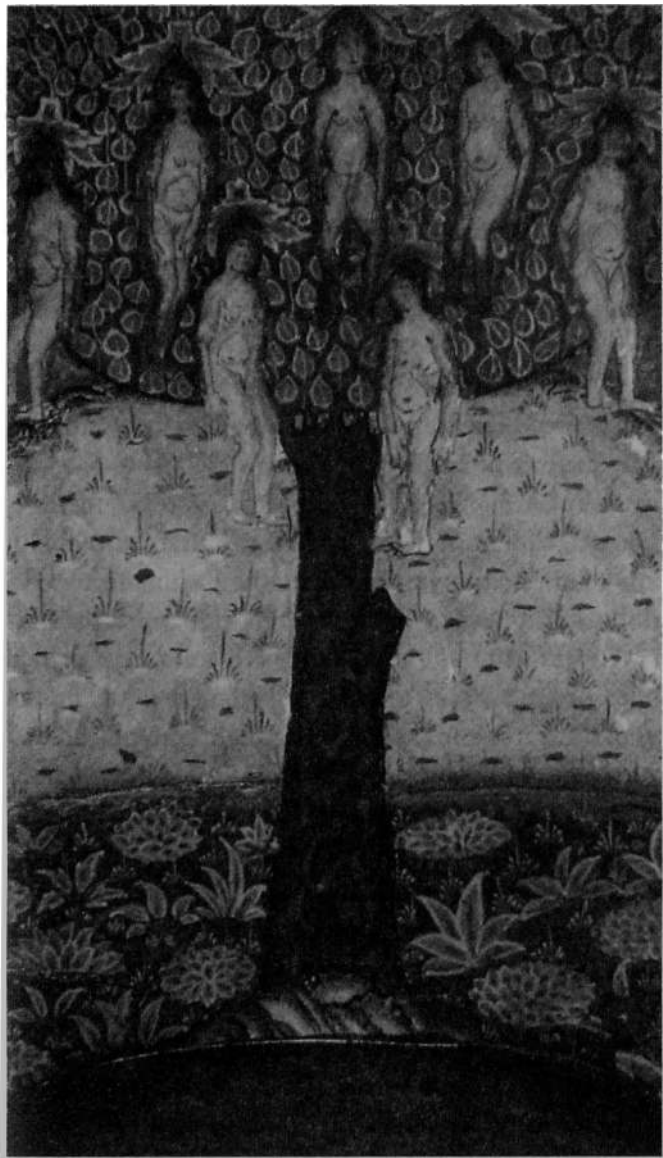
Ağaç kültü, temelde eski ve günümüzde eski Türk inanışlarını kuvvetle sürdüren Türk topluluklarında Yer-Su unsurlarına bağlı olarak yer kavramı içinde yer alır. Bununla ilintili bir şekilde, ağaç kültü, aynı zamanda orman kültürleri içinde de yer alır. Dünya ağacı, dünyanın eksenini teşkil ederek dünyanın düzeninin devamına ve yaşamın sürmesine katkı sağlar. Ayrıca ağaç, yaşamın türediği bir ögedir ve o yüzden aktarılan bazı mitlerde ağacın bir ruhu olduğu veya bir ruhun meskeni olduğu hatta yaratıcı tanrı gibi algılandığı görülmüştür. Ağaç ruhu, genelde yaşlı bir kadın olarak ifade edilmiştir.

Ağaç aynı zamanda şamanların kartal anaları korumasında bir yumurtadan dünyaya geldikleri yuvaların dallarında olduğu bir yaşam ağacıdır. Genel anlayışa göre insanların ruhları da böyle bü-

yük bir ağacın dallarında kuş olarak bulunur. Muhtemelen, ağacın canlı olması ve meyve vermesi bu mitlere yol açmıştır. Daha ziyade, ortaçağlarda rivayet edilen vakvak ağacı da dallarında bir meyve gibi büyüyen kadınlardan ve erkeklerden söz edilen bir yaşam ağacıdır.

Nakledilen bazı efsanelere göre vakvak ağacı, gezginlerin veya hayatın sırlarını arayanların uzak bir yerde, bir kaya üzerinde veya ücra bir adada rastladıkları bir ağaçtır. Bu ağacın meyveleri insan şeklindedir. Sanat tarihindeki tasvirlerde veya minyatürlerde bu insan şekilleri daha çok kadındır ancak az da olsa erkek tasvirleri de görülür. Bunlar vakvak ağacının dallarında tüm vücuduyla gösterilmiş olabildiği gibi bazen sadece başlar halindedir. Bir ağaç nasıl meyve veriyorsa, aynı şekilde mevsimi geldiğinde, bu kadın veya erkek meyveler ortaya çıkar, sonra olgunlaşır ve daha sonra da çürür ve ölürler. Ağacın dallarından kopup düşerken de “vak vak” diye sesler çıkarırlar. O yüzden bu efsanevi ağaca vakvak ağacı denilmiştir. Eğer bir kişi, bu canlı, kımıldayan ve sesler çıkaran insan şeklindeki meyveleri koparırsa hemen karararak ölürler ve ölürken de “vak vak” derler (Resim 13).

Bazı tasvirlerde dallarda insan başları yerine hayvan başlarına yer verilir. Sivas, Gök Medrese’nin taç kapısı üzerinde bir yaprağın üzerinde yer alan hayvan başı kabartmaları gibi tasvirlerin de muhtemelen hayvan takvimi simgeleri değil de vakvak ağacını temsilen yapılmış şekillerden ibaret olduğu ileri sürülebilir.

RESİM 13

Müslümanlığı din olarak seçmiş Türk halklarında, diğer bazı Müslüman halklar gibi aslında “hayat ağacı” ile bağlantılı olduğu düşünülebilecek bir de “Tuba Ağacı” denilen bir ağaç vardır. Eski mitlerde olduğu gibi, herhalde, öteki dünya bu dünyanın tersi olarak kabul edildiğinden, bu ağacın da ters olarak, yani kökleri yukarıda ve dalları aşağıda olacak şekilde cennette yer aldığı ileri sürülür. Türk İslam Edebiyatı ve sembolizminde Tuba ağacı önemli bir yer tutar.

Türk mitolojisinden çeşitli izler taşıyan destan ve hikâyelerde bazen dünya ağacı hakkında özellikleri çok özel bir biçimde belirtilmiş ağaçlardan söz edilir. Yakutlarda *Olonho* denilen destanlardan birinde, ülkenin ortasında (ülke aynı zamanda orta dünyayı simgeler), üç dünyayı birbirine bağlayan; en üstteki dalları Ulu Toyon’un bulunduğu yere, en alt dalları ise yeraltında, Yakutlarda yeraltının hükümdarı olan Arsan Duolay’a kadar ulaşmakta olan “dünya ağacı”nın hoş bir tasviri bulunmaktadır (Bu ağacın yeraltındaki kökleri ve dalları, gök ve yer güçlerinin kızgınlığını orta dünyadaki insanların üzerine çekmemek için tekrar orta dünyaya dönermiş). Metinde sözü edilen ağaç, hükümdar olarak anılır. O aynı zamanda hastaları iyileştiren, zayıfları güçlendiren ve küçükleri de büyüten, mutluluk veren bir ağaçtır:

*"Çıkık kökleriyle, kolayca soyulan kabuğu ile /
Büyük dallarıyla ve yan yatmış tepesi ile / Kara
boranla ve kurbanların ruhlarıyla dost olan /
Dallı budaklı kutsal mutluluk ağacı, / Yüksek
çapraz burunun ta tepesinde / Tek bir ağaç bü-*

*yüyordu. / Ters çevrilmiş yeleli kımız fincanları
gibi / Gümüş kozalakları etrafında asılıydı. / Ko-
zalakların uçlarından beyaz keklik gibi / Köpük-
lü suyu yere düşmekteydi. / Dügümlü at kuyru-
ğu ve yelesi gibi / İpeksi yeşil iğne yaprakları /
Dağılarak sarkmaktaydı. / O iğne yapraklardan
erkek keklik büyüklüğünde / Daima köpük dam-
laları damlardı. / Batıya dönük dalından / Dur-
mak bilmez akıntı şeklinde, Kutsal toprağa dü-
şerlerdi. / Bu akış, toprak-anayı üç kulaç delerek
/ Tertemiz süt gölünü oluşturmıştu. / Bu ağacın
suyu ile beslenerek / Can verici suyunda yıkana-
rak / Zayıflar güçlenir, küçükler büyür, / Hasta-
lar iyileşirdi. / Yaşayanların mutluluğu için ya-
ratılan, Kutsal dualı han ağacın göreviydi bu.”¹*

Bu manzum metne yansıyan en ilgi çekici mitsel motiflerden biri de süt gölünü oluşturan, ağacın kozalaklarından ve yapraklardan damlayan, canlandırıcı bir sıvıdır. “Han ağaç” sözü ağaçların en büyüğü (Ulu Ağaç) anlamına gelmekte, insanların mutluluğu için var olmakla da bu ağaca “mutluluk ağacı” denmektedir. Ayrıca yapraklarının “dügümlü at kuyruğu ve yelesi gibi ipeksi olmasına dikkat çekilirken, Türklerde çeşitli simgesel anlamları olan, at kuyruğunu ve yelesini düğümleme geleneğine atıfta bulunulması da önemlidir.

Bütün bunların dışında, Türk kavimlerinin türemesiyle ilişkili olarak gösterilen ağaçlar da vardır ki bunların en tanınmışlarından biri Cüveynî’nin

¹ Nakleden İ. V. Puhov, *Yakut Kahramanlık Destanı Olonho: Genel Tipler*, s. 40-41.

Tarih-i Cihângüşâ adlı eserinde zikredilir. Uygurların türeyiş efsanesi olarak da nakledilen efsanede, her ne kadar, doğrudan doğruya ağaçtan türemenin nasıl olduğu anlatılmasa da doğan çocuklar konuşmaya başladığında ve sorulduğunda ana-babaları olarak iki ağacı gösterirler.

Cüveynî, kitabında Uygur hükümdarı İdikut'un soyu ve Uygur şehirlerini anlattığı yerde bu efsaneden söz eder. İlgili kısmı şu şekilde aktarabiliriz:

"Halkın inancına göre bu Buku Han, Efrasiyab'ın ta kendisidir. Karakorum¹ yakınında kenarında bir taş olan bir kuyunun bulunması da o görüşlerine destek olmuştur. O kuyuya Bijen'in kuyusu² demişlerdir. Bu nehrin sahilindeki bir şehirden yani şimdi Mavu Balıg dedikleri Ordu Balıg ve oradaki bir otagla ilgili anıları vardır. O otağın etrafında bizim de gördüğümüz yazılı taşlar bulunmaktadır. Kağan zamanında taşların altını kazarak bir kuyu buldular. Orada büyük bir kitabeye rastladılar. Kitabelerin anlamını çıkarmak için uzmanlar getirilmesi konusunda emir verildi. Hitay'dan bu yazıların sahibi olan 'beyaz' dedikleri bir topluluğu getirdiler. Kitabede şunlar yazılıydı: O sırada Karakorum nehirleri arasında Tugla [Tula] ve Selenga adlarında iki nehir vardı. Bunlar Kamlancu denilen bir yer-

¹ Moğolistan'da bulunan ve kalıntıları günümüze kadar ulaşmış Uygur şehri.

² *Şehname*'ye göre Afrasiyab'ın kızına âşık olan Bijen'in hapsedildiği kuyu.

de birbiriyle birleşiyordu. Bu iki nehir arasında birbirine yakın iki ağaç vardı. Birine, kışın selvi gibi yapraklarını dökmeyen ve çam ağacı şeklinde olan fesuk [Kasuk, Sibirya cedarı] ağacı dedikleri ağaç, diğeri ise tur ağacıydı. Bu iki ağaç arasında büyük bir dağ peyda oldu. Gökten o dağın üzerine günden güne büyüyen ışık saçılmaya başladı. O garip durumu gören Uygur halkı, dağa saygı ve tevazuyla yaklaştıkları zaman dağdan iç açıcı, sevinç verici sesler duymaya başladılar. O günden sonra dağın etrafında her gece doğuran bir kadına benzeyen otuz ayak uzunluğunda bir ışık belirdi ve dağda bir kapı açıldı. İçinde ayrı ayrı kurulmuş çadır gibi beş ev vardı ve her birine içinde ağızlarında ihtiyaçlarına göre süt bulunan bir emzik olan bir oğlan çocuğu oturmuştu. Çadırların üzerinde de gümüşten bir çatı vardı.

Bu durumu öğrenen kabile reisleri bu garip manzarayı görmek için oraya geldiler ve saygı ifadesi olarak onların önünde diz çöktüler. Çocuklar, biraz büyüüp yürüme gücü kazanınca bulundukları yerden çıktılar. Onlar için dadılar görevlendirip saygı ve sevgi merasimini yerine getirdiler. Süt içme çağını atlatıp konuşmaya başladıkları vakit anne babalarını sordular. Ağaçları gösterdikleri zaman oraya giderek ağaçlara evladın babaya gösterdiği saygıyı gösterdiler. Ağaçların bittiği yeri muhterem tuttular. Bu durum karşısında dile gelen ağaçlar, 'Güzel huylarla süslenmiş olan hayırlı evlatlar ana babalarına bu şekilde davranır-

lar' dedikten sonra 'Ana baba hakkını gözetiniz. Ömrünüz uzun, şansınız daim olsun' diye dua ettiler.

Bunun üzerine civarda bulunan bütün kavimler, o çocuklara şehzadelere davranır gibi davrandılar. Geri döndükleri zaman her birine bir ad koydular, en büyüğüne Sankur [Sungur] Tegin; ikinciye Kotur Tegin; üçüncüye Tukul Tegin; dördüncüye Or Tegin; beşinciye de Buku Tegin adlarını verdiler. Gördükleri olağanüstü olayın tesirinde kalarak onların Yüce Tanrı tarafından gönderildiğini düşündüler ve aralarından birini padişah yapmayı kararlaştırdılar. Buku Han, akıl, bilgi ve vücut güzelliği bakımından diğerlerinden üstün olduğu gibi, bütün kabilelerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Hepsi onun padişah olması konusunda görüş birliğine vardılar ve bunu kutlamak için büyük şenlikler düzenlediler."¹

Metnin devamında, böylece, bir ağaçtan doğan ve hükümdar olan Buku Han'ın olağanüstü özellikleri ile mitsel başarı öyküleri anlatılır.

Görüldüğü üzere, bu metinde bir hanedanın köken miti anlatılmaktadır. Burada anne baba olarak iki ağaç gösterilmektedir ancak ikisinin arasında oluşan dağ ve dağın üzerine düşen ışık da ana rahmindeki döllenmeyi temsil etmektedir. Çocuklar anne karnında (yani dağda) gelişimini tamamladıktan sonra kapı açılarak insan topluluğuna katılmaktadır. Aslında burada anlaşılabileceği üzere Yer-Su

¹ Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, s. 102-104.

kültlerine bağlı bir “ağaçlı dağ” tanımı da yapılmıştır. Ağaçların birinin kadın (ana) diğ erinin erkek olarak nitelendirilmiş olması da (yani onlara ayrı cinsiyetler verilmesi de) ilginçtir.

Ayrıca bir ağacın yapraklarını dökmeyen ağaç olarak nitelenmesi de önemlidir. Eski Türklerin kutsal saydıkları ağaçlar genelde yaz kış yapraklarını dökmeyen ağaçlardı. Bu durum kutsallığın bir tezahürü gibi görülmüştü. Bazı Yakut mitlerinin aksine burada ağacın dişiliği veya erilliği dolaylı ifade edilmiştir. İkisi arasındaki irtibat belki yerin altından birbirine dokunan kökler vasıtasıyla sağlanmış olarak düşünülmüştür. Bununla birlikte mitte sadece ağaçların değil toprağın yaratıcılığı da “dağ” motifinin seçimiyle vurgulanmıştır. Işık ise gökteki Tanrı’nın bir vasfı olduğundan, yaratma işine onun da katkısı olduğunu ileri sürebiliriz. Ancak burada Uygurların Gök Tanrı’yı mı yoksa Güneş’i mi tanrı olarak düşündükleri tartışılabilir. Uygurlarda daha eski olan Gök Tanrı kültünün var olduğu muhakkak ancak Maniheizmin etkisiyle güneş ve ay tanrıları önem kazandığından hatta hükümdar ünvanlarında yer aldığından burada atıfta bulunulanan Güneş de olabileceği belirtilebilir.

Bu şekilde Güneş’in yaratıcılığına işaret eden bir yaratılış miti bir Memlûk Türkü olan Ebubekir bin Abdillâh bin Aybek ed-Devadarî’nin (13. yy sonu, 14. yy başları) kitabında yer almaktaydı.

“Zamanın başlangıcında bir gün aşırı sel oldu. Sel suları çamuru sürükleyip Kara Dağdaki mağaraya getirdi. Çamuru insan kalıbına ben-

*zer yarıklara doldurdu. Güneş saratan [yengeç] burcunda ve en yüksek noktasında idi. Bu Kara Dağın tepesindeki bir mağarada, anne/insan vücudu gibi bir yerde çamur; Güneş, rüzgâr, kök suları ve toprak [dört unsurla] insan şekline dönüştü. Türklerin atası Ulu Ay Ata, zamanın başlangıcında dokuz ay sonra bu şekilde hayat buldu. (...) Ulu Ay Ata yaratıldıktan kırk yıl sonra, Kara Dağın zirvesinde seller sular yine aktı. Bu defa Güneş, sünbüle [başak] burcunda idi. Sonbaharda o bilinen çöküntü, ikinci kez balçık/çamur ile doldu. Bu defa Güneş en yüksek noktaya ulaşamadı. Güneş en yüksek noktaya ulaşamadığı için Ulu Ay Ata'nın yaratılışı anındaki güce sahip olamadı. Bu yüzden Ulu Ay Ana çok güçlü olamadı... Ayrıca Ulu Ay Ana, Ulu Ay Ata kadar mükemmel olmayan biçimde yaratıldı."*¹

Metinde de görüldüğü gibi, ilk ata ve ananın yaratılışı söz konusu olmakla birlikte, Uygur Türeyiş mitiyle benzerlikler vardır. Işık motifinin yerine, doğrudan doğruya ışığın kaynağı Güneş'in toprağı pişirmesiyle, erkek ve kadın vücudu oluşmuştur. Güneş ışınları daha güçlü iken erkek, daha zayıf iken kadın meydana gelmiştir. Ayrıca yaratıcı dağ ve toprak (Yer-Su, balçıkta cisimleşmiş) motifi burada da vardır ancak Uygur yaratılış mitindekine ilave olarak burada ayrıca mağara motifi vardır. Orada ışık hamile kadın şeklini oluşturunca bu-

¹ Necati Demir, *Türklerin En Eski Destanı Ulu Han Ata Bitiği*, s. 86, 88.

rada Devadari'nin naklinde çamurun olduğu yerde bu şekil oluşmuştur. Ayrıca diğer temel unsurların da insanın yaratılışına etkisi olmuştur. Unutmadan hemen hatırlatalım, mağara motifi de anne rahminin bir metaforu veya alegorik simgesidir.

Uygur köken mitinde, çocukların ana rahminden dış dünyayla teması dağda bir kapı açılmasıyla ifade edilir. Burada beş çocuk anne karnında ayrı yerlerde bulunuyorlarmış gibi, beş çadıra benzer ayrı ev içinde yer alıyordu. Çadıra benzer denmesi Türklerde şekli çadır gibi olan ancak sabit biçimde inşa edilmiş evlerin de bulunmasından kaynaklanmaktaydı.

Çocuklar ağızlarında emzikleriyle oturmuş halde görülür. Bu çadır biçimindeki evlerin üzerinde gümüş çatının bulunması, Gök Tanrı kadar olmasa bile çocukların ikinci derecede ilahi varlıklar olduğuna işaret etmektedir. Çocuklar bulundukları yerden alınır, onlar için dadılar görevlendirilir. İnsanlar, saygı ve sevgi merasimleri yapıldıktan bir süre sonra konuşmaya başladıklarında, ortada insanları dünyaya getiren insan cinsinden bir anne baba görünmediği için merak eder ve onlara anne babalarını sorarlar. Onlar da anne ve babaları olarak ağaçları gösterirler. Bu çocuklardan en yeteneklisi olan ve akıl, bilgi ve aynı zamanda vücut güzelliği açısından da en üstünü olan Buku Han (muhtemelen Böğü Han) hükümdar olarak seçilir. Böylece bu mitin aslında Buku Han'ın kurduğu yeni hanedanın türeyiş efsanesi olduğu anlaşılır.

Radloff'un Altay bölgesinden derleyip naklettiği bir mit, yine bazı Türk halklarının atasını ve ondan türeyişini konu ediniyor. Bu efsanede iki boyun,

buz parçasının içinden çıkan iki buğday tanesinden nasıl türediğı anlatılıyor. Mit metninde ayrıca çocuklardan ikisinin, anne ve babanın bir fonksiyonu olmaksızın Tanrı eliyle dünyaya getirildiğı de ifade edilmiş oluyor. Birbirine eş, iki buğday tanesi söz konusu olduğu yaratılış mitinde, ikiz çocuğa hamile kalan kadının, savaştan kaçan ve halkı savaşta yok edilen bir kadın olarak takdim edilmesi de “kurttan türeyiş” efsanelerinin başlangıç safhasına uygundur. Yani bir yok oluş ve sonra yeniden doğuş söz konusudur. Ayrıca burada yeni türeyen Türk halklarından ikisinin de anne soylu olarak takdim edilmesi dikkat çekicidir:

“Vaktiyle bir savaş olmuş, bir kız savaştan kaçmış ve geriye yalnız o kalmış. O kız ıssız bir ülkede şaşkın şaşkın dolaşırken, kalabalık bir halkla karşılaşmış. Bekâr bir adam onu eş olarak almış. Kız ona vardığında hamileymiş, eşi ve orada oturan insanlar kızı sorguya çekince, kız ‘Babam ve annemden ayrıldıktan sonra aç, sefil, şaşkın şaşkın dolaşırken şiddetli bir yağmur yağdı. Yağmur geçtikten sonra ben oturduğum yerde bakınırken yağmur ile birlikte düşen bir parça buz gördüm. Onu aldım ve kırdım, ortasında iki buğday tanesi vardı. Onları alıp yediğim anda sanki içimde iki çocuk peydahlandı’ demiş.”

Türeyiş mitinin bu satırlardan sonraki kısmı “ana soylu” türemeyle “baba soylu” türemeyi dengeliyor. Hatta baba soylu türeme ön plana geçiriliyor. Çünkü

iki buğday tanesinden olan türemeden sonra evlendiği adamdan da bir çocuğu oluyor ve bütün çocuklar erkek oluyor. Belki de bu mitin ikinci kısmı metne sonradan eklenmiştir. Çocuklar doğduktan ve büyüdükten sonra mirası bölüştüklerinde, geriye, üçe bölemedikleri için paylaşamadıkları bir deve ile koç kalıyor. Develeri, onları besleyen en küçük kardeş istiyor; deveye *tö* dendiğinden babası ona “Tölös” adını veriyor. Diğer iki kardeşten biri, koyunları kendisi otlattığı için koyunu istese de öteki kardeşiyle çekişmek durumunda kalıyor ve itiş kakış sırasında koçun boynuzu kopup birinin elinde kalıyor. Koça, *koçkor* dendiğinden ve bu çocuk buzun içindeki buğdaydan doğduğundan ona babası “Koçkor Munduz” adını ve geri kalan yine buğday tanesinden doğmuş çocuğa da Mus (Buz) hanın soyundan geldiği için “Munduz” adını veriyor. Buz, burada şiddetli yağmurla ilişkilendirilmiş olmakla birlikte aslında dağ kültlerinde görüldüğü gibi (Muz Tağ) daha çok dağlarla ilişkilendiriliyordu. Böylece Tölös, Koçkor Munduz ve Munduz adlı Türk halkları bu erkek çocuklardan türemiş oluyorlar.¹

Sözünü ettiğimiz iki buğday tanesinden çocuk doğumunun gerçekleşmesi Hacı Bektaş-ı Veli’nin *Vilayetname*’sinde de vardır ancak burada, olay onun kerametinin bir sonucu olarak açıklanmaktadır.

Öyküye göre Hacı Bektaş-ı Veli, bir gün Suluca-karaöyük’ün köylülerin ekip biçtikleri doğu tarafına gitmişti. Köylüler buğday, arpa ve çavdarı dövüp sa-

¹ Mitin metni için bkz., Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 200-201.

vurmuşlar, yani çeç etmişler ve sonra yağmur yağınca bozulmasın diye üstünü saplarla örtmüşlerdi.

Hacı Bektaş, eteğini açıp onlardan bir şey isteyip de, bir şeyimiz yok cevabını alınca o da “bir şey olmasın” diyerek geri dönmüş. Köylüler sapları açınca tüm arpa, buğday, mercimek vs. ürünlerinin taş haline geldiğini görmüşler. Köylüler duruma çok aldırmazlar, bunun büyü olduğunu söyleyerek, “altınımız paramız çok” diye övünürler. Onun üzerine Hacı Bektaş-ı Veli de “altınınız ve akçeniz de öyle olsun” der; evlerine gittiklerinde bakarlar ki altınları ve paraları da taş olmuş. Hiçbir işe yaramayacağını söylediklerinde Hacı Bektaş ise işe yarayacağını söyler ve “bizi sevenlere armağanımız olsun, oğlu kızı olmayan kadınlar, üç gün oruç tutsunlar, Cuma gecesini, dişlerine değdirmeden bu tanelerden (buğday tanelerinden) birini yutsunlar, o gece helâl-leriyle Ulu Tanrı ona bir oğlan nasip eder. Mercimek yutarsa kız olur” der. Erenlerin varlığını ve doğruluğunu kabul etmeyen bir adam Hacı Bektaş-ı Veli’nin bu sözlerini duyduktan sonra, taşları yutmaktan bir şey çıkmaz diye düşünerek iki buğday tanesini alır ve yutar. Tanrı’nın ve erenlerin kerameti ile adam hamile kalır ve karnı şişmeye başlar. Adamın kurtuluşunun olmadığını bilen Hacı Bektaş, ölünce karnını yarmaları ve doğacak iki erkek çocuğu çıkarmalarını söyler. Vilâyet-nâme’ye göre adam ölür ancak çocuklar ölmez. Onların soylarının Ankara yakınında yaşamaya devam ettiği ve onlara buğday oğulları dendiği de belirtilir (Gölpınarlı, 1995).

10. BÖLÜM

ÖLÜM, YOK OLUŞ, YENİDEN VAROLUŞ

A. Dünyanın Yok Oluşu (Kıyamet)

Çeşitli devirlere ait Türk mitlerinde, dünyanın ve insanın varoluşu gibi onların yok oluşu ve başka bir dünya ve hayatta dirilişleri konusu da yaygın olarak işlenmektedir.

Bilindiği üzere, Türk bilim insanlarının çoğunlukla Göktürk demeyi tercih ettikleri ancak kendini Türk olarak anan hanedanın devleti, İ. Kafesoğlu'na göre 535 tarihinde ve genel kabule göre ise 552 yılında kurulmuştu. Bununla birlikte Göktürk hane-

danının ataları da diğer Türk boyları gibi milattan önceki erken devirlerden beri Ön Türkler arasında yaşıyordu. Kurulan Göktürk Devleti 582 yılından sonra, Doğu ve Batı Göktürk Devleti olmak üzere ikiye ayrıldı ve 630 senesinsde de iç ve dış düşmanların gayretlerinin sonuç vermesiyle bağımsızlığını kaybetti. Bu tarihten 680 yılına kadar Türkler Çin'e bağımlı olarak yaşadılar. Ancak çeşitli bağımsızlık hareketlerinin görüldüğü bu yıllardan sonra Kutluk Kağan ve etrafında toplananların başlattığı kurtuluş savaşı sonucunda, II. Göktürk Devleti kuruldu. Bu devlet de siyasi varlığını ve bağımsızlığını 745 yılına kadar sürdürdü. Türk devletinin devamı Uygurların kurduğu yeni Türk devletiyle sağlandı.

II. Göktürk Devleti'nin büyük hükümdarı Bilge Kağan'ın sözlerinin Prens Yolug Tegin tarafından taşa oyulmuş şeklini içeren Kültigin ve Bilge Kağan yazıtları, bu tarihler arasında olanı biteni kısaca anlatmış; ancak Bilge Kağan bunu yaparken mevcut bilgileri kısa ve öz bir şekilde kozmolojik ve mitolojik bir zemin üzerine oturtmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi, Türk devleti kozmik bir anlayışa bağlı olarak hüküm sürüyordu ve anılan yazıtların metninde Türklerin dünya anlayışı ve bunun Türk devleti ve toplumuyla ilişkisi de vardı. Zaten bu yazıtlar; Kültigin ve Bilge Kağan anısına düzenlenmiş ve her yıl doğum ve ölüm yıldönümlerinde anma törenlerinin yapıldığı, doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen duvarlarla çevrili bir bahçenin orta kesiminde bulunan *bark* denilen kapalı bina ile o binaya giden yol üzerindeki taş heykeller ve arka taraftaki sunaktan oluşan bir mimari düzenleme-

nin içinde yer alıyor ve kendi biçimleri de yazıtın altındaki kaplumbağa heykeli ve tepesindeki ejder veya kurt başlı ejder kabartmalarıyla simgesel bir dünya modelini oluşturunuyordu.

Bir dünya anlayışının aktarıldığı bu sanat eseri ve yazıtta, dünyanın şekli, düzeni ve bu düzenin yok olması ve yeniden inşası konuları da yansıtılmıştır. Bu yazıtlardan anladığımıza göre Tanrı'nın yarattığı, çeşitli katlardan oluşan gök, yer ve ikisinin arasındaki yeryüzünde yaşayan insanlardan oluşan bir dünya söz konusudur. Bu dünyanın merkezinde Türk ülkesi ve onu Gök Tanrı adına yöneten kağan bulunmaktadır: "[Ben] *Tanrı gibi* [ve] *Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan*."¹ Bu hükümdarın görevi tanrısal düzenin bir şeklini oluşturan devleti ve onda yaşayan ulusun düzenini korumak ve bunun için savaş dahil ne gerekiyorsa gerçekleştirmektir.

Nasıl Tanrı'nın düşmanı varsa ve başka tanrıların varlığı söz konusuysa hükümdarın ve Türk ulusunun da düşmanları olacaktır. Onlar Tanrı'nın düzenine karşı kaosun tarafında olarak Türk'ün dünyasını yıkmaya çalışırlar. Bazen içteki bazı unsurların da yardımıyla bunda başarılı olurlar. Böylece Türk'ün dünyası yıkılmış, kıyamet vuku bulmuş olur. Dolayısıyla yazıtlarda belirtilen bazı ifadeler aynı zamanda yok oluşu yani kıyameti de içermektedir. Türk ulusu ve devletinin yaratılışı, gelişip büyük bir ulus ve devlet olması, aldanan Türklerin ve düşmanların faaliyetleri yüzünden devletin ve ulusun zayıflayıp yıkılması, yok olması ve sonra yeni-

¹ Bilge Kağan Yazıtı, kuzey yüzü, 1. satır. (Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*.)

den olması gereken Türk dünya düzeninin kurulması, ulusun dirilişi vs tarihi gerçekler de kullanılarak ifade edilmektedir. Böylece Türklerde yaratılış ve türeyişin yanı sıra yok oluşun da yazıtları mevcuttur. Türk kozmik dünya anlayışının bir ifadesi olan devletin yıkılışı ve bağımsızlığın yok oluşu Türk ulusunun kıyametidir.

Türk kağanının, bir meclisle birlikte kurup yönettiği Tanrı düzeninin herhangi bir sebeple bozulmasının sonucunun ne olduğu yazıtlarda açıklanmıştır. "Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan" tahta oturmuş, dünyayı düzenlemiş, halkı refah içinde zengin bir halk haline getirmiştir. Kutsal Ötüken topraklarını merkez edinip, bu dünya düzenini böylece sürdürmektedir. Ancak tanrısal düzenin karşının ve kaosun temsilcisi olan düşman ve ona içerden uyanların yarattığı sorunlarla ulusun başına felaketler gelmiş ve neredeyse yok oluş gerçekleşmiştir:

"... Bu yerde oturup Çin halkı ile [ilişkileri] düzelttim. [Çinliler] altın[ı], gümüş[ü], ipeği [ve] ipekli kumaşları güçlük çıkarmaksızın öylece [bize] veriyorlar. Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları [da] yumuşak imiş. Tatlı sözlerle [ve] yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak halkları böylece [kendilerine] yaklaştırırlar imiş. [Bu halklar] yaklaşıp yerleştikten sonra fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş. İyi [ve] akıllı kişileri, iyi [ve] cesur kişileri ilerletmezler imiş; bir kişi suç işlese, onun boyu[na], halkı[na], hısım akrabasına kadar [herkesi] öldürmezler imiş. [Çin halkının] tatlı sözlerine [ve] yumuşak ipek-

li kumaşına kanıp, [ey] Türk halkı, çok sayıda öldün! [Ey] Türk halkı, öleceksin! Güneyde Çugay dağlarına [ve] Töğültün ovasına konayım dersin, [ey] Türk halkı öleceksin! Orada kötü kimseler şöyle akıl verirler imiş: '[Çinliler, bir halk] uzak[ta] yaşıyor ise, kötü hediyeler verir, yakın[da yaşıyor] ise iyi hediyeler verir' deyip öyle akıl verirler imiş. [Ey] cahil kişiler, bu söz- lere kanıp, [Çinlilere] yakın gidip, çok sayıda öldünüz. O yere doğru gidersen, [ey] Türk halkı öleceksin! Ötüken topraklarında oturup ker- vanlar gönderirsen, sonsuza kadar devlet sa- hibi olup hükmedeceksin. [Ey] Türk halkı, tok [gözlü ve] aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin. Böyle olduğun için, [seni] besleyip doyurmuş olan hakanlarının sözlerini [dinlemeden ve rı- zalarını] almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun, tükendin. Oralarda [nasılsa sağ] kalmış olanları[nız da hemen] her yönde bitkin ve mecalsiz bir halde yürürüyor idiniz. Tanrı lütfkâr olduğu için, benim [de] talihim olduğu için, hakan [olarak tahta] oturdum. Tahta otu- rup yoksul fakir halkı hep derleyip topladım: Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa, bu sözümde yalan var mı? [Ey] Türk bey- leri [ve] halkı, bunu işitin! Türk halkı yaşayıp devlet sahibi olduğunu buraya hâkkettim; ya- nılıp öleceğini de buraya hâkkettim."¹

Bilge Kağan, yine Kültigin yazıtının doğu yüzün- deki 22-26. satırlarında da geçmiş dönemdeki fela-

¹ Kültigin Yazıtı, güney yüzü, 4-11. satırlar. (Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 3, 5.)

ketlerden yok oluşlardan bahsediyor; aynı şekilde davranılırsa aynı felaketin tekrar gerçekleşeceğini söyleyerek Türk ulusunu uyarıyor:

"Onca zengin, onca gelişmiş devletimiz vardı. [Ey] Türk, Oğuz beyleri [ve] halkı, işitin! Üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe, [ey] Türk halkı, devletini [ve] yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? [Ey] Türk halkı, [kötü huyundan] vazgeç, nâdim ol! İtaatsizliğin yüzünden, [seni] besleyip doyurmuş olan akıllı hakanın ile bağımsız, müreffeh devletine kendin hata ettin, nifak soktun. Silahlı [düşman] nereden gelip [seni] bozguna uğrattı, dağıttı? Mızraklı [düşman] nereden gelip de [seni yerinden yurdundan] sürüp kaçırtdı? Kutsal Ötüken dağları halkı, gittin. Doğuya gidenler, gittiniz; batıya gidenler, gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evlâdınız köle oldu, hanım olacak kız evlâdınız cariye oldu. Bilgisizliğiniz yüzünden, kötü [davranışlarınız] yüzünden, amcam hakan vefat etti. Önce Kırgız hakanını balbal diktim. Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı [ve] annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı[nın] adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan [olarak tahta] oturttu, hiç şüphesiz..."¹

Bu satırlara göre, Tanrı'nın yarattığı kozmik düzen gereği ve onun temsilcisi hükümdar eliyle kurul-

¹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 15.

muş düzen, ulus yanılmadığı müddetçe sonsuza kadar sürecektir. Ancak tersi olması durumunda, devlet ve o yok olunca ulus da yok olacaktır. Türk ulusu yok olduktan sonra, dünyanın var olmasının bir anlamı yoktur; zaten kaosun ve kötülüğün temsilcisi düşman galip gelince dünya kötü bir yer haline gelecektir.

Bununla birlikte bu satırlara, genel insanlığın ve tüm dünyanın yok oluşuyla ilgili düşünce de kısaca yansımıştır. Ulus doğru davrandıkça onun ülkesini kimse yıkamaz; halkı kimse yok edemez. Her şeyi yaratan Gök Tanrı'nın var olduğu, Gök ve Yer-Su'dan ibaret dünyanın kendisi yok olursa "gök çöker, yer delinirse" halk yok olur.

Bu yazıtların dikilişinden sonra Türklerde yaza geçirilen birçok destanda, benzer hususlara dayanılarak, benzer dönemlerin olayları kozmolojik ve mitsel bir arka planda anlatılmaya devam edilmiştir.

Son yüzyılda, Rusların işgal ettikleri Türk ülkelerinde yaptıkları mitoloji veya din bazlı derlemlerde, değişik Türk halklarında, dünyanın yok oluşu yani kıyametle ilgili mitler de kayda geçirilmiştir. W. Radloff, biri Teleütlere diğeri ise Altay bölgesi Türklerine ait olmak üzere iki rivayet derlemiştir. Derlenmiş olan Teleüt rivayeti kısa bir parçadır ve gerçekleşecek bazı felaketlerden bahseder ancak başından da sonundan da eksik izlenimi veren metinde dünyanın sonu geldiğinde olacak olumsuz şeylere örnekler verilmektedir.

Örneğin, dünyanın sonu geldiğinde "gökyüzü demir, yeryüzü bakır olacak" sözüyle anlatılmak

istenen, insanların yaşayabileceği türden bir dünyanın artık var olmayacağıdır. Felaket gerçekleştiğinde insanlar arasında çatışmalar başlayacaktır. Yöneticiler ve halklar birbirine düşman olacaktır. Öyle zor zamanlar olacak ki sert taş yarılacak sert odun çatlayacaktır. İnsanoğlunun nesli yozlaşacak, boyları bir karışa inecek, erkekler başparmak kadar olacaktır. Hakkı olmayan bey olacak, baba çocuğunu, çocuk da babasını tanımayacaktır. Altın bir değere sahip olmayacak, bir tas yemek bir at başı büyüklüğündeki altından daha önemli olacaktır. Ayakların altından altın çıkacak ama kimse onu almayacaktır. Bütün anlatılanlar bu yöndedir.

Bununla birlikte yine Radloff'un derlediği Altay kıyamet miti daha ayrıntılıdır:

"Dünyanın sonu geldiğinde, / Kara toprak ateşle yanacaktır; / Kayrakan, Tanrı baba / Kulaklarını tıkayacaktır. / O zaman toprak yok edilecektir, / Toprak ve ekin yok edilecektir; / Başkaldıranın güçlü sesi / İnsanı sevindirecektir. / Çamur tepeleri sallanacaktır; / Demir üzeninin tabanı delinmiş olacaktır; / iğnenin deliği yarılmış olacaktır; Kalabalık halk yok edilmiş olacaktır; Kara solucan kanatlanacaktır; / Kara gözü kan bürüyecektir; / Pınarlardan kan akacaktır; / Yer uğuldayacak, dağlar ters dönecektir; / Bayırlar çökecektir; / Gökyüzü titreyecektir; Deniz dalgalanacaktır; / Toprak ters yüz olacak, üstü altta kalacaktır; / Yosun koparılmış olacak ve kül olacaktır; / Gökyüzü harekete geçecek, bir yarık açılacaktır; / Deniz dalgalanacak ve dibi görünecektir."

Metnin hemen devamında 9 rakamı ön plana çıkmaktadır. Denizin dibinde dokuz ayrı siyah taş vardır. Dünyanın sonu geldiğinde, bu kara taşlar dokuz yerinden kırıldığında, dokuz kasnağı bulunan sandıklar içinden demirden yapılmış dokuz adam dışarı çıkacaktır. İkisinin lider pozisyonunda olduğu bu adamların atlarının ön ayaklarında, kılıçlar, kuyruklarında da kalkanlar bulunacaktır. Bunlar, çarptıkları her şeyi yok edeceklerdir.

Dünyanın sonu geldiğinde, halkın huzuru kalmayacak, Güneş'in ve Ay'ın parlaklığı yok olacak, ağaçlar kökünden sökülecek, baba çocuğundan ayrılacak, anne en sevdiğinden ayrılacak ve kocasız kalacak, bitkiler yok edilmiş, tohumları tükenmiş olacaktır. Toprakta büyüyen kengel otundan çıkacak çekirgeler önüne çıkan hayvanları ve insanları yok edeceklerdir.

Bütün bunlar gerçekleştiğinde Tanrı'nın insanlara yardım için yarattığı kişilerden biri olan Şal-Jime, kengel otunu sökmesi için Mandı Şire'den yardım isterse de Mandı Şire bu çağrıya cevap vermeyecektir. Bunun üzerine Mandı Şire *"Büyük Bey halkını terk etti, / İyi aygır sürüsünü terk etti; / Kıyı yıkıldı, su kurudu; / Yakalı kürk eskidi, / Yakası yırtıldı; / Yönetilen halk, / Kanunsuz kaldı; / Dünyada yaşam kalmadı; / Yuvası olan kuş, / Yuvasını terk etti; / Çocuğu olan kadın, / Çocuklarını terk etti"* diye bağıracaktır. Ama May Tere susacaktır. Bunun üzerine Erlik'in kahramanları *"Karaş ve Kerey / Yerin altından çıkacaklardır, / Yerden yukarı çıktıklarında / Ülgen'in kahramanları / Mandı Şire ve May Tere, / Onlarla*

*savaşmak için, / Gökyüzünden ineceklerdir; / May Tere'nin kanıyla / Yeryüzü alev içinde yanacaktır, / Dünyanın sonu böyle olacaktır."*¹

Görüldüğü üzere kıyamet alametleri ortaya çıktığında, Kayra-kan, insanlara kulaklarını tıkar; çünkü insanlar kötü şeyler yaparak, dünyanın sonunun gelmesine yardımcı olmuştur. Dünyayı ve insanları yok oluştan kurtarmak için, Tanrı Kayra-kan'dan sudur etmiş Tanrı Ülgen'in, insanları ko- rumak ve kollamak için yarattığı Şal Jime, Mandı Şire'den durumu düzeltmeye başlamak için yardım isterken, Mandı Şire cevap vermeyecek, May Tere de susacaktır. Onların görevlerini yapmamaları üzerine, bundan cesaret alan, Erlik'in yarattığı güçlü varlıklar olan Karaş ile Kerey, yerin altın- dan onlarla savaşmak üzere çıkacak, bu nedenle mecbur kalan Mandı Şire ve May Tere de onlarla savaşmak üzere gökten yere inecek, ancak dünya- nın sonu geldiği için, bu savaşta başarılı olama- yacaklar ve May Tere ölecek, onun kanıyla bütün yeryüzü kaplanacak ve alev alev yanmasıyla da dünyanın sonu gelmiş olacaktır.

Müslüman Türklerin kıyametle ilgili anlatımları da bunlara benzer. Dünyadaki tüm kıyamet senar- yolarında benzer şeylerden söz edilmesi insanların dünyanın ve yaşamın sonunun ne şekilde olacağını her çağda merak ettiklerini kanıtlamaktadır.

¹ Wilhelm Radloff; *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatı*, s. 183-186.

B. Tufan Öyküleri

Türk mitolojisinde son zamanlarda derlenen, dünyanın sonunu anlatan çeşitli mitler de vardır. Bunların çoğu küçük parçalar halindedir. Ayrıca bir de Ön Asya mitlerinde yaygınlıkla karşımıza çıkan, insanlığın sonunun geldiği ve geri kalan bir avuç insan, hayvan ve bitkiden yaşamın yeniden türediğinin anlatıldığı tufan efsanelerinin benzerleri de Türk mitlerinde anlatılmıştır. Semitik, Nuh Tufanı mitinden farklı olarak bunlarda Nuh'un değil başka kişilerin adı geçer. Esasında Nuh tufanı, Yahudilerin Mısır'dan çıkışı gibi konularla ilgili efsanelerin tümü, bir ana efsane olup, Yahudilerin kurtuluş ve türeyiş efsanesi olarak ele alınabilir. Bunlar Türklerin yaratılış ve türeyiş efsanelerinden farklıdır, sadece geç dönemlere ait Türk tufan efsanelerinde benzerlikler vardır.

18-19. yüzyıldan sonra derlenmiş bazı Türk söylenceleri arasında, tufan efsaneleri de vardır. Bu derlemelerin en ilginçlerinden biri Anohin'in Altay Türklerinden naklettiği efsanedir. Altaylara göre üzerinde yaşadığımız yer, başlangıcı tufan olan ikinci aşamasını yaşamaktadır: Bir tufandan önceki dönem vardır bir de tufandan sonraki dönem. Altaylara göre tufanın olacağını ilk olarak "*demir boynuzlu gök teke*" haber vermiştir. Bu motif Türkler açısından son derece ilginç ve önemlidir, çünkü tecrübeli önder tekeler (erkek keçiler), burada, gök-kurdun Oğuz Kağan'a yol göstermesi gibi, insanlara yol göstermekte, onları uyarmaktadır. Koç, teke, gök-kurt önder ve yol gösterici hayvanlar ola-

rak, Türk kültüründe milattan önceki devirlerden bu yana önemli yer tutmuştur. Bunlar aynı zamanda çeşitli devirlerin koruyucu ruhları veya hayvan ata ve analarıdır.

Bu tufan mitinde, tekenin gök-teke olarak nitelendirilmesi de onun liderliğine ve elbette Gök Tanrı'dan geldiğine bir işaret olarak kabul edilebilir. Efsaneye göre bu teke insanları uyarmak için, deli gibi meleyerek dünyayı dolaşır ve insanları uyarır. İnsanlar bu uyarıya kulak asmaz çünkü yedi gün boyunca deprem olması; yine aynı yedi günde dağların ateş püskürmesi; yağmur, fırtına, kar olmasına rağmen insanlar uyanmamıştır. Bu arada sürekli bir soğuk başlar. İnsanlardan yedi kardeş, içlerine doğan bir ilhamla ve belirtilerden yola çıkarak tufanın olacağını anlarlar.

Yedi kardeşin metinde belirtilişi de ilginçtir. Kardeş olarak söylenenler, aslında Gök Tanrı'dan türediği belirtilen ikinci derecede tanrılar veya ruhlardır. Ayrıca, bir delil olmamakla birlikte bunların, Tanrıça Umay'dan doğan Gök Tanrı'nın çocukları olarak kabul edilmesinin mümkün olup olmayacağı da tartışılabilir. Anohin'e göre bunlardan en büyükleri Erlik, en üstün yeteneklerle donatılmış ve *nomçı* yani kitapçı olarak bilineni Ülgen idi. Buradaki *nom* kelimesi Budist etkilere işaret ediyor olmalı.

Bu yedi kardeş, kendilerini ve faydalanacakları hayvanları kurtarmak için bir gemi yaparlar. Gemiye, her cin, hayvan ve kuştan birer çift alırlar. Böylece sular kabarıp tufan gerçekleştiğinde, bu gemiye sığınarak kurtulurlar. Yaratılış efsanelerinde belirtilen kozmik okyanus gibi suyun her yeri kapladığı

bu zamanda, kardeşlerden Ülgen, suyun çekildiği bir kara parçası bulmaları için, sırasıyla horoz, kaz ve kuzgunu gemiden dışarıya gönderse de bunlardan ilki ölür diğerleri de geri dönmez. Böylece bir süre vakit geçer ve bazı yerlerde sular alçaldığından olsa gerek yedi kutsal kardeş gemiden ayrılır.

Yedi kardeş, insan olmadıklarından dolayı sonraki insan neslinin yaratılması gerekir. Tanrı Ülgen hikmetli olduğu belirtilen *nom* vasıtasıyla insan yaratmaya başlar. İnsan yaratmak için bir altın kâse içine bir gök-çiçek koyar. Bu motif de son derece ilginçtir, çünkü gök-çiçek Budist Türk mitolojisinde de karşımıza çıkan, iyi ruhların cennette *lotusun* (nilüfer çiçeği) göbeğinden, bebek halinde yeniden doğması mitini hatırlatır. Ancak çiçek burada farklı olarak, gök renginden ötürü Gök Tanrı ile bağdaştırılmıştır.

Yaratılış efsanelerinde olduğu gibi bu tufan efsanesinde de Ülgen'i kıskanan Erlik, söz konusu çiçeğin bir parçasını çalıp saklayarak ondan kendisine bir insan yaratır. Durumu anlayan Ülgen ona çok kızar. Onun yarattıklarını "kara kayış kuşaklı kara kavim", kendi yarattıklarını da "ak kavim" olarak nitelendirir ve Erlik'i lanetleyerek, onun kavmini Güneş'in battığı yere kendi kavmini de Güneş'in doğduğu yere gönderir.¹

Uno Harva, bir Altay tufan efsanesinde geçen suları, diğer bazı araştırmacılar gibi suların efendisi veya tufanın efendisi denilebilecek bir tanrıya olan inançla ilişkilendirir. Onun deyiş şekliyle Ca-

¹ Metnin yorumsuz şekli için bkz. A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 19-20.

yık Han, Gök Tanrı ile insanlar arasında aracı, insanların koruyucusu olan bir ruhtur. Bazı yerlerde ona yüksek bir dağda yapılan törende beyaz kuzu kurban edilir. Efsane şu şekildedir:

"Suların bütün yeryüzünü kaplama tehlikesi ortaya çıktığında, Baş Tanrı lgen, Nama adında mübarek bir adama bir gemi yapmasını emreder. Gözleri zayıf olan Nama, geminin inşa işlerini oğulları Soozun-uul, Sar-uul ve Bliks'e verir. Bir dağın tepesinde inşa edilen gemi hazır olduğunda Nama, geminin 80 kulaç uzunluğunda iplerle köşelerinden yeryüzüne bağlanmasını emreder. Bu ipler sayesinde suların ne zaman 80 kulaç derinliğe ulaştığını bilmeyi hesaplayabilmektedir. Nama, ailesiyle gemiye binerken, sulardan korkarak ona sığınan bütün hayvanları ve kuşları da yanına alır, yedi gün yedi gece sonra sular artık 80 kulaç derinliği aştığında geminin iplerini çözerler. Yedi gün yedi gece daha geçtikten sonra, en büyük oğluna pencereleri aıp dışarıyı gzetlemesini söyler. Soozun-uul dışarıya bakıp; her şeyin sular altında olduğunu, sadece dağların zirvelerinin göründüğünü bildirir. Ardından oğluna aynı şeyi tekrar söylediğinde ve oğlu; 'Gökyüzü ve sular dışında görünen hiçbir şey yok' diye cevap verdikten bir süre sonra gemi iki dağın arasında karaya oturur. Nama pencereyi açarak önce bir kuzgunu serbest bırakır, ama kuzgun geri dönmez. İkinci gün Nama, bir kargayı, üçüncü gün de bir

*saksağanı dışarı yollar ama, bunlar da geri dönmezler. Dördüncü gün Nama bir güvercini gönderir ve güvercin gagasında bir kayın dalı ile geri döner. Diğer kuşların neden geri gelmediklerini güvercinden öğrenirler ki; kuzgun bir geyik leşi, karga bir köpek leşi, saksağan da bir at leşi bulmuş ve onları yemek için orada kalmışlardır. Nama, bunu duyunca çok öfkelenir ve onlara şu sözlerle lanetler: 'Şimdi ne yapıyorlarsa, dünyanın hitamına kadar da aynısını yapsınlar' der."*¹

Bu efsanenin sonrasında gerçekleşen şeyler çok ilginçtir ki burada Göktürklerden beri Türklerde var olan "balbal yapma" anlayışının bir şekli yansımaktadır:

"Karısı artık yaşlanmış olan Nama'ya; yakında ölüp öte dünyaya gideceğini ve orada Nama'ya hizmet etmeleri için tufandan kurtulan bütün insan ve hayvanları öldürmesini söyler."

Eski Türklerdeki inanışa göre bu dünyada öldürülen önemli düşmanlar veya kimseler öteki dünyada onların hizmetinde balbal olarak varlıklarını sürdürüyorlardı.

"Annesinin niyetini anlayan, ama buna karşı çıkmaya cesaret edemeyen büyük oğul Soozun-uul, babasına gördüğü bir rüyayı anlatmaya başlar: 'Mavi-siyah renkli bir ineğin bir

¹ Uno Harva, *Altay Panteonu*.

*insanı yediğini gördüm, insandan geriye sadece ayakları kalmıştı' der. Nama, oğlunun yaptığı kıyaslamayı anlar, kılıcını çekip, karısını ortadan ikiye böler. Daha sonra Nama ölüp, gökyüzüne çıktığında, oğlu Soozun-uul'u da yanına alır ve onu beş yıldızdan oluşan bir takımyıldızına dönüştürür."*¹

Burada inek, renkleri itibariyle kötülüğe ve inek olmasından dolayı da Nama'nın karısına işaret etmektedir. Maaday Kara Destanında olduğu gibi Türk destanlarında veya efsanelerinde kahramanlar ve ailesi öldüğünde gökteki yıldızlara dönüşür. Burada da Nama ve oğlu için böyle düşünülmüştür.

Bilindiği üzere Tufan konusu Hz. Nuh ile bağlantılı olarak Tevrat ve İncil'de, ayrıca Kur'an-ı Kerim'de de çeşitli yerlerde geçmektedir. (Tekvin: 7-8) Tanrı'nın bütün insan ve canlıları yok ettiği ve yalnız Nuh ve onun gemisinde kalan canlıların kurtulduğu belirtilir. Tanrı, Nuh'u ve gemisindekileri hatırlayınca suların alçalmasını sağlar ve Nuh'un gemisi Ararat dağlarına yani Ağrı Dağında bir yere oturur. Günümüzde üç ilahi dine mensup çeşitli araştırmacılar, Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'de geçen Nuh'un gemisi efsanesinin gerçek olduğunu kabul edip, Nuh peygamberle insan ve canlıları kurtaran geminin söz konusu kalıntılarını Türkiye'de, Ağrı Dağında aramaktadır. Sümerler üzerine araştırmalar yapan kimi araştırmacılar Nuh efsanelerinin kökeninin eski Sümer mitolojisi olduğu üzerinde durmaktadır.

¹ Uno Harva, *a.g.e.*, s. 104-105.

C. İnsan Ölümü

Müslüman Türklerin inanışına göre insanın ölümü “küçük kıyamet”tir; ancak eski Türkler bu konuya daha olumlu ve ılıman bir görüşle bakarlar. Ölüm, eski Türklerin tedirgin olduğu bir şey olsa da bu dünyada yaşadıklarına benzer bir hayatla yaşama-ya devam edeceklerini düşündüklerinden bununla ilgili büyük bir korkuları yoktu. MÖ 3000’den beri İç Asya, Orta Asya ve Avrasya’nın orta bölgelerinde Türklerin ataları ve Türkler arasında 12-13. yüzyıllara kadar inşası devam eden kurganların şekilleri ve içlerindeki buluntular, Türklerin öldükten sonra da bu dünyadakine benzer bir yaşam sürdürebilecekleri bir yere gittikleri şeklinde bir anlayışının olduğunun net bir göstergesidir (Resim 14). Söz konusu mezarlar çoğunlukla bir ev gibi tasarlanmaktadır. Defin odası da özel bir şekilde düzenlenip döşenmektedir. Buraya, ölen kişinin yaşantısında kullandığı eşyaların küçük boyutlu örnekleri, çeşitli inançlara ilişkin nesneler veya heykeller, hatta ölüye sunulan ya da ölümden sonraki yiyeceği yemekleri temsil eden, bir sehpa üzerindeki kap içine bırakılmış, kemikleri kalmış et parçaları bile konulmuştur. Ayrıca ölünün kendisi de tören elbiseleri, silahları ve takılarıyla gömülmüştür. Ceset bazı dönemlerde odanın zeminine bırakılmış, MÖ 3. yüzyıldan sonra da ağaç lahitlere konularak defin odasının bir duvarına yakın bir yere yerleştirilmiştir. Gömülürken lahtin altına veya üstüne dokuma örtüler konulmuş, bazen cesedin kendisi de bu örtülerle sarılmıştır. Eğer varsa, ölünün servetinin ölümler

RESİM 14

dünyasında da etkili olması için, altın veya gümüş eserler de mezara gömülmüştür. Kısacası önemli ve zengin bir kişinin defin odası, hayattayken yaşadığı evin minyatür boyutta bir uygulamasıdır. Böylece kişinin, ölümler dünyasında bu dünyadakine benzer bir hayat yaşayacağına dair inanç, arkeolojik kalıntılardan rahatlıkla anlaşılmaktadır (Resim 15-17).

Bazı mezarlarda, ölünün yakılarak küllerinin veya kemiklerinin bir kap veya kutu içinde gömüldüğü, bazen defin odasına konulduktan sonra odanın ateşe verildiği, birçok kurgan veya başka mezar örneğinde yapılan kazılarla açığa çıkarılmıştır.

Milattan önceki devirlerde yaşayan bazı Türkler gibi Göktürkler de ilk dönemlerinde ölümlerini yakarak küllerini kurganlara koyuyorlardı. Son zamanlarda arkeolojik kazılarla açığa çıkarılan Moğolistan'daki Göktürk devrine ait Mayhan Uul kurganında da defin odasında bir ağaç kutu içerisinde ölen kişinin küllerine rastlanılmıştı. Ancak, Çin eski hanedan tarihlerinde de belirtildiği üzere, Göktürkler geçiş aşaması olmaksızın birdenbire ölümlerini yakmadan gömmeye başladılar. Onları buna sevkeden şeyin ne olduğunu bilinmemektedir. Birçok Göktürk devri kurganında iskeletlere rastlanmış olması da bunu göstermektedir. Eski Türkler arasından geç

RESİM 15

dönemlerde derlenmiş inançlara göre, Türklerde öldükten sonra dirilme, özellikle kemikler ve kandan olmaktadır. Küllerden tekrar hayat bulma da buna eklenebilir. Hayat sıvısı olan kanın tekrar ölenin dirilmesini ifade etmek üzere, mezarlara kırmızıya boyanmış bir kil topağıyla simgelenmek suretiyle konduğu da bilinmektedir. Özellikle milattan önceki devirlerde birçok mezarda cesetler üzerinde aşı boyası kalıntılarının bulunması da bu yüzdendir.

Türk soylu erkek ve kadınları, hükümdarları, savaşçıları, kadın veya erkek şamaları veya din görevlileri için inşa edilmiş kurgan veya başka türden mezarların önemli bir kısmında özellikle de hükümdar, bey, savaşçı mezarlarında en dikkat çekici hususlardan biri ölüye eşlik etmek üzere atların da gömülmesidir. Atların sayısı, mezarın büyüklüğü-

ne, ölünün önemi veya zenginliğine göre, 1'den başlayarak 10'un üzerine kadar çıkabilir.

Gmlen atların bir bölümü ölünün hayattayken kullandığı kendi atları, bazıları cenaze törenine gelen boy reislerinin armağanlarıdır. Bazı mezarlarda ise yuğ töreninde, ölünün ruhu adına, törene katılanlara yemek için sunulan atların kemiklerinin de gömüldü görülür. Tıpkı ölünün kendisinin elbise ve silahlarıyla gömülmesi gibi atlar da kendisine ait zengin koşum takımlarıyla gömülmüştür. Ancak fakir bölgelerde veya ölünün çok zengin olmaması durumunda, doğrudan doğruya mezara gmlmezlerdi; bu durumda, bazen atın başı veya kemiklerinden bazıları veya sadece bir eyer gömülür ve bunlar da atı temsil ederdi.

At, ölenin öbür dünyaya üzerinde gideceğı kanatlı atı veya öteki dünyada kullanacağı atları temsil ederdi. Atların kuyrukları oğ kere yas ifadesi olarak kesilir veya rlrd. Kuyruklar bazen kesilerek ayrıca mezar odasına konurdu. Yine yas ifadesi olmak üzere, kurganlarda keseler içerinde kadın sa buklelerine veya bir şapkaya bağlı kadın sa örgülerine de rastlanmıştır. Bütün bu atlar ve gömülen nesnelerin bir kısmı aynı zamanda kurban veya sunu anlamındadır. Gmlen bazı şeylerse ölünün ruhu için ve ller âleminde karşılaşacağı akrabalarına sunulmak içindir. Atlar eski Türklerde asil soydan kişiler için de ngrldğı gibi kanları akıtılmadan ldrlr ve mezara konurdu.

Bir kısım kurganlarda asıl lyle birlikte kadınların ve hatta hizmetkârların da gömülmesi bazı tartışmalara neden olmuştur. Araştırmacıla-

RESİM 16

rın önemli bir bölümü, sonra gömülenlerin intihar ettirilerek veya zorla öldürüp gömülerek mezara konulduğu düşüncesindedir. Hun devri öncesinde ve sonrasında bu tür gömülerin örneği çoktur. Göktürk devrinde ise buna rastanmaz; ölen kişi, daha çok atıyla, iki arkadaşın birlikte defnedilişi gibi, ilginç pozisyonlarda gömülmüştür. Göktürk devri kurganları, Hun öncesi ve sonrası Türk kurganlarından daha az sayıda eşya ve buluntu içerir, onlarda çoğunlukla birbirine bitişik odalar yoktur. Sadece birkaç büyük kurganda odalara rastlanır ama şimdiye kadar açılan Göktürk kurganlarının çoğunluğu orta ve küçük büyüklüktedir.

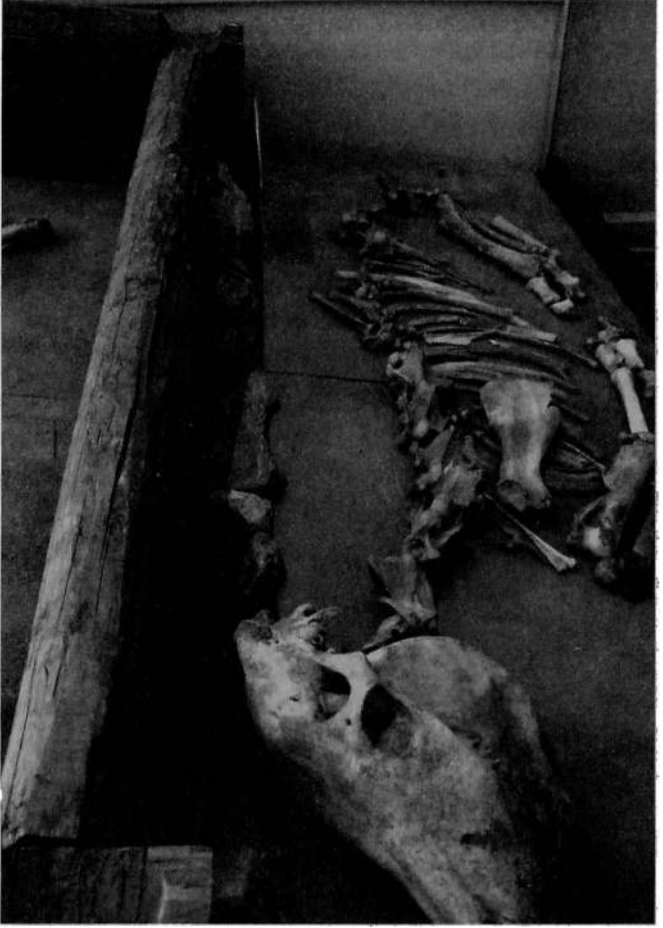
Kurganların dış görünümü, şekli ve gruplar halinde belli bir düzene göre yerleştirilme biçimleri de bazı sembolik anlamları yansıtmaktadır. Kurganın asıl kısmı defin odasını koruyan üst bölümdür. Bu bölüm çoğu örnekte suni bir tepe gibidir ve Yer-Su

unsurlarına atıfta bulunur. Dağ unsuruna, topraktan yaratılmaya vs işaret eder. Aynı zamanda gökle bir ilişki kurulmuş olur. Bazen kurganın üzerine, dikey bir gövde üstüne yatay olarak konmuş sırtık üzerine, göğe gideceğine işaret etmek üzere at kurbanı kafası ve derisi konulur ki bu işlem Göktürk döneminden itibaren uygulanmış olabilir (Çizim 7).

Günümüze yakın Türk halkları arasında kurban yerlerinde böyle uygulamalar görülmüştür. Ayrıca İbn Fadlan, seyahatnamesinde hem bu hususu anlatır hem de balballardan söz eder. Ancak ondan da erken tarihli bilgilere Göktürk Yazıtlarında ve Çin hanedan tarihlerinde rastlanır. Kurganların üst yapısının piramit şeklinde olduğu da görülür.

Kurganlar bulundukları yerde yalnız olarak yer almaz; düzenli gruplar halindedir. Bazen bir asıl olmak üzere onun etrafına yerleştirilmiş daha küçük uydu kurganlar da vardır. Kurganların üzerinde veya etrafında ya da kurgana giden yol üzerinde taş heykeller, dikilitaşlar ve Göktürk devrinden itibaren balballar bulunur.

Taş heykeller ölen kişileri temsil eder (Resim 1). Bunlar çoğunlukla erkek, bazen kadın bazen de kadın ve erkek çiftler halindedir. Taş heykeller, çeşitli önemli yollar üzerinde, ölen önemli bir atayı temsil etmek üzere mezar olmaksızın da dikilebilir. Buna ilişkin birçok örneğe rastlanmıştır. Onların bazıları da tören yerleri veya anıt mezarlar ya da kült yerlerinde bulunur. Taş heykeller genellikle halk arasında canlı olarak kabul edilir ve ata kültleri gereği ataları ifade ederler, bu yüzden dilekte bulunmak için onlara sunu yapıldığı da olur. Bütün bu taş hey-

RESİM 17

kellerin çoğunluğu ellerinde bir sunu kabıyla birlikte gösterilmiştir. Bunların önemli kısmı kadehtir ancak bir kısmı da kavanoz, tas, yemek kabı gibi değişik kaplardan oluşur. Heykellerin elinde çeşitli pozisyonlarda tuttuğu kap veya kadehler, ölünün öteki tarafta kendini karşılayanlara, sunmak üzere

götürdüğü sunuyu ifade eder veya öldükten sonra dirilmek hususunda işe yarayacak bir sıvıya veya yemeğe işaret edebilir. Bazı araştırmacılar bunu abıhayatla da bağdaştırırlar. Bu kapların bazıları ölü külü konulan kaplara da benzemektedir. Kadeh ise bir yandan hükümdarlık sembolizmiyle ilgilidir bir yandan da sözleşmeyi temsil eder. Bütün bu taş heykellerin, dikili taşların öncülleri, bir Ön Türk kültürü olan Okunye devrine yani MÖ 3000 sonlarına inmektedir.

Orta ve İç Asya'da eski Türklerin ve atalarının hâkim olduğu yerlerde, Göktürk devrinden itibaren devam eden süreç içerisine tarihlenen, üzerinde eski Türk runik alfabesiyle yazılmış pek çok sayıda yazıtlı dikilitaşlar tespit edilmiştir. Günümüzde bazı araştırmacılar bunları mezar yazıtı olarak anmaktaysa da bunlara mezar yazıtı veya mezar taşı demek çok da doğru değildir. Çoğu, ölü anısına dikilmiş taşlardır. Bu yüzden dikili taş veya ölü taşları demek daha doğru olacaktır. Söz konusu ölü taşlarının çoğunluğu okunmuş ve Türkçeye aktarılmıştır. Söz konusu taşlar, hem maddi olarak hem de yazılarının anlamı itibarıyla, eski Türklerin ölüm karşısındaki duygularını da yansıtırken bazı mitsel motifler de içerir.

Hakasya'da bugün Minusinsk Müzesinde bulunan Oznachennoye I dikilitaşının üzerine oyulmuş runik yazıda bugünkü anlamıyla şunlar yazmaktadır:

"1. Eşlerim, akrabalarım, [sizden] ayrıldım, ne gam ne acı! Kayın akrabalarım! 2. [Ben] ünlü Çekün Tutuk'um, ne yazık [sizden] ayrıldım! 3.

Devletim, hanım, yazık bana, [sizden] ayrıldım! Altın sadak[ım senden] ayrıldım! 4. Otuz beş er öldürdüm. 5. [Unvanım] mutemet devlet [adamı idi]. 6. Hükümdarınız sizi kaybetmenin acısını yaşıyor, savaş arkadaşlarınız ise sizin [ölümünüzden dolayı] kendilerini lanetliyorlar. 7. Benim yoğ merasimim böyle olmuş. Ayrıldık.”¹

Görüldüğü gibi yazıt genel itibariyle ölen kişinin ağzından ölenin duygularını yansıtır. Bununla birlikte onun sözlerini, taşı dikip üzerine yazıları oyan kişi aktarır. Ölen ve kalanlar açısından, bu ölümün yarattığı üzüntü söz konusudur. Üzüntünün sebebi ölmek değil sevdiklerinden, yurdundan, sahip olduklarından ayrılmaktır. Onlar da hiyerarşik sıraya göre belirtilir. Önce eşler, sonra kan bağı olan akrabalar ve “kayın” sözüyle de diğer akrabalarından ayrılmanın ne kadar acı verici olduğu söylenir. İkinci satırdaki “ünlü” ifadesi, başkası tarafından ölenin ağzından yazıldığını gösterir. Sonra sıra devlet ve yöneticisine gelir ki ölen şahsın ülkesinden ve hükümdarından ayrıldığına üzüldüğü belirtilir.

Kişisel olandan toplumsal olana doğru böyle bir sıralama söz konusuysa ardından tekrar kişisel olandan söz edilir. “Altın sadağımdan ayrıldım” sözündeki “altın” ifadesi önemi artırmak içindir. Muhtemelen okçu olan bu kişi silahlarından ayrılmanın da büyük üzüntü verdiğini belirtir. Dördüncü satırda otuz beş savaşçı öldürdüğünün belirtilmesi de önemlidir. Bu ifade onun sadece iyi bir savaşçı olduğunu bildirmez, aynı zamanda “balbal” kavra-

¹ İ. V. Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, s. 46.

mına da atıfta bulunmuş olur. Çünkü anlayışa göre Göktürk savaşçıları, kahramanları, hükümdar ve beyleri, güçlü birini bu dünyada alt ettiklerinde, öteki dünyada da alt etmiş sayılır ve yendiği kişi diğer dünyada da hizmetinde olur. Sonraki satır, savaş zamanları dışında yaptığı işi ve rütbesini ifade eder. Altıncı satır ise yuğ töreninden bir sahneye atıfta bulunur. Ölen önemli, değer verilen kimseler için törende hazır bulunan eş, akraba, dost, silah arkadaşları vs dövünerek, yüzlerini çizerek kanlı gözyaşlarıyla ağlarlar. Ölümünden dolayı yaşanan acının belirtilmesi ve “kendilerini lanetliyorlar” sözü bu hususa işaret ediyor olmalı. Son ifade aynı zamanda silah arkadaşlarının onu koruyamadıklarından dolayı duydukları üzüntüye de değinmiş olur.

Ölen kişilere ait bazı yazıtlardaysa daha kısa bir ifadeyle ölen kişinin adı, öldüğünde bulunduğu yaşı ve eşi, oğlu, beyi, akrabalarına doyamadan gittiği belirtilir.

Üzerinde bir Türk damgası da bulunan sert bir taştan yapılmış bir dikilitaşın üzerinde runik yazıyla Türkçe oyulmuş Çaa-Höl X yazıtında şöyle der:

“1. Kırk [elli] üç yaşımda ayrıldım. 2. Ağabeyim Boğra ben öldüm, ne yazık! 3. Odalarındaki eşlerime, oğullarıma, 4. Beyime, akrabalarımaya doymadım.”¹

Balballar konusu, henüz çok netleşmiş bir konu olmamakla beraber eski yazıt ve belgelerdeki bazı ifa-

¹ İ. V. Kormuşin, *a.g.e.*, s. 174.

delerden bunların ölen önemli kişinin hayattayken savaş veya mücadeleleri sırasında öldürdüğü önemli kişileri temsil ettiği ifade edilebilir. Balbal terimi ilk defa Göktürk devri Türk yazıtlarında geçmektedir. Böylece ölen önemli kişiler onları alt eden kişiler için ölümler dünyasında da yenilmiş sayılıyor ve onların hizmetinde yer alıyordu. Bu nedenle bir hanedanın hâkimiyet dönemi bittiğinde onların düşmanları, bazen, öleni temsil eden taş heykellerin kafalarını kırarak-kopararak canlanmalarını engellemeye çalışıyor ve bu durumdan kurtulmayı hedefliyorlardı.

Türklerde, ölü gömülmeden önce yapılan cenade törenlerinin Tagar kültürü devrine kadar indiği zannedilmektedir (MÖ 8. yüzyıldan itibaren). Bu törenler bugüne kadar bazı değişikliklerle sürmüştür. Eski Çin kaynakları bu törenlerin Göktürk dönemine ait olanların kısa açıklamasını vermektedir. Keza İbn Fadlan seyahatnamesinde ve başka yerlerde de bu açıklamalar vardır. Yuğ töreninde gösterilen yas davranışları kanlı gözyaşlarıyla ağlamak için yüzünü bıçakla yaralama, kulağını kesme, saçını kesme vs gibi simgesel yas ifadeleri Osmanlı dönemine kadar hatta bazı yerlerde günümüze kadar ulaşmıştır. Ayrıca ölünün onuruna gelenlere sunulan yemek de günümüze kadar ulaşan uygulamalar arasındadır. Bütün bunların dışında ölünün mezarı yapılıncaya kadar bekletilmesi için kurulan çadır da "taziye çadırı" adı altında günümüze kadar gelmiştir.¹

¹ Yaşar Çoruhlu, "Sanat Tarihine Yansımalarıyla Altay Destanı Maaday Kara'da Mitsel Motifler," VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu - Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Bildiriler Kitabı, s. 359-

Eski Çin kaynaklarından Ts'e-fu-Yüan-Kui'nin 956. bölümünde Göktürklerin yuğ töreni hakkında şöyle denilmektedir.

*"Ölen biri olduğunda cesedini otağının içine koyarlar, oğulları torunları ve bütün akrabaları kadın erkek hepsi at, koyun kesme suretiyle otağın önünde kurban ederlerdi. Otağının etrafını yedi defa dolaşırlar, kapısına geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini, giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde yakarlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilir. İlkbahar ve yazın ölenler, çayırların ağaçların [yapraklarının] sararıp düşmesine kadar bekletilir; sonbahar ve kışın ölenlerin külleriye çayırların, yaprakların ortaya çıkışına kadar bekletilirdi. Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlardı ve küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları, önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlardı, atla [mezarın] etrafında dolaşıp, yüzlerini yine keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu. Sonra yere dikilen bütün taşların sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların miktarı kadardı. Kurban edilmiş olan koyun ve at kafaları dikili taşların üstüne asılırdı (Çizim 7). [Aynı gün] erkek çocuklar iyi elbiseler giymiş bir şekilde defin işleminin yapıldığı yerde topluca yemek yerlerdi."*¹

398, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 10-12 Ekim 2016, Bolu. Kaan Matbaa, İstanbul, 2016.

¹ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boy-*

Sanat tarihi ve arkeolojiyle ilgili çeşitli materyaller sayesinde eski Türklerin ölümle ilgili bazı düşüncelerini tespit etmek mümkündür, eksik kalan kısımlar da geç dönemlerde Türk halkları arasında yapılan alan araştırmalarıyla derlenen bilgilerde görülür.

Eski Türkler eceliyle ölmeyi küçüklük olarak görüyorlardı. Kahramanca ölmek üstün tutuluyordu. Hatta bu yüzden bazı araştırmacılar Göktürklerde bir savaş kültünün de olduğunu ileri sürmüşlerdi. Bununla birlikte insanlar hastalıktan ve kötü ruhların faaliyetlerinden dolayı da ölüyorlardı ki hastalık da kötü ruhların işiydi.

Ruhun ölümsüz olduğu düşüncesi Türklerde de vardı. Yapılan tespitlere göre ruh birkaç çeşitti. Ruh bir yerden bir yere kuş biçiminde gidiyordu. O yüzden "uçmak" ölünün ruhunun gideceği ata ruhların makamını ifade etmenin yanı sıra ölmek anlamına da geliyordu. Orhun Yazıtları ve birçok eski belgede ölenlerin ruhlarının uçtuğunu veya uçmağa vardığı söyleniyordu. Bu ifade de Türk halkları arasında, en azından bir kısmında yaşamış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Şamanların uygulamalar yaptığı Türk halklarının inançlarında, daha önce söylediğimiz gibi, insanların ruhlarının kuş biçiminde bekletildiği bir yaşam ağacı söz konusuydu. Eğer ölen kişiler hayatlarını yaşayamamış bebeklerse onların ruhları, daha sonra yeniden doğmak üzere, bir kuş biçiminde, başlangıçta bulundukları bu ağaca dönüyordu. İlk doğumda olduğu gibi bu doğumda da Tanrıça Umay'ın fonksiyonu vardı.

Eski Türklerde başlangıçta olmayan cennet düşüncesi, yabancı din ve mitolojilerin etkisiyle oluştuğunda, öldükten sonra yaşanılacak ayrı bir dünya olarak cennet tasavvuru ortaya çıkmıştı ve yine çoğunlukla “uçmak” sözcüğüyle tanımlanmıştı. Cennet gibi muhtemelen yabancı etkilerle birlikte gelen cehennem kavramı da daha çok “tamu” sözcüğüyle ifade edilmişti.

Radloff’un Altaylı Türklerden yaptığı tespitlere göre İnsan doğacağı zaman, Tanrı Ülgen oğluna emir verir o da işi Yayıçi denilen ruhlardan birine havale eder. Yayıçi Süt-Ak Köl’den hayat enerjisini alarak, yeni doğan kişiyi dünyaya çıkartır. Erlik ise doğuma engel olmak için hizmetindeki *körmös* denilen kötü ruhlardan birini gönderir. Eğer çocuk doğar ve yaşarsa ömrü boyunca sağ omuzu yanında Yayıçi sol omuzu yanında Körmös bulunur. Yayıçi insanın iyi işlerini körmös ise kötülüklerini yazar. Erlik insanın bir müddet yaşadıktan sonra canını almayı başardığında, Körmös ölenin ruhunu aşağı dünyanın yedinci katına götürür. Erlik’in hüküm kürsüsünün bulunduğu bu yerde Yayıçi ve Körmös ölenin yaptıklarına şahitlik ederler. Eğer insanın iyilikleri fazla ise kurtulur ve Yayıçi onu yukarıya, göğe çıkarır; ancak kötülükleri daha fazla ise aşağı dünyadaki cehennemin en alt katına indirir (Radloff, 1994).

Türkler “cennet” ve “cehennem”i ilk kez Budistlerden öğrenmiş olabilirler. Hun devrinden beri Budizme eğilim gösteren bazı Türkler, hatta onların hükümdarları vardı. Tabgaçlar, Uygurlar, Karluklar başka dinlere girmeden ve İslamiyeti kabul etme-

den önce bu iki konudaki birçok şeyi Budist metinlerden aldılar. Hemen hemen belli başlı bütün Budizme ait özgün metinler, eski çağlarda, Türkler tarafından Türkçeye çevirilerek kullanılmıştı. Karahanlılar İslami çevreye girdikleri zaman ilk tercümelerden olmak üzere Kur'an-ı Kerim'i de Türkçeye aktarmışlardı. Böylece Türkler Budist, Taoist, Maniheizt vb cennet ve cehennem anlayışlarını Türk İslam dönemine dahil etmişlerdir. Bunların izleri bugün dahi görülür.

Budizmde de cennet ve cehennem tasavvurları başlangıçta bulunmamakla birlikte sonradan, Mahayana Budizminin ortaya çıkmasıyla oluşmuş olsa gerektir. Zira bu iki kavram Budist mitolojinin önemli bölümlerini meydana getirir.

Budizmde çok sayıda cennet tasavvuru vardır. Hindoloji uzmanı K. Kaya'ya göre bu cennetlerin sayısı 28 olup bunlardan altısı "istekler cenneti", on sekizi "biçim dünyası cenneti", dördü "biçimsizlik dünyası cenneti"dir. Sukhavātī cenneti bunlardan biridir. Bir diğer adı Amitabha cennetidir. Sukhavātī Vyūha Sūtra'da bu cennetle ilgili ayrıntılar anlatılmaktadır.¹

Hackin, bazı cennet sahnelerinin Orta Asya Budist resim sanatı ikonografisinde de devam ettiğini söyler. Orta Asya'da Budist döneme ait birçok cennet sahnesini tasvir eden resim bulunmuştur. Kompozisyonlar oldukça karmaşık bir ikonografik şemayı tekrarlamakla birlikte, ikinci derecedeki diğer figürler, çoğunlukla merkezi bir insan figürünün

¹ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, s. 58, 176.

etrafında yer almışlardır. Bazı resimlerde, sabit bir şekilde sütunlar üzerine yerleştirilmiş bir sarayda, Sukhavātī olarak ifade edilen “Batı’nın mutlu toprağı”nın hâkimi Amitabha ve Budizmin mehdisi ve ayrıca tıbbın efendisi Maitreya bulunur ve esasında bu cennetin efendisi olan Buddha’nın başkanlık ettiği bir tanrılar meclisi yer alır. Merkezdeki tanrı ve onun yardımcıları, resimlerde bazı küçük değişikliklerle tekrarlanır. Sahnelerdeki dansçılar ve müzisyenler de benzer şekilde ele alınır. Onların varlığı mutlu bir olayın meydana geldiğini ifade eder. Buddha’nın kendisi gibi temiz, lekesiz bir doğumun gerçekleşeceği, bu sahnedeki doğum detayından anlaşılabılır. Bu saflık ve lekesizlik, ruhların küçük çocukların bedeninde yeniden doğmasını gösteren tasvirle vurgulanır. Seçilmiş insanların çocuk şeklinde gövdeleri, cennet bahçesinde bulunan lotusların göbeğinden çıkarken tasvir edilir.

Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında cennetten doğrudan doğruya söz edilmez ancak bununla birlikte ölen kağanlar veya önemli kimseler için “*uçtu*” tabiri kullanılır. Bundan onların ata ruhlarının bulunduğu gök makamına yükseldikleri ve ruhlarının kuş biçiminde uçtukları anlaşılr. Bu anlayışın *Mısır’ın Ölüler Kitabı* olarak tabir edilen ölümle ilgili yazı ve resimlerinde de yer alması ve burada kuş biçiminde ruh tasvirlerinin bulunması konuyu oldukça ilginç boyutlara taşıyor.

Eski Türk inançlarının, günümüze yakın şekillerini aktaran modern araştırmacıların yaptığı derlemelerde, sonradan Türklerde oluştuğunu bildiğimiz cennet kavramı üzerinde de durulmuştur.

Ancak bunların bir kısmında cennet yine de ayrı bir dünya olarak tasarlanmaz.

Anohin'in Altay Türklerine ilişkin derlemelerine göre, "tın", insan dahil olmak üzere tüm canlıların yaşama yeteneği; "süne" insanın ruhu ve "yula" da insanın veya hayvanın ruh eşidir. İnsan yaşıyorken "süne" de "yula" da bağımsız olarak hareket edebilir.

İnsanın ölümü ya Erlik'in kararı ya da Ülgen ve Erlik'in ortak kararıyla olur. Erlik'in açgözlülüğü yüzünden verilen ölüm kararı, zamansız ölüm olarak kabul edildiğinden, ondan Erlik'e kurban vermek suretiyle kurtulmak mümkün olabilir; ancak Ülgen ve Erlik'in hükümler bulunduğu toprakların sınırında bulunan yerde yapılan mahkeme sonucunda verilen kararlar, dönüşü olmayan ölüm gerçekleşir. Ölüm sırasında vücuttan ayrılan süne şeffaf bir buhar halinde vücudu terk ederek, Altayların "paşka [başka] yer" dedikleri yere gider ve burada onu ölüm ruhu olan Erlik'in elçisi "aldacı" karşılar. Aldacıyla birlikte süne, çocuklarda yedi ve yetişkinlerde kırk gün süreyle, yaşadığı evi ve akrabalarının arasında dolaşır. İnsanlar aldacının etkisinden korunmak için çeşitli davranışlarda bulunurlar. İnsanın canı öbür dünyada "körmös"e dönüşür ve yaptığı iyilik ve kötülüklere göre durumu değerlendirilir. Eğer iyi bir insansa yeryüzünün tüm güzelliklerinden yararlanarak yaşaması için yeryüzüne gönderilir. Burası onun cenneti olur.¹

Anohin'in naklettiği, geç tarihlerde derlenmiş bu anlayışın milattan önceki devirlere kadar in-

¹ A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, s. 23-25.

mesi muhtemeldir. Çünkü kurganlarda, insanın dünyadaki yaşamı sırasında kullandığı türden her türlü eşya veya nesnenin de gömülmesi, bu anlayışın Ön Türklere ve Hunlara kadar indiğini gösterir. Türkler öldükten sonra iyi bir insansa en güzel ve mutlu bir şekilde yine bu dünyada veya bunun eşi olan bir dünyada yaşayacaklarını düşünüyor olmalıydılar. Bununla birlikte çok önemli kişilerin ruhlarının göğe yükseldiği ifade edildiğine göre, bir süre sonra, önemli kişilerin ruhlarının bulunduğu yerin göklerde olduğuna dair inanış da var olmuş olmalıdır.

Anohin'e göre Altaylarda kötü insanların ruhu, Erlik'in yanına yani yeraltındaki dünyaya gider. Söz konusu ruh buraya gelir gelmez Erlik'in kölesi ve hizmetkârı olur; onun elçisi olarak insanlara hastalık bulaştırmaya ve akrabalarından birini Erlik'in âlemine götürmeye çalışır.¹ Erlik'in âlemi sonraları cehennem olarak anılır.

Eski Uygur metinlerinde cennetler gibi cehennemler de anlatılıyordu. W. Bang ve R. Rahmeti Arat, "N Kitabı" adını verdikleri Uygurca yazılmış bir Pothi kitabından alınan iki yaprağın transkripsiyonunu ve günümüz Türkçesine olan çevirisini yayınladılar. Söz konusu iki sayfalık Budist metin cehennemi anlatıyordu. Elbette Budist Uygurlar bu cehennem hakkında anlatılanlara inanıyorlardı. Metnin girişinde, dünyadaki yaşamlarının sonuza kadar süreceğini sanan canlıları ve insanları öldüren katillerin, rakşasalar tarafından cezalandırılmaları anlatılır: "*Somurtkan yüzlü şeytanlar,*

¹ A. V. Anohin, *a.g.e.*, s. 25.

rakşasalar cehennemlikleri kaynar kazanlar içine atarlar. [Orada] derhal bütün vücutlarındaki etleri, kemikleri tereyağı gibi erir durur. Kötü amelleri kuvveti ile yine hemen bilinirler vücuda gelirler." (Kötü işleri yüzünden belirlenmiş olduklarından tekrar vücudu oluşup aynı acıyı sürekli yaşarlar.)

Metnin devamında, bu bilgilerin öğrencisinin sorusu üzerine bir bilge rahip tarafından verildiği anlaşılır. Öğrenci, canlıyı öldüren bir kimsenin, kötü geleceğinin ne şekilde olacağını sorar ve hocası da cevap verir. Bilgeye göre, canlıları öldüren kimse-lerin gittiği cehennem, Uygur Türkçesiyle adı "Mahâra Urava" olarak verilen cehennemdir. Ancak metinde ifade edildiğine göre başka cehennemler de vardır. Bir diğer cehennemin ismi de "Tapan" veya "Tapana" olarak geçer "Prapatana" ise başka bir cehennemin adıdır. Tapana adlı cehennem, cehennemde azap göreceklerini rahiplerden bildikleri halde yine de canlı öldürmekten kaçınmayanlar içindir. Rahip der ki: "... *Orada cehennem eyelerini [üyelerini] ateşli kızıllaşmış demirli yerlerde [ateşten kıpzkızıl kesilmiş demirden yerde] baş aşağı yatırılırlar. Dış yüzlerinden alevlenmiş kalın tulumlar etrafında tokmaklayıp onların içine batırırlar."* Bütün vücutları yanar. Burada binlerce yıl acı ve azap çektikten sonra, "*ustura, kasap bıçağı ve daha başka kesme aletleri üzerine döşenmiş yerlere zorlayıp yatırılırlar."*

Oradan çıktıklarında, kızartılmış demirli yerde korların üzerinde yatırılırlar ve ardından suyu girdaplar yapan, dibinde demir şişler bulunan küllü ırmağa alınırlar. İrmağın girdaplarına katılan günahkârlar, ırmağın dibine çekilir ve sivri şişlerin

üzerine düşerler. Bu şişler onları delip geçer. Irmağın iki kıyısında çimen bitmiş gibi meydana gelmiş keskin usturalar vardır. Kaçmak isteyenler ırmağın kenarına geldiklerinde bunlar tarafından dilim dilim biçilirler. Irmağın kıyısında bir yükselti üzerinde demir şeklinde dikenleri olan bir ağaç vardır. Bu dikenler ateş gibi kızarmıştır. Cehennemdeki görevliler günahkârlara demirli kamçılarla vurup onların o ağaç üzerine çıkmasını emrederler. Onlar korkarak ağaca çıkarlar. Orada bütün vücutları yanıp mahvolur ve ıstırapla ağaçtan aşağı inmek isteseler de cehennem görevlileri tarafından, sivri şişlerle vücutlarına vurulur ve tekrar ağaca çıkmaları ve orada kalmaları sağlanır.

Uygurlar tarafından eski Uygur Türkçesine aktarılmış bu Budist cehennem metninde katillere cehennemde reva görülen eziyet ve işkencelerin anlatımı benzer şekilde sürer gider. Tapana cehenneminden bahisle:

"... O cehennemde ölçsüz derecede çok küllü su ile dolu kazanlar var. Kötü amelin ateşi ile bir düziye kaynar. Cehennem eyeleri sayısız çok zavallı mahlukları o kazanlara atıp kaynatırlar. Eti, meti, siniri ve damarı ne varsa eksiksiz kavrulur pişer. Sivri kancaları ile dışarı çıkmak üzere olan başları aşağıya doğru sançıp indirirler..."

Öğrencinin sorması üzerine hocası Prapatana adlı cehennemdeki işkencelerden de söz eder:

*"O Prapatana adlı cehennemde korku gibi iki büyük kazan var: Birisi Nat adlı, ikincisi Upanat adlı. Nat adlı kazan elli ege genişliğinde Upanat denilen kazanın eni de elli bir egedir. O da yine küllü su ile kesintisiz dolu bir halde kaynar. Bunun üzerine cehennemdeki rakşasalar zavallı cehennemlikleri tutup, o kazanlara baş aşağı atarlar. Bunlar yürek yarılacak derecede işkenceler çekerler."*¹

Bu kazanlardan dışarı çıkıp kaçmak isteyenler bir özel aletle tekrar kazanlara girmeye mecbur bırakılırlar. Bu korkunç cezalar öngörölmekle birlikte Budist kültürde de İslam inancındaki "şefaata" benzer kurtuluş sağlayan mekanizmalar vardır. Budist mitolojide bu konuyla ilgili mitler, On Cehennem Kralı'nın verdiği cezaların şiddetini azaltma görevine ve şefaata hakkına sahip olan Kshitigarbha ile ilgilidir. Kshitigarbha diğere Budist uluslarda pek önemli görölmemesinin aksine Orta Asya Türk Budizminde çok önemli hale gelmiştir. Buradan Japonlara da aynı şekilde geçmiştir. Herhalde daha insancıl olan Türkler, günâhkâr insanlara bir şans tanınması konusunu diğereplerinden daha fazla önemsemişlerdi. Bu iyi yürekli tanrı, aynı zamanda insanların hüküm giymelerine göre gidecekleri altı yolun belirleyicisidir. O Khakkara denilen asasıyla cehennemin kapılarını sarsar. İnsanları verilen hükümlere göre ama

¹ Uyğurca cehennem metni aktarımı için bkz. W.-G. Bang ve Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, s. 420-426.

cezalarını hafifleterek altı yoldan birine gönderir.¹

Türk İslam döneminin kaynakları olan eski kitaplarda da cennet ve cehennem hakkında çeşitli rivayetlerden toparlanmış bilgiler vardır. Cemiloğlu tarafından aktarılan Siyer-i Nebi metninde, sekiz cennetten bahsedilir. Bu cennetlerin isimleri sırasıyla; Dārü'l-Celāl, Dārü's-Selām, Me'vā, Huld, Na'im, Cennātü'l Firdevs, Dārü'l Karār, Adn'dır. Yine bu cennetler sırasıyla; ak inci, kızıl yakut, yeşil zebercet, yeşil mercan, ak gümüş, kızıl altın, la'l, sıcaklığı olmayan ottan yaratılmıştır. Bahsedilen eserde rivayetlerden derlenmiş cennetlere ait kimi özelliklerden de söz edilmektedir. Ancak bu bahsedilenlerin hangi cennette olduğu net olarak belirtilmez. Cennetin altından murassa sekiz kapısı olup, bu kapılarda kelime-i şahadet ibaresi yazılıdır. Bu kapılardan kimlerin cennete gireceği belirlenmiştir. Cennette ayrıca ırmaklar vardır. Bunlardan birincisi rahmet ırmağıdır; içindeki taşlar inciden olup suyu bal gibi tatlı olan süttendir. Bir diğer ırmak ise suyu kâfurdan ve kardan soğuk, şekerden tatlı olan Kevser ırmağıdır.

Bahsedilen Siyer-i Nebi yazmasında ayrıca yedi cehennemden söz edilir. Birinci cehennemin adı Tamu, diğerlerinin adları sırasıyla, Lazā, Hutemā, Sa'ir', Sakar, Hecim, Hāviye'dir. Birinci cehenneme büyük günah işleyenler; ikinci cehenneme puta tapanlar; üçüncü cehenneme Ye'cuc Me'cuc; dördüncü cehenneme mübtediler; beşinci cehenneme namaz kılmayanlar; altıncı cehenneme cühudlar (bildi-

¹ J. Hackin, "Orta Asya'da Budist Mitoloji", çev. Yaşar Çoruhlu, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, s. 49-53, sayı 11, Aralık, 1992, İstanbul, 1992, s. 52-53.

ği halde inkâr edenler), nasraniler (Hıristiyanlar) ve Mecusiler (Yahudiler) ve yedinci cehenneme ise münafıklar girecektir. Tabi burada ilginç bir durum vardır ki bu Ye'cuc Me'cuc kavmiyle Hıristiyan ve Yahudilerin cehennemlerden birine girecek olmasıdır.¹

Ye'cuc ve Me'cuc konusu hayli dikkat çekicidir. Bu iki isim, kimi anlatımlarda kıyamet alameti olarak ortaya çıkacak iki yaratığı ifade ederken kimi yerde iki kavmi anlatır. Zülkarneyn karıştırıcı, kaos yaratan ve korkulan bu iki ulustan bir başka ulusu korumak için bir set inşa etmiştir. Kur'an-ı Kerim'in Kehf ve Enbiya surelerinde (94 ve 96. ayetler) Ye'cuc ve Me'cuc'dan söz edilir. Ayetlere göre bahsedilen kavmin mensupları, kıyamet zamanı sözü edilen duvarı aşıp geleceklerdir. Rivayet edilen bazı hadislerde de söz edilen bu kavimlerin fesat yayacak cücelerden oluştuğu da iddia edilir. Bu bakımdan Altay kıyamet mitinde kıyamet alameti olarak kişinin yani insanın kısa boylu (bir parmak boyunda) olacağının belirtildiğini hatırlayabiliriz.

14. yüzyıl Kısas-ı Enbiya'sına göre cehennemin yedi kapısı vardır. Her kapısında yetmiş bin dağ ve her dağda ateşten yapılmış yetmiş bin dere vardır. Her bir dere içinde de yetmiş bin ateşten yapılmış köşk olup her bir köşkte yetmiş bin türlü azap vardır.²

Türk İslam mitolojisi geleneğine göre cehennemi ve burada insanların çektiği azabı, onlara yapılan işkenceleri gösteren minyatürlerden bir bölümü *Ahval-i Kıyamet* adlı yazma kitabın içinde yer alır.

¹ Cemiloğlu 2000: 124-126.

² Cemiloğlu 2000: 125.

Günahkârlâra uygulanan işkencelerle Budist cehennemlerindeki işkencelerin benzerlikleri de dikkat çeker.

Türk İslam geleneğine giren hususlardan biri de öldükten sonra gidilen yerin veya dünyanın bu dünyanın tersi olduğu düşüncesi idi: Bu dünyada gündüzse diğerinde gecedir; bu dünyada düz olan, Tuba ağacında olduğu gibi öteki dünyada terstir; bu dünyada yukarı akan ırmaklar ötekinde aşağıya akar. Osmanlı döneminde atların üzerine eyerlerin ters konması da bu yüzdendir. İskitlerde de görüldüğü üzere bir kısım İç Asya mezarlarında öteki dünyada tüm olması için keramik kapların kırılarak mezara konulduğu olmuştur.

Bazı Türk destanlarında ölümler âlemiyle yaşayanların âlemini bir kara ırmak ayırır (Toybodum Nehri) veya bu kara ırmak ikisi arasında sınırı teşkil eder.

İster eski Türk inancında olsun isterse Müslüman olsun Türkler, ölen kişinin ruhunun hemen evini veya yurdunu terk etmek istemediğinden söz eder. Bunu sağlamak için bazı uygulamalar yapılır. Mezarında da vücudun kemikleri kalıncaya kadar belli aşamalar söz konusudur ve bunun için de bazı işlemler yapılır. Eski ve şimdiki Türk halklarına göre insan öldükten sonra belirli koşullarda hortlağa dönüşebilir. Kötü ruh haline gelebilir. Bunlar yaşayanlara zarar verebilir. İnsanı yiyen veya kanını içen varlıkların bir kısmı da bu şekilde dönüşen insanlardan meydana gelir.

Başkurtlara göre, kendine özgü biçimlere bürünerek insanlar arasında yaşayan ve adlarına *ubır*

veya *meskey* denilen ruhlar varmış. Bahsedilen ruhlar, çoğu kere daha yaşarken ubır olacağı belli olan sihirbaz, büyücü, falcı, üfürükçü gibi adamlarmış ve bunlar kullandıkları gizli bilgileri elde etmek için ruhlarını şeytana satarlarmış. Bazı Başkurtlara göre, gündüz ihtiyar insan kılığına, gece yarasaya dönüşen ubırlar, ayrıca ateş olarak uçarlar ve felaketlere neden olurlarmış. Kan içen ve kurbanını işkenceyle öldüren bu yaratıklar hastalıklara da neden olurmuş. Ölen büyücü ubırların kişilere zarar verdikleri öğrenildiğinde mezarına kazık çakarlar veya mezarı açıp göğsüne kazık çakarlarmış. Başkurtlarda anlatılan bu vampir hikâyelerinin benzerleri Balkanlar bölgesine yayılmış söylence-lerle Osmanlı-Türk devrinde de anlatılıyordu. Ayrıca çağdaş Avrupa ve Batı sineması ve edebiyatında sonradan filmlerle kan içen vampir Drakula miti haline getirilen Kazıklı Voyvoda Vlad Efsanesi de Osmanlı Türkleriyle bağlantılıydı. Başkurtlar sihirbaz ölürken ruhu tekrar dünyaya gelmesin diye ayağına iğne batırıyorlarmış ve ayrıca ubırı etkisiz hale getirmek için, onun koltuk altına ellerini sokup buradaki delikten uzanarak kalbini çıkarmak gerektiğini düşünüyorlarmış.¹

Yukarıda belirtildiği üzere çeşitli son dönem araştırmacıları Türk toplulukları arasında yaptıkları alan derlemelerinde onların ölümle ilgili düşünce, davranış ve uygulamalarını gözlemlemişler ve birçok eski veya dikkat çekici hususu modernizm ve çağdaş yaşam karşısında yok olup gitme-

¹ S. İ. Rudenko, *Başkurtlar*, s. 386-387.

den yazıya geçirmişlerdi. Bu tür derlemeleri yapan araştırmacılardan biri de V. L. Seroşevsky'dir. Onun derlemelerine göre, Yakutlar yaşama bağlı insanlar olmakla birlikte ölümlerden korkar ama ölümden pek korkmazlardı. Bu hususlar zaten neredeyse var olan bütün Türk toplulukları için de geçerlidir.

Yakutlar cennet-cehennem kavramlarını Hristiyanlardan öğrenmiştir, çünkü kendi kültürlerinde, öteki dünyada mükafat veya cezalandırma yoktur. Bahsedilen bu son husus da bütün Türk halkları için geçerlidir. Türkler yaptıkları iyi ya da kötü işler karşılığında öldükten sonra ödül veya ceza alacakları bir cennet veya cehennem anlayışını Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, İslamiyet gibi dinlerle öğrenip kabul etmişlerdir.

Zamansız ve doğal olmayan ölümleri sevmeyen Yakutlar, diğerlerini doğal karşılıyor ve öleceklerine emin olduklarında ölmeden önce kendilerini bu sona hazırlıyor ve son bir kez dünya nimetlerinden faydalanmak için yiyip içiyor, eğleniyorlardı. Onlar ölünce hayatta kalan yakınlarından ayrılacaklarına üzülüyor ama gittikleri yerde daha iyi bir hayat yaşayacaklarını düşündüklerinden bir yandan da seviniyorlardı.

Ölecek olanlar ölümlerinden sonra kurban edilecek hayvanları da düşünmek durumundaydı. Çünkü inanca göre ölenler öteki dünyaya onun sırtında gidecektir. Tabii daha önce de söylediğimiz gibi Hun ve Göktürk döneminin ve hatta çeşitli Türk devirlerinin kurganlarında atların, bazılarında koç-koyun-keçi gibi hayvanların ölüye eşlik etmek üzere gömülmeleri, bu düşüncenin Türkler arasında

milattan önceki devirlere kadar inen çok eski bir inanç olduğunu göstermektedir. Yakutlarda, erkeklerin ölümünde at veya öküz, kadınların ölümünde inek veya buzağı kesilirdi. Kesilen hayvanların eti cenaze törenindekilere ikram edilirdi. Bu törene *haylıga* adı verilirdi. Ölüm sonrasında yapılan kurban ve verilen yemek iyi ve gösterişli olmak durumundaydı çünkü inanca göre kesilen hayvanı beğenmeyen cinler ölünün ruhunu kovalar ve ona işkence ederlerdi.

Bazı yerlerde ölünün can çekişmesi uzun sürdüğünde, ruhun ayrılmadan önce yıkanması için yatağının yanına bir fincan su bırakılırdı. Kişi öldüğünde, üzerine giysileri giydirilir ve evin, kutsal nesnelerin bulunduğu yerinde, sandalye üzerinde üç gün bekletilir, bu esnada yeni girdikleri Hristiyanlık mezhebinin uygulamaları yapılır, bahsedilen süre içinde de mezar kazılırdı.

Mezar kazarken çürümenin gecikmesi için donmuş toprağa ulaşmak önemlidir. Yeni dinlerine göre, dirildiklerinde, sur borusunu çalan meleğin karşısına çürümüş ve kötü bir görünümle çıkmamak önemlidir. Kurganlarda mumyalama geleneğinin de görülmesi eski Türklerin de cesetleri mümkün olduğunca sağlam bir şekilde muhafaza etmek istediklerinin bir kanıtıdır. Bu mumyaların bazılarında bulunan dövmeler de herhalde diğer dünyada onların tanınması için gerekli bir uygulamaydı. Zaten Yakut uygulamalarında cesede elbiselerinin giydirilmesi de milattan önceki devirlere kadar uzanan eski Türk cenaze geleneğinin bir uygulama-

sıdır. Oturarak bekletilme ve gömülmeye gelince bu geleneğin bazı Türk topluluklarında ortaçağda var olduğunu belirtmemiz de mümkündür.

İbn Fadlan, seyahatnamesinde, ölen Oğuzlar için yapılan bu türden bir uygulamayı şöyle anlatıyordu:

"Aralarından biri ölürse onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedini alıp hırkasını giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırır. Eline, içinde nebîz [içki] olan ağaçtan bir kadeh verip, önüne içinde nebîz bulunan ağaçtan bir kap koyarlar. Sonra bütün şahsî eşyasını getirip onunla birlikte bu oda gibi çukura koyarlar. Daha sonra ölüyü çukurda oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarının üzerinde çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar Bundan sonra ölünün hayvanlarının yanına varıp miktarına göre, birden yüze veya iki yüze kadarını kurban olarak öldürürler. Onların etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını ve derilerini ve kuyruklarını bir tarafa ayırıp, bunları kesilmiş ağaçlar üzerine kabrinin başına asarlar. Bunlar 'ölünün Cennet'e giderken bineceği hayvanlardır,' derler. Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman biriye öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan sûret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. 'Bunlar onun hizmetçileridir. Cennet'te ona hizmet edecekler,' derler.¹

¹ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 40-41.

Fadlan, aynı yerde ölü için adanan kurbanların öldürülmesinin bir iki gün geciktirilmesi durumunda neler olduğunu da şöyle anlatır:

Bazen hayvanları kurban etmeyi bir iki gün geciktirirler. Bunun üzerine, aralarındaki büyüklerden bir ihtiyar [şaman] onları, kurbanları çabuk öldürmeye teşvik eder. "Ölüyü rüyamda gördüm. Bana 'Görüyorsun, arkadaşlarım beni geçtiler. Onları takip etmekten ayaklarımın altı yara oldu. Onlara yetişeniyorum. İşte, tek başına kaldım' dedi," der. Bunun üzerine ölünün hayvanlarına varıp bir miktarını öldürürler ve kabrinin yanına asarlar. Bir veya iki gün geçtikten sonra ihtiyar tekrar onlara gelir. "Falanı [ölüyü] rüyamda gördüm. Bana 'aileme ve arkadaşlarıma haber ver. Beni geçenlere yetiştim. Yorgunluğum geçti' dedi," der.¹

Seroşevsky'e göre, Yakutlarda ölü, Ay Toyon'un huzuruna çıktığında, cennete kabul edilsin diye, ceset beyaz muşambaya sarılarak tabuta konulur ve eline bir pusula verilirdi. Aksi durumda, ölü tıpkı yeryüzünde yaşamış olduğu gibi yaşayacağı yeryüzüne değil, cinlerin ülkesine gitmek durumunda kalırdı.

Mezara gömülme esnasında yapılan işler de birçok Türk topluluğuyla ortaktır. Tabut, eller üzerinde taşınarak öküze yüklenmek suretiyle mezara götürülür. Taşıyanlar ve mezarı kazanlar işlerini çabucak bitirip dönmek isterler. Eve dönerken kesinlikle geriye dönüp bakmamak gereklidir. Ayrıca

¹ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 40-41.

kapıdan eve girmeden önce de kendileri ve tabutu taşıyan hayvanlar; cesedin altına konan saman ve tabut yapımından kalan kıymık ya da parçalarla yakılan ateşin üzerinden geçer.

Cenazede kullanılmış olan her şey kırılarak mezarın üzerine konulur. Eğer ölen çocuksa, beşiği mezarın üstüne asılır ve oyuncakları da oraya bırakılır. Daha eski zamanlarda, mezar üzerine yemek, silah, kap kaçak, at koşumları, günlük kullanım eşyaları da konuyorken bunlar sonraları konulmama ya başlamıştır. Bütün bu eşyalar ölülerin dirilere zarar vermemesi için kullanılamayacak hale getirilirdi.¹ Burada bahsedilen bütün bu uygulamaların benzerleri başka çeşitli Türk topluluklarında da tespit edilmiştir. Ayrıca sözü edilen ateşin üzerinden geçme motifi de çok eski bir uygulamaya işaret eder: Göktürk devrindeki ateşle kötü ruhlardan temizlenme töreni.

Yakutlar, modern dönemlerde ölülerini toprağa gömmekle birlikte eski dönemlerde (Seroşevsky'nin düşüncesine göre) Tunguz ve Yukagirlerden aldıkları bir geleneneğe uyarak, ölülerini, şaman ölüleri gibi, ağaç dalları üzerine veya iki yüksek direk üstüne konulmuş platformlara koyarlardı. Bu tür defin şekline *arangkas* deniyordu. Bununla birlikte değişik gömme biçimleri de vardı. Bunlardan biri evin bir bölümünü türbe gibi düzenleyip cesedi çürüyene kadar orada muhafaza etmek şeklindeydi.

Yakutlarda birisi öldüğünde, defnedilmeden önce ruhu yeryüzünde dolanmaya devam eder. Şeytanlar da onu sürekli kovalar. Ölen kişinin ruhu,

¹ V. L. Seroşevsky, *Saka Yakutlar*, s. 203-204.

varlığını tıkırtı ve seslerle yaşayan insanlara bildirir, hatta iddiaya göre onun ağladığı, şikâyet ettiği ve yarım kalmış işlerini tamamlamaya çalıştığı söylenir. Bazı ruhlar dünyadan ayrılmak istemez, bazen de gruplar halinde dolaşır dururlar. Bu şekilde malını, mülkünü ve sevdiklerini bırakıp gitmek istemeyen ruhlara Yakutlar, *ör* adını verirler. Bunlar sürekli varlıklarını hatırlatarak dirileri rahatsız ederler. Ölenlerin ruhunun *ör*'e dönüşmesi başka nedenlerle de olabilir. Şaman, cadı ve büyücü gibi özel bir şekilde farklı olan kişilerin ruhları da *ör* olurlar.¹

¹ V. L. Seroşevsky, *a.g.e.*, s. 206-208.

SON SÖZLER

Avrasya'da, milattan önceki devirlerden beri var olmuş ve önemli oranda Orta Avrasya bölgelerinde günümüze kadar ulaşmış, Türk halklarının genel mitolojisini burada ele almaya çalıştık. Bütün Türk ulusunun mitolojisini tüm ayrıntılarıyla ele alabilmek ise büyük bir çalışma kapsamında mümkün olabilir. Sadece mitoloji biliminin temel birkaç konusuna, elde edebildiğimiz mitler veya eski metinler eşliğinde değindik.

Esasında bu temel bölümlerin her biri ayrıntılı bir kitap konusu olabilir. Hatta bölümlerde sözü edilen mitsel öge veya motiflerin her biri de ayrı kitap konuları olabilir. Tamamı genel Türk mitolojisini oluşturan bütün Türk halklarının mitleri ayrı ayrı çalışmalar halinde hazırlanarak okuyucuya ve bilim dünyasına sunulabilir.

Türk mitolojisi üzerinde çalışacaklar için büyük bir malzeme yığını var. Şimdiye kadarki yazılanlar genel kapsamı anlamamız ve konuları belirlememiz için yeterli. Artık daha ayrıntılı çalışmaların önü açılabilir. Zira Türk mitleri yaşamaya devam ediyor. Çünkü Türk ulusu ve o ulusu oluşturan Türk halkları eskiden olduğu gibi bugün de Türkiye ve çevresi dahil olmak üzere Orta Avrasya bölgelerinde yaşa-

mayayı sürdürüyor. Fransız kimyager Antoine Lavoisier'in maddenin sakınımı kanununda dediği gibi "Madde yoktan var edilemez, vardan yok edilemez, sürekli bir dönüşüm vardır." Bu ilke mitoloji alanı için de geçerlidir. Mitsel değerlerimiz çeşitli kılıklar içinde geçmişten bugüne ulaşmakta, her Türk topluluğu eliyle de bunlar kısmen başka bütünlere dönüşmekte ve mitlere yenileri eklenmektedir. Bu, Türk ulusu var olduğu sürece de böyle devam edecektir.

Yıllar önce Türk Mitolojisi üzerine çalışmalara başladığımda hayalim, Türkiye'de ve Türk dünyasında, gelişmiş Batı ülkelerinde olduğu gibi, mitolojinin yaşamın her alanına bir şekilde dahil edilmesi idi. Bu amaçla da bir ilk olarak Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesinin Sanat Tarihi bölümünde iki yarı dönemi de kapsayan Türk Mitolojisi derslerine başlamak ve yıllar boyunca sürdürmek şansına sahip oldum.

Çok mutluyum ki Türk mitlerinin çağdaş yaşamın içinde var olması, artık büyük oranda gerçekleşmiştir. Resim, heykel, sinema, müzik, edebiyat alanında Türk mitolojisinin konularının kullanılması yaygınlaşıyor. Henüz atılan adımlar acemice ama her şeyin bir başlangıcı vardır, değil mi?

"... dedi ve ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdü ve gördü ki, askerin önünde gök tüylü ve gök yeleli büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir."

Teşbihte hata olmaz. Biz yolu açtık ve arkadan sizler geleceksiniz.

BİBLİYOGRAFYA

- Alekseyev, N.A.; *Türk Dilli Sibiryâ Halklarının Şamanizmi*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2013.
- And, Metin; *Minyatürlerle Osmanlı İslam Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Anohin, A. V.; *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova, Kömen Yayınları, Konya, 2006.
- Attâr, Ferîdüddin; *Mantıku't Tayr*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı, cilt 1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2. baskı, 1990.
- Arat, Reşit Rahmeti; "Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar", *Makaleler* s. 419-263. Yay. haz.: O. F. Sertkaya, Ankara, 1987.
- Aydın, Erhan; *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.
- Bang, W.-G.; Arat, Reşit Rahmeti; *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1936.
- Bapaeva, Janyl Myrza; *Tuva Şamanizmi*, Kömen Yayınları, Konya, 2013.
- Bayat, Fuzuli; *Türk Mitolojik Sistemi-Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*, cilt 1, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
- Bayat, Fuzuli; *Türk Mitolojik Sistemi-Kutsal Dışı-Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik*

Kategoriler-İyeler ve Demonoloji, cilt 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

Baykara, Tuncer; *Türk Adının Anlamı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 3. baskı, 2017.

Beydili, Celal; *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara, 2005.

Bonnefoy, Yves; (Yöneten) *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, haz. Levent Yılmaz, cilt 1 ve 2, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.

Caferoğlu, Ahmet; *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1968.

Campbell, Joseph; *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, çev. Sabri Gürses, Kabalcı Yayınları, 2. baskı, 2010.

Çoruhlu, Yaşar; *Erken Devir Türk Sanatı-İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, Kabalcı Yayınları, 3. baskı, 2011.

Çoruhlu, Yaşar; *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebî Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, Konya, 2014.

Çoruhlu, Yaşar; "Sanat Tarihine Yansımalarıyla Altay Destanı Maaday Kara'da Mitsel Motifler", *VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu – Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Bildiriler Kitabı*, s. 783-816, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 10-12 Ekim 2016-Bolu, Kaan Matbaa, İstanbul, 2016.

Çoruhlu, Yaşar; *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, Ötüken Neşriyat, 2016.

Çoruhlu, Yaşar; *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2017 (8. baskı, 1. baskı 2002).

Çoruhlu, Yaşar; "Ankara Üniversitesinde Muhafaza Edilen Şaman Kostümü, Davul ve Eşyaları (Biçim ve Sembolizm Açısından Bir Bakış)", *Altay Communities-Religion And Belief Rituals*, s. 55-82. (Ed.: İlhan

- Şahin, Han Woo Choi, Güljanat K. Ercilasun, Jack Snowden, Muhammed Bilal Çelik), İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği Yayını, Print(İs) matbaası, İstanbul, 2017.
- Cüveynî, Atâ Melik; *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. baskı, Ankara, 1999.
- Demir, Necati; *Türklerin En Eski Destanı Ulu Han Ata Bitiği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Eliade, Mircea; *Ebedi Dönüş Mitosu*, çev. Ümit Altuğ, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994.
- Eliade, Mircea; *Şamanizm – İlkel Esrime Teknikleri*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.
- Esin, Emel; *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.
- Esin, Emel; *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Firdevsî; *Şehname*, çev. Necati Lugal, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2009.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Vilâyet-nâme-Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Gömeç, Saadettin Yağmur; *Türk Destanlarına Giriş*, Berikan Yayınevi, 2. baskı, Ankara, 2015.
- Hackin, J.; "Orta Asya'da Budist Mitoloji", çev. Yaşar Çoruhlu, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, s. 49-53, sayı 11. Aralık, 1992; İstanbul, 1992.
- Hançerlioğlu, Orhan; *İslam İnançları Sözlüğü* – İslam deyim, terim ve akımlarını da kapsar. Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.
- Harva, Uno; *Altay Panteonu-Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yayını, İstanbul, 2014.
- İnan, Abdülkadir; *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. baskı, 1972

- Kafesoğlu, İ.; *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980.
- Kaya, Korhan; *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, İmge Kitabevi Yayınları, 1. baskı, Ankara, 1997.
- Kormuşin, İgor Valentinoviç; *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, çev. Rysbek Alimov, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.
- Kramer, Samuel N.; *Sümer Mitolojisi*, Kabalcı Yayınları.
- Ksenofontov, Gavriil Vasilyeviç; *Yakut Şamanlığı*, çev. Atilla Bağcı, Kömen Yayınları, 1. baskı, Konya, 2011
- Ligeti, Louis; *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1998.
- Liu Mau-Tsai; *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Lvova, E. L.; Oktyabrskaya, İ. V.; Sagalayev, A. M.; Usmanova, M. S.; *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 2013.
- Mahmud, Kaşgarlı; *Dîvânü Lugat'it Türk*, çev. Besim Atalay, cilt 1-3, Ankara 1998-1999.
- Müller, F.W. K.- A. Von Gabain; *Çaştani Bey Hikâyesi*, çev. S. Himran, Burhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul, 1945.
- Naskali, Emine Gürsoy; (haz.) *Altay Destanı Maaday Kara*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1998.
- Onat, Ayşe; *Çin Kaynaklarında Türkler – Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Onat, Ayşe; Orsoy, Sema; Konuralp Ercilasun; *Han Hanedanlığı Tarihi – Çin Kaynaklarında Türkler Hun Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Orkun, Hüseyin Namık; *Türk Sözü'nün Ashı*, Koşal Matbaası, 2. baskı, 1946.

- Orkun, Hüseyin Namık; *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- Ögel, Bahaeddin; *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. baskı, 1971.
- Ögel, Bahaeddin; *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, cilt 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1. baskı, 1995.
- Potapov, L. P.; *Altay Şamanizmi* (çev. Metin Ergun), Kömen Yayınları, Konya, 2012.
- Puhov, İnnokentiy Vasiliyeviç; *Yakut Kahramanlık Destanı Olonho: Genel Tipler*, çev. Metin Ergun, Kömen Yayınları, Konya, 1. baskı, 2015.
- Radloff, Wilhelm; *Sibirya'dan*, çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1994.
- Radloff, Wilhelm; *Türklerin Kökleri Dilleri ve Halk Edebiyatı*, çev. Arzu Ekinci-Yasemin Ünlü, EKAV Yayınları, 1. baskı, Ankara, 1999.
- Roux, Jean-Paul; *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Roux, Jean-Paul; *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yayınları, Ankara, 2011.
- Rudenko, Sergey İvanoviç; *Başkurtlar*, çev. Roza-İklil Kurban, Kömen Yayınları, Konya, 2001.
- Sagalayev, Andrey Markoviç; *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat Yayını, İstanbul, 2017.
- Seroşevsky, V. L.; *Saka Yakutlar*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2007.
- Şeşen, Ramazan; *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Tanyu, Hikmet; *Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Boğaziçi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1986.

- Taşagıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* (MÖ 3-MS 10. yy), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Tekin, Talat; *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Tekin, Talat; *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayını, Ankara ,1994.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, Enderun Kitabevi, İstanbul,1982 (2.baskı).
- Turan, Osman; *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi-Türk Dünyâ Nizâmının Millî, İslamî ve İnsânî Esasları*, cilt 1-2, Boğaziçi Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 1993.

ÇİZİM LİSTESİ

1. Bölüm: Bir Yakut şamanının kuş tipi elbisesinin ön ve arka taraftan görünüşleri (Uno Harva Holmberg'den).
2. Bölüm: Bir Gold şamanının öteki dünyaya yolculukları sırasında kullanmış olduğu kuş şeklindeki ruhlar; Koorı ve Bucu (Uno Harva, 1964; yeniden çizim: Y. Çoruhlu).
3. Bölüm: Rusya Federasyonu, Dağlık Altay Özerk bölgesi, 4. Pazırık kurganından çıkarılmış ve kurt başını gösteren ağaç oyma eserler (Rudenko, 1970; fotoğraftan çizen: Y. Çoruhlu).
4. Bölüm: Biçim değiştirme temasına işaret eden metal eserler üzerinden tasvirler (S. İvanov, 1975).
5. Bölüm: Hakas davulu ön yüzünü gösteren çizim. Gök ve Yer bölümlerine ayrılmış davulda yukarıda gök cisimleri ve hayvan ruhlar, aşağıda ritüel dans (veya Ülgen'in kızları), şamanın faaliyetleri, yere ve yeraltına ilişkin hayvan ruhlar ile dünya ağacı yer alıyor (M. Hoppal, 2010; yeniden çizim: Y. Çoruhlu).
6. Bölüm: Altay şaman davulunun arka görünümü. Eezi şekli (M. Hoppal, 2010; yeniden çizim: Y. Çoruhlu).
7. Bölüm: Altaylarda Tayılga (Baydara) denilen, kurban edilmiş atın sırığa takılmış başı ve derisini gösteren çizimler (A. V. Anohin, 1968; 2016).

8. **Bölüm:** Moğolistan'dan, tepesinde kurt şeklinde kabartma (dikili taştaki kırıklıklardan ötürü pek belli olmasa da süt emen çocuklara ilişkin bazı parçalar görülüyor) tasvirin görüldüğü ünlü Bugut yazıtı. MS 582, çizim: Y. Çoruhlu).
9. **Bölüm:** Göktürk devrinde yapılmış bir metal heykelin önden ve yandan görünümü. Kurda binmiş bir genci gösteren heykelcikte göğüs üzerindeki tasvirlerle beraber heykelin kurttan türeme mitiyle ilgili olduğu sanılmaktadır (Xalikov, 1971; E. Esin 1978; yeniden çizim: Y. Çoruhlu).
10. **Bölüm:** Sibirya, Soyot şamanının "hava"da defnedilmesi (V. Diószegi, 1968; yeniden çizim: Y. Çoruhlu).

RESİM LİSTESİ

1. Kazakistan, Taraz, Kastayev Devlet Müzesi bahçesinde bulunan Göktürk devri taş heykellerinden biri (Fotoğraf: Y. Çoruhlu, 1998).
2. Kazakistan, Berel kurganlarından birinden çıkarılmış, ön Türk veya Hun devrine ait bir kartalı gösteren, altından yapılmış eserin röprodüksiyonu (Fotoğraf: Y. Çoruhlu).
3. Göktürk sikkesinde hükümdar ve eşinin kün-ay damgası (G. Babayar, 2007).
4. Günümüz sanatçılarından Mehmet Sağ tarafından yapılmış kurt tasviri. "Börü/Bozkurt", 40x40 cm. Tuval üzerine akrilik boya (Fotoğraf: M. Sağ.)
5. Lamaist etkili yeraltı dünyasının hükümdarı Tanrı Erlik'i gösteren 19. yüzyıla ait renkli kartonpiyer mask. At kılı ve ipek de kullanılmıştır. Moğolistan'daki Choijin-Lama Tapınağı Müzesinde muhafaza edilmektedir (Fotoğraf: Y. Çoruhlu).
6. Mehmet Sağ'ın şamanın algışı konulu tablosu. (Fotoğraf: M. Sağ.)
7. Türkiye, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde muhafaza edilen, muhtemelen Tuva veya Hakas bölgesinden gelme, 18. yüzyıl sonu veya 19. yüzyıl başına ait şaman kostümü (Fotoğraf: Y. Çoruhlu 2014).

8. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde muhafaza edilmekte olan şaman davulu ayrintısı, orta kesim. (Fotoğraf: Y. Çoruhlu, 2014.)
9. Türkiye, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde muhafaza edilmekte olan muhtemelen Tuva-Hakas bölgesinden getirilmiş şaman davulu. 18. Yüzyıl sonu veya 19. yüzyıl başı (Fotoğraf: Y. Çoruhlu, 2014).
10. *Acâibü'l Mahlûkat* yazmasının bir nüshasında, dünyayı deniz üzerinde taşıyan balık, öküz ve melek. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi. Envanter No: H 405, s. 110 b. (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi fotoğrafı).
11. Mehmet Sağ'ın yaptığı, bozkurtu hilal ve yıldızla birlikte tasvir eden resim. (Fotoğraf: M. Sağ.)
12. Mehmet Sağ'ın "Baksı" konulu resmi. 70x70 cm. Tuval üzerine akrilik boya. (Fotoğraf: M. Sağ.)
13. Vakvak ağacını gösteren minyatür. *Tarih-i Hindî Garbî veya Hadis-i Nev* (Metin And, 1998).
14. Kazakistan, Arkeoloji Müzesinde Issık Kurganı buluntularından keramik buluntular (Fotoğraf: Y. Çoruhlu 1998).
15. Rusya Federasyonu, Dağlık Altay özerk Cumhuriyeti, El Müzesi'nde bulunan küçük bir kurganda insan gömüsünün bulunduğu kısmın rekonstrüksiyonu (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu,2021).
16. Rusya Federasyonu, Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti, El Müzesi'ndeki küçük kurganda insan gömüsünün yanındaki bölmede bulunan at kalıntısı (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu,2021).
17. Rusya Federasyonu, Ukok Platosu'nda kazısı yapılan Altay Prensesi de denilen kadın kurganının (Ak Alaha III mezarlığı,1. Kurgan) rekonstrüksiyonu. Dağlık Altay El Müzesi (Fotoğraf Yaşar Çoruhlu,2021).

DİZİN

II. Justinus 106

13. Savaşçı 44

*Acâibü'l Mahlûkât ve
Garaibü'l-mevcudat*
237

Ahval-i Kıyamet 333

Alekseyev, N. A. 150

Altay Panteonu 74, 78, 79,
80, 236, 242, 245, 263,
309

Altay Şamanizmi 57, 99

*Altay Şamanlığına Ait
Materyaller* 37, 55, 67,
80, 90, 107, 118, 307, 327

Altay Yaratılış Efsanesi
245, 249

Anohin, A. V. 36, 37, 38, 55,
67, 68, 80, 89, 90, 107,
118, 119, 121, 122, 146,
148, 305, 306, 307, 327,
328

Arat, Reşit Rahmeti 62,
272, 328, 331

Attâr, Ferîdüddin 240, 241

Avatar 88

Aydın, Erhan 70, 98

Banderas, Antonio 44

Bang, W.-G. 62, 272, 328,
331

Bapaeva, J. M. 71, 77, 88,
107, 161, 163

Başkurtlar 73, 79, 91, 123,
335

Bayat, Fuzuli 18

Beydili, Celal 18, 56

Bilinmeyen İç Asya 106

Bonnefoy, Yves 19

Braidwood, J. Robert 27

Brown, Dan 12

Caferoğlu, Ahmet 116

Campbell, Joseph 128

Cüveynî, Atâ Melik 181,
285, 286, 288

Çaştanî Bey Hikâyesi 200
*Çin Kaynakları Göre Eski
Türk Boyları* 269

*Çin Kaynaklarına Göre
Doğu Türkleri* 20, 64,
112, 274, 277

*Çin Kaynaklarına Göre
Eski Türk Boyları* 322

*Çin Kaynaklarında
Türkler - Han
Hanedanı Tarihinde
"Batı Bölgeleri"* 271

Demir, Necati 290
Dîvânü Lugat'it Türk 23,
41, 49, 76, 84, 100, 170,
171, 175

Diyarbakirli, Nejat 26
Dürr-i Mecnun 230, 233,
238

Ebulgazi Bahadır Han
181, 276

el-Bîrûnî 33

Eliade, Mircea 11, 128

Ercilasun, Konuralp 64

Esin, Emel 89, 126, 174,
280

Eski Türk Mitolojisi 19

Eski Türk Yazıtları 97, 116,
181

*Eski Uygur Türkçesi
Sözlüğü* 116

Fadlan, İbn 45, 46, 47, 48,
49, 61, 72, 158, 316, 321,
338, 339

Firdevsî 84, 177, 179, 180

Gabain, A. von 200

Geri Dönüş Mitosu 128

Gömeç, Saadettin Yağmur
277

Gumilev, L. N. 34

Han Hanedanlığı Tarihi
64

Harva, Uno 74, 78, 79, 80,
236, 242, 243, 245, 263,
307, 309, 310

Hinnells, John R. 90

Hint Mitolojisi Sözlüğü
204, 325

Hun Monografisi 64

İbn Fadlan Seyahatnamesi
44, 45, 48, 338

İran Mitolojisi 90

*Kahramanın Sonsuz
Yolculuğu* 128

Kaya, Korhan 204, 325

*Kaynakları ve
Açıklamaları ile
Destanlar* 18

Kazvinî 237

King, Owen 88

King, Stephen 88

Kormuşin, İ. V. 319, 320

- Kramer, S. N. 52, 53
 Ksenofontov, G. V. 131,
 132, 133, 136, 138, 139,
 140, 167
Kutadgu Bilig 181
 Ligeti, Louis 105, 106
 Lossiyévskiy, M. V. 72
 Mahmud, Gazneli 177
 Mahmud, Kaşgarlı 23, 41,
 42, 46, 49, 50, 75, 76, 77,
 84, 100, 170, 171, 172,
 174, 175, 176, 180
 Mantıku't Tayr 240, 241
 Mau-Tsai, Liu 20, 64, 112,
 274, 277, 278
Mısır'ın Ölüler Kitabı 326
Mitolojiler Sözlüğü 19
 Müller, F. W. K. 200
Oğuz Kağan Destanı 272,
 331
 Onat, Ayşe 64, 271
Orhon Yazıtları 47, 88,
 173, 228, 297, 299, 300
 Orkun, H. N. 97, 98, 116,
 181
 Orsoy, Sema 64
 Ögel, Bahaeddin 18, 249,
 256
 Potanin, G. N. 158
 Potapov, L. P. 57, 98, 99
 Puhov, İ. V. 285
 Radloff, Wilhelm 58, 82,
 86, 87, 91, 92, 113, 124,
 125, 229, 230, 245, 249,
 250, 251, 252, 253, 257,
 258, 262, 291, 293, 301,
 302, 304
 Roux, Jean Paul 19, 71
 Rudenko, S. İ. 72, 73, 79,
 91, 92, 123, 335
 Sagalayeve, A. M. 101, 103
Saka Yakutlar 38, 60, 68,
 73, 78, 86, 94, 107, 110,
 160, 166, 340
 Seroşevsky, V. L. 38, 60, 68,
 73, 78, 85, 86, 94, 107,
 110, 160, 161, 166, 336,
 339, 340, 341
 Star Wars 13
 Strauss, C. L. 11
Sümer Mitolojisi 53
Şecere-i Terâkime 181, 276
Şehname 84, 177, 179,
 180, 193, 286
 Şerif, Ömer 44
 Şeşen, Ramazan 45, 338,
 339
Tarih-i Cihângüşâ 181,
 286, 288
Tarih Öncesi İnsan 27
 Taşağıl, Ahmet 269, 322

Tekin, Talat 47, 88, 95, 96,
173, 224, 228, 297, 299,
300

Togan, Zeki Velidi 44
Tunyukuk Yazıtı 95, 96,
224

Tuva Şamanizmi 71, 77,
88, 107, 163

Türk Destanlarına Giriş
277

Türk Kozmolojisine Giriş
126

Türklerin En Eski Destanı
Ulu Han Ata Bitiği 290

Türklerin Kökleri, Dilleri
ve Halk Edebiyatı 58,
82, 87, 92, 113, 125, 230,
258, 293, 304

Türk Mitolojisi 18, 256

Türk Mitolojisi
Ansiklopedik Sözlük
56

Türk Mitolojisinin ABC'si
7, 18

Türk Mitolojisinin
Anahatları 7, 18, 154

Ural Altay Mitolojisinde
Arketipler ve Semboller
101

Uraz, Murat 18

Uygur Yazıtları 70, 98

Uyuyan Güzeller 88

Venora, Diane 44

Verbitsky, V. 66, 197, 245,
249, 250, 251, 255, 256,
262

Yakut Kahramanlık
Destanı Olonho: Genel
Tipler 285

Yakut Şamanlığı 131, 167

Yazıcıoğlu, Ahmed Bîcan
230, 233, 238, 239

Yenisey Eski Türk Mezar
Yazıtları 319

Yılmaz, Levent 19

Yusuf Has Hacib 181

TÜRK MİTOLOJİSİNİN KISA TARİHİ

YAŞAR ÇORUHLU, TÜRK SANATI, TÜRK MİTOLOJİSİ VE
TÜRK SANATINDA İKONOGRAFİ VE SEMBOLİZM
KONULARINDA ÖMÜR BOYU SÜREN ÇALIŞMALARIYLA,
TÜRKİYE'DEKİ ALAN ARAŞTIRMALARININ AKADEMİK
ÇEVRELERDE BENİMSENMESİNİ, GELİŞMESİNİ VE
YAYILMASINI SAĞLAMİŞTİR.

YAZARA GÖRE, TÜRK MİTOLOJİSİNİN PEK ÇOK ÖGESİ
ÇOK ESKİ TARİHLERDEN GÜNÜMÜZE ULAŞMIŞTIR.
RESİMDEN HEYKELE, SİNEMADAN MÜZİK VE EDEBİYATA
KADAR PEK ÇOK ALANDA ETKİLİ OLMAYA DEVAM
ETMEKTEDİR. TÜRKLERİN MİTOLOJİSİ HAKKINDA EN
ÖNEMLİ BİLGİLERİ, SON İKİ YÜZYILDA SÖZLÜ
GELENEKTEN VARYASYONLAR HALİNDE YAZIYA
AKTARILAN DESTAN METİNLERİ VERMEKTEDİR. KÖKENİ
ALPLİK DÖNEMİNİN MİTLERİNE KADAR UZANAN BU
DESTANLARDAN TÜRKLERDEKİ TANRI VE RUH
KAVRAMINA, DİNİ RİTÜELLERE, HAYVAN
SEMBOLİZMİNE, ÇOK CİSİMLERİNE, ÖLÜM VE DOĞUM
MİTLERİNE DAİR PEK ÇOK İPUCU ELDE ETMEKTEYİZ.

ALFA

@alfakitap

f alfakitap

alfakitap

www.alfakitap.com

ARAŞTIRMA